

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

... 'Απέσβετο
καί λάλον ὕδωρ;

Μηνιαία Ἐπιθεώρηση ● τεῦχος 45 ● Αὐγουστος 1981 ● 100 δρχ.

ο πολιτης

Μηνιαία επιθεώρηση ● τεύχ. 45 ● Αύγουστος 1981 ● 100 δρχ.
Κέκροπος 2, Αθήνα 119 (Πλάκα), τηλ. 324.53.32

Περιεχόμενα

- Άγγελου Έλεφάντη 'Η έξοδος του Μεσολογγίου
Κώστα Ζουράρη 'Ελαχε ΕΛΕ... 'Ελεεϋ. 'Ομαδοποίηση + ομάδα + ομάδουλα + ομάδαρα = σοσιαλισμός
Μιχάλη Παπαγιαννάκη Τά οικονομικά τής «'Αλλαγής»
Δαμιανού Πυπαδημητρόπουλου Ποιός φοβάται τό διάλογο;
Πέτρου Εύθυμιου Συνηγορία γιά τήν παράταξη τής ανανεωτικής άριστεράς
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου 'Αναγκαίες επαναλήψεις γιά νά διατηρήσουμε τήν «ανάμνηση του μέλλον-
Γιάννη Δάλλα 'Η [νεότερη] ποίηση στήν 'Εκπαίδευση τος»
Πέτρο 'Ινγκράο Τί σημαίνει ένότητα τής άριστεράς σήμερα;
Γ. Πρεβελάκη Γεωγραφικές προοπτικές τής έλληνικής πρωτεύουσας
Μιχάλη Μοδινού Τά άυθαίρετα καί οί προεκλογικές άυθαιρεσίες
- Αιμίλιου Μεταξόπουλου Οί φιλοσοφικές θεωρίες του φυσικού δικαίου καί τό πρόβλημα τής ατομικής ιδιο-
κτησίας
- Σπύρου 'Ασδραχά 'Η εμφάνιση τής σχολής του Φυσικού Δικαίου στήν τουρκοκρατούμενη έλληνική κοινωνία
'Άγγελου Έλεφάντη 'Η «γλωσσική Σχολή» Πολίτη
- Σημειώματα, Άλληλογραφία

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: έξάμηνη 500 δρχ., έτήσια 1000. **ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:**
Ευρώπης: έξάμηνη 650 δρχ., έτήσια 1200. ΗΠΑ-Καναδ. (άερ.): έξάμηνη 800 δρχ., έτήσια
1500 ● Γιά 'Οργανισμούς, Τράπεζες, Άνών. 'Εταιρείες: έξάμηνη 1000 δρχ., έτήσια 2000 ●
ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Κέκροπος 2, Αθήνα 119, τηλ. 32.45.332.

'Εκδότης: Νικ. Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή, 'Ιδιοκτησία: «Σ. Δελέγκας καί Σία
Ο.Ε.», Διευθυντής: Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία: Φωτοκύτταρο ΕΠΕ,
'Υμηττού 219, τηλ. 7516333, 7514958 ● Φωτοαναπαραγωγή: Σταύρος Κουνδουράκης,
'Εμμ. Μπενάκη 122 καί Πετσόθου 12, τηλ. 3622383 ● 'Εκτύπωση: Άφοί Χρυσοχού,
Στυμφαλίας 8 - Περιστέρι, τηλ. 5719937 ● Διόρθωση: Παντελής Σπ. Μπουκάλας ● 'Επι-
μέλεια: Άφροδίτη Άντωνάκη ● Κυκλοφορεί στά περίπτερα καί τά βιβλιοπωλεία ● Κεν-
τρική διάθεση γιά Θεσσαλονίκη καί Β. Ελλάδα: βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τιμισοκή 78, τηλ.
279720.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Ἡ ἔξοδος τοῦ Μεσολογίου

Μοιάζει λίγο παράξενη ἡ εἰκόνα τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. πού κατεβαίνει στίς ἐκλογές «αὐτόνομα, μόνο του, μέ τίς σημαίες του, τίς ιδέες του, τά ἐμβλήματα του καί τά συνθήματα του». Σάν ἐκεῖνο τόν μαραθωνοδρόμο πού τερατίζει ὅταν πιά οἱ ἀγῶνες ἔχουν τελειώσει καί τά βραβεῖα ὄλα ἔχουν ἀπονεμηθεῖ. Γιατί, στίς προηγούμενες ἐκλογικές ἀναμετρήσεις, ὅταν μιά τέτοια ἀπόφαση θά ἐρχόταν νά δοκιμαστῆ μέσα στό ρευστό-κι ἀκαταστάλαχτο πολιτικό κλίμα τῆς μεταπολίτευσης, ὅταν ἀκόμη οἱ μεγάλες μάζες τῶν ἀριστερῶν δέν εἶχαν διαλέξει κατά πού θά πάνε, ἄλλες ἀποφάσεις, «ἐνωτικές» αὐτές, εἶχαν προτανεῦσει ἔτσι πού νοθεύτηκαν καί τά συνθήματα καί τά ἐμβλήματα καί οἱ ιδέες. Ἡ διάσπαση τοῦ ἱστορικοῦ ΚΚΕ μέ τά προβλήματα τῆς, τό 1974 καί τό 1977, κρατήθηκε μακριά ἀπό τό λαϊκό δοκιμαστήριο, μακριά ἀπό τό λαό τῆς Ἀριστερᾶς, στό ὄνομα τῆς ἐνότητας τῶν κομμουνιστικῶν δυνάμεων, στό ὄνομα τῆς ἐνότητας τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων. Καί οἱ συνέπειες γνωστές.

Τώρα εἶναι ἡ πρώτη φορά πού οἱ ιδέες τῆς ἀνανέωσης, οἱ ιδέες τοῦ σοσιαλισμοῦ δηλαδή, ἐρχονται σέ εὐθεία ἀντιπαράθεση καί πρὸς τό ΚΚΕ καί πρὸς τό ΠΑΣΟΚ διεκδικώντας κοινωνική τεκμηρίωση καί πολιτική καταγραφή. Ἀλλά αὐτή ἡ προεμέρα δέν ἔχει τή ρώμη καί τήν ἀλήθεια τοῦ νέου, ἀφοῦ μέ τίς τόσες ἄγονες δοκιμές τόσα χρόνια ἔχασε καί τό κοινό τῆς καί τούς πρωταγωνιστές τῆς. Ἡ αὐτόνομη κἀθοδος μοιάζει ἀπόφαση ἐξαναγκασμένη, ἐπιβεβλημένη ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀπονενομένη. Τό ΚΚΕ ἔσωτ. κατεβαίνει μόνο του γιατί ὁ πολιτικός συσχετισμός δυνάμεων καί ἡ διαμόρφωση τῶν λαϊκῶν ρευμάτων μπροστά στίς ἐκλογές τό καταδικάζουν σ' αὐτή τήν ἀγέρωχη μοναξιά. Κάπως ὅπως στήν ἔξοδο τοῦ Μεσολογίου.

Μόνο του;

Ἄχι ἀκριβῶς. Στίς ἐρχόμενες ἐκλογές τό συνοδεύουν ὄλοι οἱ ἀριστεροί τῆς ἀνανέωσης. Τά μέλη καί οἱ ὄπαδοί του ἀλλά κι ἐκεῖνοι οἱ ἀριστεροί πού ἡ πολιτεία του μέχρι τώρα τούς ἐκσφενδόνιζε μακριά ἀπό τήν τροχιά του παρόλο πού κι αὐτοί εἶχαν ξεκαθαρίσει τούς λογαριασμούς τους μέ τό ΚΚΕ καί δέν τούς ἔθελγε ὁ νεόκοπος «σοσιαλισμός» τοῦ ΠΑΣΟΚ – ἴσως μάλιστα σέ πολλές περιπτώσεις ἀκριβῶς γιά τό λόγο αὐτό. Ἀλλά κι αὐτῶν ἡ ἀπόφαση νά συσπειρωθοῦν στήν ἀνανεωτική παράταξη μέ τή μόνη δυνατή σήμερα πολιτική μορφή πού παρέχει τό ψηφοδέλτιο τοῦ ΚΚΕ ἔσωτ. εἶναι ἀπόφαση ἐξαναγκασμένη.

Ἡ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τό 1968, ἀποδεσμεύοντας ἀπό μακροχρόνιες ἰδεολογικές, πολιτικές, ὀργανωτικές καί ἠθικές ἐξαρτήσεις σημαντικές δυνάμεις τοῦ ἀριστεροῦ – κομμουνιστικοῦ κινήματος, ἦταν ἀφτηγρία γιά μιά νέα πορεία τοῦ κομμουνισμοῦ στόν τόπο μας. Οἱ δυνάμεις αὐτές – κι ὅσες ἔκτοτε ἀναδείχτηκαν μέσα ἀπό παράλληλους δρόμους ἂν καί ἡ καταγωγή τους δέν κράταγε ἀπό τήν ἱστορική Ἀριστερά, – θά νόμιζε κανεῖς ὅτι στά 13 χρόνια πού πέρασαν εἶχαν ὄλο τόν καιρό καί τίς εὐκαιρίες γιά νά συγκροτηθοῦν καί νά διεκδικήσουν τό κοινωνικό χῶρο πού οἱ ιδέες τους σημάδευαν.

Ὅμως δέν ἔγινε ἔτσι. Ὅλοι, καί οἱ λίγοι ὀργανωμένοι στό ΚΚΕ ἔσωτ. καί οἱ πολλοί ἀνέντακτοι, καθηλωθήκαμε σέ κατάσταση ἀφασίας. Ἐπικαλούμενοι τήν ἐνότητα γίναμε δράστες καί θύματα ὄλων τῶν δυνατῶν διασπάσεων. Ἀναμέλποντας τήν ἐθνική πολιτική χάσαμε τούς διπλανούς μας, τούς κοντινούς μας, τούς συντρόφους μας.

Νά συζητηθεῖ τό γιατί ὄλα αὐτά εἶναι παραπάνω ἀπό ἀναγκαῖο. Μάλιστα τώρα, μέσα στίς ἐκλογές. Κι ἴσως ἡ νοσηρή παρελθοντολογία πού δίνει τό χέρι τῆς στή θαυματουργική μελλοντολογία νά μή γίνει ὁ καμβάς τῶν ἀναζητήσεων πού χωρίς διάλογο μέ τήν πραγματικότητα μᾶς μπούκωσε, μᾶς ἀποχαύνωσε ἀνάγοντας τή βαρεμάρα ἢ τήν ἰδεοληψία σέ πεπρωμένο. Ἀλλά ἐκτός ἀπό τό νά συζητηθεῖ, δηλαδή νά ἐξηγηθεῖ καί νά κατανοηθεῖ, τό ἄμεσο παρελθόν μας εἶναι ἀνάγκη νά ἀντιμετωπιστεῖ τό τραχύτατο παρόν μας. Ἐχουμε ἐπίγνωση πῶς ζοῦμε σέ μιά ἐποχή συγκροτημένη ἀπό τή βαριά ἀπειλή συγκρούσεων καί

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

τήν άσαφή διακρίβωση προβλημάτων. Ή άνυποψίαστη εκφώνηση τής «΄Αλλαγής» από τούς μέν και ή άρειμάνια βεβαιότητα για τό νομοτελειικό θρίαμβο τής βαρβαρότητας του ύπαρκτου σοσιαλισμού από τούς δέ δείχνουν τί δέν θέλουμε (για πάντα αλλά και για τίς εκλογές). Δείχνουν επίσης τά ισχνά όρια των κατακτήσεών μας (για τίς εκλογές όχι όμως για πάντα). Βρισκόμαστε λοιπόν ανάμεσα σε συμπληγάδες. Ο κνίτικος βοριάς κι ο πασοκικός λίδας (πού εσχάτως προσπαθεί νά τό γυρίσει στό ζέφυρο) λυσομανούν. Κι άποδιοργανώνουν, κι άπονευρώνουν, κι άποσυνθέτουν.

Έτσι, τό άσθενικό υβρίδιο καινούριου και παλιού πού είναι ή άνανεωτική ΄Αριστερά, μέ τίς «συντετές» και τίς «άνώριμες» πλευρές της, τίς «άριστερές» και τίς «δεξιές», τίς γερασμένες και τίς νεάζουσες δέν είναι ούτε μία γραμμή (κατ' άλλους επαναστατική και κατ' άλλους ρεφορμιστική) ούτε ένα κόμμα (τό ένα και μοναδικό κόμμα τής άνανέωσης) ούτε μία πρακτική ούτε ή μία και μόνη παράδοση, ούτε οί παρθενογεννημένοι ούτε οί άείποτε κομμουνιστές. Ή άνανεωτική ΄Αριστερά είναι ή κοινή τύχη μιάς παράταξης πού δοκιμάζεται και πρέπει αυτανόρη - ός μέ συγχωρήσουν οί φεμινίστριες - νά σωθεί.

Άλλά γιατί νά σωθεί;

Πρώτο γιατί τό θέλει. Και δεύτερο, θέλει νά σωθεί για νά σώσει τήν προοπτική του σοσιαλισμού στον τόπο μας. Όχι εκείνου πού θά 'ρθει σε τούτες τίς δεκαοχτώ αλλά του άλλου πού αλλάζει τον κόσμο. Γιατί οί άριστεροί τής άνανέωσης πρην άπ' όλα, πάνω άπ' όλα, και πρην γίνονται προοδευτικοί και καλοί άνθρωποι, είναι σοσιαλιστές. Στίς εκλογές πού έρχονται, μπροστά στην άνανεωτική ΄Αριστερά όρθώνεται τό ακόλουθο έρώτημα: Θα μπορέσει νά καταδείξει τήν επικαιρότητα του σοσιαλισμού σαν μόνη προοπτική για τον τόπο μας, σαν έπείγουσα αλλά και ρεαλιστική άπάντηση στα πολλαπλά προβλήματα του τόπου; Θα μπορέσει νά δείξει ότι ή Δεξιά, ή «΄Αλλαγή», ή έναλλαγή και πολύ περισσότερο ή άναμονή τής έλευσης και στα μέρη μας των κατακτήσεων του ύπαρκτου σοσιαλισμού δέν είναι παρά στριφογυρίσματα στο ίδιο άδιέξοδο;

Έπειδή, για ένα τέτοιο στόχο, οί γενικότερες συνθήκες είναι άποτρεπτικές, έπειδή οί λαϊκές προτιμήσεις για τήν ώρα είναι δυσσίωνες καθώς προσήμαναν τό κόμμα τής «΄Αλλαγής», έπειδή δέν είναι λίγοι εκείνοι πού βρήκαν τή λύση τής ψυχοσωτήριας άποχής από τήν ευτέλεια τής εκλογικιστικής διεκυστίνδας, έπειδή αρκετοί όπλαρχηγοί έταξαν τ' άσκέρια τους κάτω από τή σημαία του μεγάλου Αρχιστράτηγου «για νά πέσει ή Δεξιά», έπειδή, τέλος, στην μέχρις έμφυλίου σπαραγμού πολύφωνη παράταξη τής άνανεωτικής ΄Αριστεράς ακούγεται όλοένα και πιο μονότονη μία μόνο φωνή πού καλεί «για τό πλάτεμα και τό βάθεμα τής δημοκρατίας» και τή στέρεη ΄Αλλαγή, τά πράγματα όμολογούμενως είναι σκούρα. Δικαιούμαστε έπομένως νά κρατηθούμε από τή μόνη δυνατότητα πού διαθέτουμε: νά μετατρέψουμε τήν ιδεολογία μας, τή σοσιαλιστική ιδεολογία, σε πολιτική. Νά κάνουμε πολιτική τή γλώσσα των πραγματικών μας ιδεών πού μακροχρόνιες άναγκαιότητες και κοντόθωρες σκοπιμότητες τής δουλώνουν τό στόμα. Νά μιλήσουμε τή γλώσσα των ιδεών του σύγχρονου μέ τήν εποχή μας σοσιαλισμού. Είναι ή μόνη γλώσσα πού ένώνει. Οί άλλες μάς διασκορπίζουν, μάς έξουθενώνουν. Κι αυτή ή μάχη δέν τέλειωσε. Μόλις τώρα αρχίζει.

Άγγελος Έλεφάντης

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

ΠΑΣΟΚΙΚΑ

‘Ομαδοποίηση + ομάδα + ομάδουλα + ομάδαρα = σοσιαλισμός

«Τέτοια διάσπαση δέν είναι νοητή στά πλαίσια του Πα-
νελληνιου Σοσιαλιστικου Κινήματος, πού σημαίνει ότι
όποτεδήποτε υπάρξει – τώρα και στό μέλλον – οποιαδή-
ποτε προσπάθεια ομαδοποίησης, θά χτυπηθεί σκληρά
άπό τό Λαό μας».

Τέτοια ΕΛΕλέει ό ‘Ανδρείος του Λαού μας. Έκει όμως, μακριά από μās, τούς παρόντες, τούς πεσόντες, εκεί στή μεγάλη υπερατλαντική Οικονομομετρία, δέν ξέχασε μόνο τό Σύμβολο τής Πίστωσης, ξέχασε και τήν άρχέγονη σοφία του λαού μας:

γνώση δέ... φύσιν περι παντός όμοίην,
ώστε σε μήτε άελπτ’ έλπίζειν μήτε τι λήθειν.

Μάθε, Πρωτόκλητε, νά μήν έλπίζεις σ’ αυτά πού είναι χωρίς έλπίδα. Και νά μήν ξεχνās τίποτα.

Είναι χωρίς έλπίδα ή έλπίδα του μονολιθικού Κινήματος.

Και κανείς Λαός μας δέν μπορεί νά χτυπά τήν «προσπάθεια ομαδοποίησης», διότι τότε τό μέν Κίνημα εκφυλίζεται σέ σκεπτόμενο όχλο, ό δέ Λαός μας καταντά πληθυσμός χαφιέδων.

Γιατί άλλωστε ξεχνās;

Ποιά είναι ή φύση του ΠΑΣΟΚ και όλων των γηίνων και άνθρωπειών;

Οί άποστασίες βδελυρές; Μά, πώς διέπραξες τό ΠΑΣΟΚ;

‘Όλα αυτά, ένδέχεται νά μήν είναι σοσιαλισμός. Μέ όλα όμως αυτά και μέ όλους αυτούς και όλες αυτές, παραδεκτούς, παραδεκτές, εύλογους, εύλογες, νόμμους, νόμιμες, νόμιμα, ένδέχεται νά γίνει σοσιαλισμός. Διότι όλα είναι δυνατά, μόνον όταν ή πολυμέρεια θεωρείται φυσική, ή διάσπαση φυσιολογική και ή κρίση-κριτική γόνιμη.

‘Όλα τότε είναι δυνατά. ‘Όλα. ‘Ακόμη και τό νά γίνει τό ΠΑΣΟΚ σοσιαλι-
στικό.

Γιά τήν ώρα, ΕΔΩ και ΤΩΡΑ, αυτά πού μās ΕΛΕλέει ό Πρώτος Αύτοδια-
χειριστής, έχουν τόση σχέση μέ τό σοσιαλισμό, όσο ή όρρηση άρμάτων μέ τόν
όρχο άρμάτων τής Κόκκινης Πλατείας. Γιατί ή λέξη του αύτοδιαχειρίζεται τήν
αύθαιρεσία, γιατί στή λέξη του υπάρχει ή άπολυταρχία, γιατί ή λέξη του είναι
συνάντηση μέ τήν αναληγσία.

Και ό σοσιαλισμός;

Και είπεν ή άθληχρή Σφυροδρέπανη Γούνα:

‘Η κάθε λέξη είναι μιά έξοδος

για μιά συνάντηση, πολλές φορές ματαιωμένη.

‘Έλαχε ΕΛΕ... έλελεϋ

«... έφύτρωσαν έσχάτως μεταξύ ήμῶν και τινες λεγόμενοι
σοσιαλισταί... ούτοι είναι έξ ίσον άκίνδυνοι όσον και οί
συμβολισταί, άφου μάλιστα αί άξιώσεις των περιορίζον-
ται επί του παρόντος εις τό νά γείνη λόγος τις και περι
αυτών, έστω και ως γελωτοποιῶν».

‘Εμ. Ροϊδης: ‘Αγόν περι υπάρξεως

«‘Ηρθε ή ώρα. ‘Εφθασε ή ώρα». Και θά δδηγήσω τούς τυφλούς στό δρόμο πού
δέν γνώρισαν. «‘Έλαχε στό ΠΑΣΟΚ ό ιστορικός κληρος και ή ευθύνη για τήν
πραγμάτωση τής ιστορικής ‘Αλλαγής». «Σύντροφοι», «ΕΔΩ ΚΑΙ ΤΩΡΑ»...

‘Ο ‘Αντρέας παντρεύει. ‘Ο ‘Αντρέας δαφτίζει. ‘Ο ‘Αντρέας θάβει. Χρωματι-
στά. Χρωματιστά (όχι έγχρωμα), όπως μās φωτοενημερώνουν τά κεφαλαιο-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κρατικά, αυτοδιαχειριζόμενα Συγκροτήματα Τύπου και Σοσιαλισμών.

Ο Πρώτος Παράνυμφος παντρεύει.

Απροειδοποίητα όμως, γιατί έμεις, ξέρετε, δέν είμαστε σάν τούς κατεστημένους. Μέ απροειδοποίητους παπάδες, γαμπρούς (;), λαούς, φωτογράφους, Συγκροτήματα, σφάγια, κνίσσες.

Απροειδοποίητα, αλλά χρωματιστά.

Ο Πρώτος Ανάδοχος βαφτίζει.

Μέ διαταγμούς σοσιαλοειδείς, γιατί έμεις, ξέρετε, δέν είμαστε σάν τό Μησοτάκη. Μέ διατακτικό Σύμβολο τής Πίστεως, πού μέ παρηγοσία λέει ότι έχει ξεχάσει στήν υπερατλαντική του Όρθοδοξία, μέ διατακτικά έξαπτέρυγα, μέ διατακτικό νήπιο, μέ διατακτικά Συγκροτήματα.

Διστακτικά, αλλά χρωματιστά.

Ο Πρώτος Αυτόδύναμος έλάλησε. Έλάλησε ΕΛΕ: «Η Έθνική Λαϊκή Ένότητα δέν είναι μιά εύκαιριακή στρατηγική. Αποτελεί τή μόνη στρατηγική έξουσίας... Τούς προσκαλεί (τούς Έλληνες) νά ξεπεράσουν τίσ κομματικές τους έξαρτήσεις...». Διότι, «άπό τίσ 18 Όκτώβρη, θά είμαστε οί θεμελιωτές μιάς νέας δημοκρατικής σοσιαλιστικής κοινωνίας».

Πώς; Μά τό λέει παραπάνω: διά τής εκθεμελίωσης όλων τών κομμάτων.

Γιατί; Διότι.

Διότι «άνοίγουμε διάπλατα τίσ πόρτες σ' όλους τούς Έλληνες τού μόχθου, πού τά συμφέροντά τους τά μόνιμα εκφράζονται μονάχα άπό ένα Κίνημα σάν τό ΠΑΣΟΚ, πού οδηγεί στό Σοσιαλισμό και τή Δημοκρατία».

Αφού όμως, προηγουμένως, οί Έλληνες τού μόχθου ξεπεράσουν τίσ κομματικές τους έξαρτήσεις.

Μόνη στρατηγική, μόνη έξουσία, μονάχα ένα κίνημα, μονάχα Ένας, μοναξιά: Έθνική Λαϊκή Ένότητα. ΕΛΕ.

Έλληνες τού μόχθου, τά κόμματά σας είναι μοχθηρά. Κι αν οί Έλληνες τού μόχθου δέν θέλουν νά ξεπεράσουν τίσ κομματικές τους έξαρτήσεις;

Τότε, Νέμεσις άμείλικτη.

Τότε, κάθε μή προνομιούχος Έλληνας τού μόχθου, πού κωλυσιεργεί και κοιματοδρομεί, «θά χτυπηθεί σκληρά άπό τό Λαό μας». Πού οδηγείται άπό τό ένα Κίνημα, πού οδηγείται άπό τόν ένα Πρόεδρο, στόν ένα Σοσιαλισμό.

ΕΛΕ, ΕΛΕ, Έλελεύ...

Φεϋ...

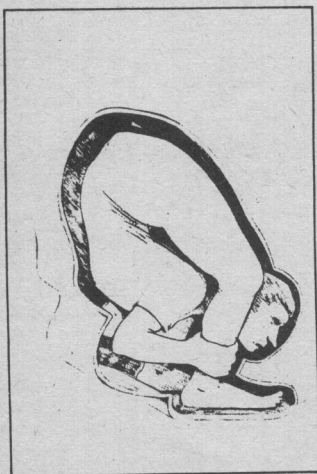
Κώστας Ζουράρις

Ποιός φοβάται τό διάλογο;

Έπρεπε νά τό περιμένουμε κι αυτό: ύστερα άπό 7 χρόνια αντιπολίτευσης, στά όποία τό ΠΑΣΟΚ κατάφερε νά άρνηθεί τήν πολιτική τής κυβέρνησης άρνούμενο συγχρόνως νά πάρει συγκεκριμένη θέση σέ όποιοδήποτε καιριο ζήτημα, ύστερα άπό 7 χρόνια κατά τά όποία τό Κίνημα δικηγορούσε άκατάπανστα ύπέρ τού καλού και τού κακού άδιακρίτως, αφήνοντας τό δίκαιο άνέπαφο και τούς δικαστές νά καταρρέουν άπό τή φθορά τών κρίσεών τους, ύστερα άπό 7 χρόνια άγώνων κατά τά όποία ό σοσιαλισμός ταυτίστηκε μέ τήν Άλλαγή, και ή Άλλαγή μέ τήν έν λευκά άνάθεση τών πάντων στήν κρίση, τήν πονηριά και τήν στιγμιαία εμπνευση τού Αντρέα, ύστερα άπό 7 χρόνια επιμελούς άρνησης τού σοσιαλιστικού μας κινήματος νά μäs χαρίσει έστω και μιά συγκεκριμένη κουβέντα ως δείγμα τού σοσιαλισμού του, τά λόγια, οί έννοιες έχασαν φυσιολογικά τή σημασία τους. Η πολιτική ταυτίστηκε τελεσίδικα μέ τή ρητορεία τού δικηγόρου πού προσπαθεί νά κερδίσει τούς ενόρκους (τό λαό) μέ τό μέρος τού πελάτη του. Και τώρα πού ή δίκη κοντεύει νά τελειώσει και ή τελική κρίση τών εκλογών πλησιάζει, τώρα έρχεται ή ώρα ν' ανακαλύψουμε πώς ή δύναμη τής ρητορείας συνεπάγεται άλαζονεία και κνισμό.

Ο κ. Παπανδρέου δέν διστάζει νά μäs δείξει πόση εκτίμηση έχει στή δημοκρατία και σ' όλο εκείνο τό κομμάτι τού ελληνικού λαού πού δέν συγκαταλέγεται στούς όπαδούς του, δηλώνοντας πώς προτιμάει τήν άπό τηλεοράσεως τρι-

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

πλή διαφήμιση του κόμματός του με τό μονόλογο απ' τὰ μπαλκόνια, τό λαό, τὰ πανώ καί τίς πράσινες σημαίες, από τήν εἰς διπλοῦν τοιαύτη συνοδευόμενη καί από ἕναν ἐπί τῆς οὐσίας διάλογο μέ τόν πρωθυπουργό. Ἄλλ' οὐσία δέν ὑπάρχει καμία σ' αὐτό τό παιγνίδι τῶν ἐκλογῶν· ὁ κ. Παπανδρέου γνωρίζει καλά αὐτή τήν ἀλήθεια καί τήν ἀποδέχεται. Γνωρίζει πῶς τό κίνημά του στηρίζεται σέ μιά σειρά από κούφια παρόλες, πού μόνον απ' τὰ μπαλκόνια μποροῦν νά διοχετευθοῦν πρὸς τό κοινό· καί τό ἀποδέχεται. Γνωρίζει καλά πόσο διάτρητες εἶναι οἱ ἀνύπαρκτες καί συνεχῶς ἀλληλοσυγκρούμενες θέσεις τοῦ κόμματός του. Πόσο κούφιο εἶναι τό περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς του· καί τό ἀποδέχεται. Γνωρίζει καλά ὅτι ἡ δύναμή του δέν εἶναι ἡ δύναμη τοῦ ὀρθοῦ λόγου καί τῆς πειθοῦς, ἀλλ' ἐκείνη τῆς ἀπό τοῦ ἀμβωνος ρητορικῆς· καί τό ἀποδέχεται. Προτιμᾷ νά κρατήσει γιά τόν ἑαυτό του τόν ρόλο τοῦ δικηγόρου τοῦ λαοῦ μέχρι τέλους, ἀφήνοντας στή δεξιὰ τό ἄχαρο λειτούργημα τοῦ δικαστή, λειτούργημα πού ἐπιδιώκει νά ἀσκήσει σέ λίγο ὁ ἴδιος. Προτιμᾷ, ἀντί τῆς πολιτικῆς τήν διαφήμιση, προτιμᾷ νά καταπλήξει καί ὄχι νά πείσει ἐνῶ συγχρόνως βρίσκει τήν εὐκαιρία νά καταγγεῖλει τήν Ν.Δ., ὅτι φοβάται νά δείξει τρεῖς φορές τό πασοκικό πλῆθος απ' τήν τηλεόραση.

Μέ κνησμό λοιπόν καί ἀλαζονεία ἀποδέχεται τό κίνημα τήν θλίβερή του πραγματικότητα. Ἄλλ' ἡ ἀλαζονεία πού γεννάει ἡ δύναμή του δέν εἶναι παρά τό προοίμιό τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ· τόν ὁποῖο ἐπίσης δέν κατάφερε νά ἀποφύγει τό ΠΑΣΟΚ πρωτοστατώντας οὐσιαστικά σ' ἐκείνες τίς προεκλογικές τηλεοπτικές ρυθμίσεις, πού περιορίζουν τόν πολιτικό ἀγῶνα ἀνάμεσα στήν κυβέρνηση (ἀναγκαῖο κακό) καί τόν ἑαυτό του. Ὅποτε πρὸς τί οἱ ἐκλογές, διαν τό ἀποτέλεσμά τους ρυθμίζεται προεκλογικά κατά τή διάρκεια τῶν συναντήσεων μεταξύ Παπανδρέου καί Ράλλη σύμφωνα μέ τίς πασοκικές ἐπιθυμίες περὶ «μονομέτρου»;

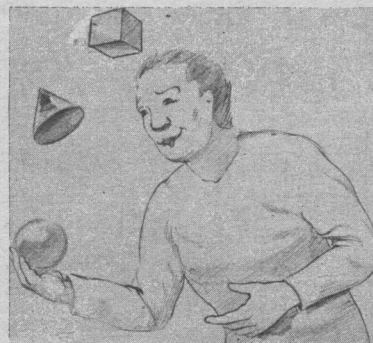
Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Τά οικονομικά τῆς «Ἀλλαγῆς»

Περίεργο πράγμα: ἂν προσπαθήσει κανεῖς, μέ τίς καλύτερες συνταγές τῆς μελλοντολογίας καί τῆς μεθόδου τῶν «σεναρίων», νά φανταστεῖ τί πρόκειται νά γίνει στήν ἑλληνική οἰκονομία μετά τίς 18 Ὀκτωβρίου, θά βρεθῆι σέ δύσκολη θέση. Παρά τὰ προγράμματα καί τίς διακηρύξεις, πού πληθαίνουν ἐν ὄψει ἐκλογῶν, ἡ συγκεκριμένη οἰκονομική καί κοινωνική πολιτική πού ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἕνα ἀπό τὰ βασικά σημεία πού προσδιορίζουν τίς ἐπιταγές τῶν πολιτῶν, ἐξακολουθεῖ νά τυλίγεται ἀπό μιά πολύ βολική θολούρα.

Θά μπορούσε κανεῖς νά πεῖ ὅτι τό πρόβλημα εἶναι μικρότερο ὡς πρὸς μιά ἐνδεχόμενη νίκη τῆς Νέας Δημοκρατίας: τό παρελθόν της ἐγγυάται γιά τό μέλλον. Ἄλλὰ καί σ' αὐτή τήν περίπτωση ὁ παραπάνω ἰσχυρισμός εἶναι ἐπισηφής. Ὁ πληθωρισμός, τὰ ἑλλείμματα (ρεκόρ) τοῦ δημόσιου τομέα, τό ἐξωτερικό ἑλλείμμα κ.λπ. δέν μποροῦν νά συνεχίσουν τή μέχρι τώρα πορεία τους χωρίς σοβαροῦς κινδύνους γιά τήν οἰκονομία, ἀλλά καί γενικότερους. Καί δέν ἀρκοῦν φυσικά γιά νά τούς ξεορκίσουν οἱ ἀναλύσεις καί οἱ παραινέσεις τοῦ κ. Ἀβέρωφ (βλέπε καί *Πολίτης*, τεύχος 44) ἢ ὁποιοῦ ἄλλου κυβερνητικοῦ προπαγανδιστή.

Σαφῶς ὅμως τό πρόβλημα εἶναι σημαντικότερο στήν προοπτική τῆς ἐνδεχόμενης Ἀλλαγῆς μέσω πασοκικῆς νίκης στίς ἐκλογές. Τόσο ἡ δημοσίευση τοῦ προγράμματος τοῦ Κινήματος ὅσο καί ἡ μή δημοσίευση τῶν

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

συγκεκριμένων αποφάσεων για τις 100 πρώτες μέρες διακυβέρνησής του (άρχικά είχαν προαναγγελθεί για την άνοιξη, τό καλοκαίρι κ.λπ., τελικά είπώθηκε ότι είναι για ... έσωτερική χρήση, πάντως δέν φαίνεται ότι πρόκειται νά ύπεισέλθουν στην προεκλογική διαμάχη) αφήνουν τό θέμα σ' ένα διακριτικό ήμίφως, άν όχι στό σκότος.

Έτσι, δέν μένουν σέ όποιον άκόμη άσχολείται μέ τόσο «μπανάλ» θέματα, παρά ελάχιστες πηγές έμμεσης ή άμεσης πληροφορησης και προβληματισμού: ό παλαιότερος λόγος τού κ. Λάζαρη στην Πάντειο, κάποιες συνεντεύξεις, κάποια άρθρα στελεχών κ.λπ., ψιλά πράγματα δηλαδή και όχι κατοχυρωμένα από κάποια επίσημη σφραγίδα. Και άσφαλώς όχι συγκλίνοντα, κάθε άλλο μάάλιστα, σέ κάποιες γενικές γραμμές σύλληψης και έφαρμογής μιάς κυβερνητικής - αύριανής ίσως - γραμμής.

Τό νεότερο στοιχείο πού προστέθηκε πρόσφατα στην παραπάνω εικόνα είναι ή σειρά τριών άρθρων τού καθηγητή και άκαδημαϊκού Α. Άγγελόπουλου στό Βήμα (21-23 Αύγούστου). Η έσωτερική τους δομή όσο και ή παρουσίαση και προβολή τους τούς δίνουν σαφώς τό χαρακτηρισμό προτάσεων για τή μετεκλογική οικονομική πολιτική τής κυβέρνησης τής Άλλαγής. Μέχρι σήμερα δέ, έκτός από κάποια άνούσια κριτική από τή μεριά τής Ν. Δημοκρατίας, καμιά αντίρρηση ή έπιφύλαξη δέν έκφράστηκε από όποιαδήποτε άλλη μεριά, πολύ λιγότερο δέ από ύπεύθυνους κύκλους τού ΠΑΣΟΚ. Άπεναντίας μαθαίνουμε ότι συζητείται σοβαρότατα ή παρουσία τού κ. Άγγελόπουλου στό ψηφοδέλτιο Έπικρατείας τού ΠΑΣΟΚ. Ός έκ τούτου, τό ένλόγω κείμενο έχει μιά αύξημένη βαρύτητα.

Όσο για τό τί λένε τά τρία αυτά άρθρα, είναι αρκετά εύκολο νά τό έκθέσει κανείς σέ λίγες γραμμές: ή ελληνική οικονομία είναι έγκατεστημένη μέσα σ' ένα άνέμελο καταναλωτικό εύδαιμονισμό ενώ όλα δείχνουν ότι οδεύει προς κρίση (πληθωρισμός, έσωτερικά και έξωτερικά έλλείμματα κ.λπ.)

Ό πληθωρισμός όφείλεται κυρίως στά έλλείμματα τού δημόσιου τομέα. Ό περιορισμός τών έλλειμμάτων αυτών είναι ό μόνος σοβαρός δρόμος προς τήν καταπολέμηση τού πληθωρισμού. Προς τούτο απαιτείται μείωση τών δαπανών (τών μή «άνελαστικών» ...) και αύξηση τών έσόδων. Μείωση τών δαπανών τού κράτους μπορεί νά γίνει κυρίως μέ οικονομίες και «έξυγίανση» τού δημόσιου τομέα τής οικονομίας, τών δημόσιων έπιχειρήσεων, μέ καλύτερη διοίκησή τους («μάνατζμεντ»), καλύτερο προγραμματισμό, λιγότερη γραφειοκρατία, περισσότερη άνεξαρτησία τους κ.λπ., καθώς και μέ άναπροσαρμογή τών τιμολογίων τους, δηλαδή μέ αύξηση τών τιμών τών προϊόντων τους και τών ύπηρεσιών τους. Αύξηση τών έσόδων τού κράτους μπορεί νά γίνει μέ καλύτερη οργάνωση τής φορολογίας, καταπολέμηση τής φοροδιαφυγής, ιδίως τών μικρομεσαίων...

Η γενικότερη αυτή προσπάθεια νοικοκυρέματος πρέπει νά συνοδεύεται από μέτρα διαρθρωτικά πού νά εξασφαλίζουν κάποια συμμετοχή τών εργαζομένων και κάποια κοινωνική πολιτική, καθώς επίσης και κάποια καταπολέμηση τών μεσαζόντων και τών παρασιτικών εισοδημάτων. Όμως ούτε άλλες έθνικοποιήσεις χρειάζονται για τήν ώρα (ό όρος «κοινωνικοποίηση» περιφρονείται στό κείμενο...), ούτε τιμαριθμική προσαρμογή τών μισθών και ήμερομισθίων (μά κυβέρνησή πού χειρίζεται καλά τό θέμα τών τιμών και τής πορείας τους άρκεί...).

Αυτό είναι τό κύριο σώμα τών προτάσεων, πού συμπληρώνονται μέ κάποιες άναφορές στην ΕΟΚ και τήν άναδιαπραγμάτευση όρισμένων

Δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

δρων τής ένταξης μέ ένα ένδιαφέρον σχέδιο χρηματοδότησης τών ελληνικών έξαγωγών προς τίς Άνατολικές χώρες, καθώς και μέ πολλά «πρέπει» πού λίγο διαφέρουν από ήθικοπλαστικούς εύσεβείς πόθους.

Τά έρωτήματα πού τίθενται από τήν όντως σημαντική συμβολή του κ. Άγγελόπουλου στό δημόσιο διάλογο είναι πολλά.

Καί πρώτα-πρώτα κανείς, φαντάζομαι, δέν άμφισβητεί σέ γενικές γραμμές τή διάγνωση τών βασικών προβλημάτων τής ελληνικής οικονομίας όπως έμφανίζονται σήμερα. Καί άσφαλώς λίγοι θά άμφισβητούν ότι, βραχυχρόνια, τά μέτρα πού προτείνει ό κ. Άγγελόπουλος – μέ περιγραφές και έκφράσεις πού ή παραπάνω περίληψη παρέλειψε για περισσότερη σαφήνεια... – είναι λίγο ως πολύ άναπόφευκτα. Τό πρώτο έρώτημα είναι: προσπάθησε κανείς νά τά εκλαϊκεύσει, νά τά κάνει γνωστά στό σώμα τών ψηφοφόρων, νά τούς δείξει πώς και γιατί έγιναν άναπόφευκτα και προς τά πού μπορούν, στήν προοπτική τής Άλλαγής, νά όδηγήσουν άν γίνουν εύρύτερα άποδεκτά; Τέτοια προσπάθεια ούτε ό ίδιος ό κ. Άγγελόπουλος κάνει, ούτε τό *Βήμα* ούτε τό ΠΑΣΟΚ, τό όποιο μάλιστα έχει μέ τήν πρακτική του και τή μέχρι τώρα άντιπολιτευτική ρητορεία του μάλλον ένισχύσει τόν άνέμελο εύδαιμονισμό, νυν και εις τούς αιώνας, παρά τήν άνάγκη για τή δύσκολη άνόρθωση τής οικονομίας τής χώρας. Καί αυτό έχει έπισημανθεί από πολύ καιρό και επανειλημμένα στό περιοδικό αυτό.

Άλλά και τώρα, στίς παραμονές πιά τής ένδεχόμενης νίκης του, τό Κίνημα και οι ύποστηρικτές του, περίξ ή πίσω του, έξακολουθούν τήν εύεργετική μέχρι τώρα σιωπή τους. Πόσο άποτελεσματική μπορεί νά είναι μία πολιτική για τήν όποια οι πολίτες δέν έχουν προετοιμαστεί και δέν έχουν δώσει τήν έγκρισή τους;

Και πέρα από αυτά: καλή ή οικονομική άνόρθωση τής χώρας πού σίγουρα περνά από μία πολιτική «λιτότητας» και μάλιστα όχι «μονόπλευρης» όπως μέχρι πρό όλίγου άπαιτούσαν ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ. Άλλά ή Άλλαγή δέν γίνεται φαντάζομαι για τήν οικονομική άνόρθωση και μόνο. Υπάρχει και κείνος ό ξερημος – και επικαιρος, μήν τό ξεχνάμε – ό σοσιαλισμός. Καί ποτέ κανείς δέν ισχυρίστηκε, από αυτές τίς στήλες, ότι ή επικαιρότητά του σημαίνει «στίς 19 (Όκτωβρίου) σοσιαλισμός» (όπως «στίς 18 (Νοεμβρίου) σοσιαλισμός», θυμάστε;) Όχι, αλλά ή επικαιρότητά του όπως βγαίνει από τήν ώρίμανση τής κοινωνίας μας, σημαίνει σίγουρα ότι ζητούμε νά ένυπάρχει τό σπέρμα του σέ κάθε καθημερινή και συγκεκριμένη πράξη και ένέργεια τών «φορέων τής Άλλαγής» (άπό τόν τρόπο πού όργανώνουν τήν πολιτική τους πρακτική μέχρι τή διεκδίκησή τους ύπέρ τών διαφόρων συμπαθών ή άντιπαθών τάξεων και κατηγοριών και μέχρι τίς προτάσεις τους για τήν πολεοδομία, τίς εισπρακτικές μηχανές τών σουπερ-μάρκετ ή τό πενθήμερο τών ύπαλλήλων...). Τέτοια σπέρματα λοιπόν δέν περιέχει επ' ουδενί ή σειρά τών άρθρων του κ. Άγγελόπουλου ούτε ή ένδεχόμενη πολιτική πού έμπνέουν ή θά έμπνεύσουν.

Είτε τό ξέρουν είτε τό άγνοούν οι ψηφοφόροι του Κινήματος, νά κάτι πού σίγουρα θά τούς κάνει τή ζωή δύσκολη από τίς 19 Όκτωβρίου και μετά...

Μιχάλης Παπαγιαννάκης

Συνηγορία για την παράταξη της 'Ανανεωτικής' Αριστεράς

του Πέτρου Εύθυμιου

[Τό κείμενο πού ακολουθεῖ εἶναι τό χειρόγραφο τῆς ὀμιλίας πού μοῦ ἀναλογοῦσε στή συγκέντρωση τῆς 1ης Ἰουλίου στό θέατρο «Πορεία». Ὁ λόγος τελικά ἐκφωνήθηκε χωρίς προσφυγή στό χειρόγραφο. Τυχόν διαφορές διατυπώσεων ὀφείλονται στήν προφανή ἀπόσταση πού δημιουργοῦν δύο διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου].

Ἡ σημερινή συγκέντρωση-συζήτηση φιλοδοξεῖ καταρχήν νά κοινοποιήσει καί νά προασπίσει τήν πρόταση τοῦ κειμένου τῶν 156 ἀνένταχτων ἀγωνιστῶν γιά τή διαμόρφωση τῆς παράταξης τῆς ἀνανεωτικῆς Αριστεράς. Πρόταση πού ἐστιάζεται καταρχήν σέ μιά ἐκλογική ἐπιλογή πού ἔλκει ὁμως τήν ἀφετηρία της ἀπό πολύ πιά σύνθετες αἰτιάσεις καί ἀποσκοπεῖ σέ στόχους πού ὑπερβαίνουν κατά πολύ τά ὄρια τῆς ἐτυμηγορίας τῆς κάλπης.

Οἱ ἀνένταχοι ἀριστεροί πού ἀνέλαβαν αὐτή τήν πρωτοβουλία, ὅσο καί αὐτοί πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται, δέν εἶναι μόνο οἱ ἐπιζώντες ἐνδόξων μαχῶν, οὔτε οἱ λαθροβιώσαντες τῶν ἄδοξων διαδρομῶν πού ἐπιφύλαξε σέ πολλοὺς ἀριστεροὺς ἡ διαδοχή τῶν γεγονότων καί ἡ ἀλληλουχία τῶν φαινομένων πού συνθέτουν τίς σημερινές ὀρίζουσες τῆς κρίσης τῆς Αριστεράς στή χώρα μας.

Εἶναι, θέλω νά πιστεύω, ἐκεῖνοι, οἱ ὁποῖοι διαίσθανονται, συναισθάνονται ἢ ἐκτιμοῦν ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς ζωῆς στή χώρα μας στενεύει κατά πολύ τά ὄρια τῆς κληροδοτημένης ἀπό ἄλλες ἐποχές ἐπανάστασης, ὅτι δηλαδή οὕτως ἢ ἄλλως «μᾶς ἀνήκει τό μέλλον»...

Ἐπειδή γίνεται ὄλο καί πιά πολύ κατανοητό ὅτι δέν ὑπάρχει τό «τρένο τῆς Ἱστορίας» πού ἂν τό χάσουμε σ' αὐτό τό σταθμό θά τό προλάβουμε στόν ἐπόμενο. Ἐπειδή γίνεται ὄλο καί περισσότερο συνείδηση ὅτι ὁ ἀριστερός σήμερα, ἢ θά κατακτᾶ καί θά διαμορφώνει καθημερινά τοῦ ὄρους οἰκοδόμησης καί ἐπαλήθευσης τῆς ἀποψῆς του γιά τόν κόσμο, ἢ τόν κόσμο αὐτόν θά τόν φτιάχνουν οἱ ἄλλοι – ἄλλιως!

Ἡ πρωτοβουλία αὐτή λοιπόν τῶν ἀνένταχτων ἀριστερῶν κομμουνιστῶν καταγράφεται ἀρχικά σάν μιά ἄχαρη συμβολή στό περιφρονημένο στό συλλογικό μας ἀσυνείδητο πεδίο τοῦ ἐκλογικοῦ ἀγώνα. Εἶναι ὁμως μιά πρωτοβουλία πού ἐκκινεῖ ἀπό τήν πεποίθηση καί τή γνώση ὅτι οἱ τακτικές μάχες τείνουν στό σημεῖο ὅπου προδιαγράφουν ἐπικίνδυνα τή στρατηγική ἐκβίαση. Ἡ πρωτοβουλία μας ἀφοροῦται ἀπό τήν ἐπίγνωση, ὅτι τουλάχιστον στά τελευταῖα δεκατρία χρόνια, κάθε καμπή ἢ «χαμένη εὐκαιρία» μᾶς

ὀδηγοῦσε σέ ἀκόμα δυσμενέστερη θέση. Στήν περίπτωση μας δέν ἐπαληθεύτηκε τό δόγμα του Κλαούζεβιτς ὅτι ἡ ἦττα διδάσκει· ἐθίζει μόνο τίς ἀνανεωτικές δυνάμεις καί τίς ἀπονευροποιεῖ.

Ἡ πρόταση γιά τή διαμόρφωση τῆς παράταξης τῆς ἀνανεωτικῆς Αριστεράς ἔχει στόχο, ὅσο κι ἂν φαίνεται ὀξύμωρο ἢ ἀντιφατικό, ὑπερφίαλο ἢ ὑβριστικό, νά συμβάλλει στήν ἀνάσχεση ἐκείνων τῶν δρομολογημένων δυναμικῶν πού συγκροτοῦν νέες ἀρνητικές πραγματικότητες γιά τό ἀνανεωτικό ἐγχείρημα καί τό μέλλον τοῦ σοσιαλισμοῦ στόν τόπο μας.

Τό μήνυμα τῆς «Ἀλλαγῆς»

Χρήσιμο θά ἦταν γιά νά ἐπιδοθεῖσουμε τήν ἀναζήτηση καί τή συνεννόηση, τή διαμόρφωση μιᾶς κοινῆς στάσης, νά ἀνιχνεύσουμε τό πολιτικό πεδίο στό ὁποῖο καλούμαστε νά ἐνταχθοῦμε, στό πεδίο τῆς «Ἀλλαγῆς» ὅπου πλέει σύμπας ὁ πολιτικός κόσμος πλὴν – πρὸς τιμὴν τῆς – τῆς «Ἐθνικῆς Παράταξης».

Πράγματι, ἡ «Ἀλλαγή» διεκδικεῖται ἀπό τό σύνολο τοῦ πολιτικοῦ φάσματος.

Ἡ «Νέα Δημοκρατία» μᾶς βεβαιώνει ὅτι πραγματοποιεῖ ἤδη τήν Ἀλλαγή πού οἱ ἄλλοι ἐπαγγέλλονται· τό ΠΑΣΟΚ διακηρύσσει ὅτι ἀποτελεῖ τήν ἀσθεντική Ἀλλαγή. Τό ΚΚΕ εἶναι ἡ πραγματική Ἀλλαγή. Τό ΚΚΕ ἐσ. πιστεύει στή στέρεη Ἀλλαγή. Ἄλλοι διεκδικοῦν τήν Ἀλλαγή μέ σιγουριά, ἄλλοι τήν ἐπαναστατική Ἀλλαγή.

Τό πρόβλημα αὐτῆς τῆς περιφραγῆς «Ἀλλαγῆς», δέν βρίσκεται μόνο στίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις, ὀρθολογικοῦ χαρακτήρα, (πῶς μιά καί διεκδικεῖται ἰσότιμα ἀπό ὄλους δέν σηματοδοτεῖ μόνη τῆς τίποτα μέ σαφήνεια). Βρίσκεται κυρίως στό γεγονός ὅτι στό σύνθημα καί στήν πολιτική πρακτική πού συνεπάγεται ἡ «Ἀλλαγή» ἔχει συμπτυκνωθεῖ ἡ ἡγεμονία τοῦ ΠΑΣΟΚ ἐπὶ τῶν δυνάμεων τῆς παραδοσιακῆς Αριστεράς, τό ΚΚΕ καί τό ΚΚΕ ἐσ.

Ἡ προσχώρηση αὐτῶν τῶν δυνάμεων στήν πολιτική τῆς «Ἀλλαγῆς» ἐξωτερικά μόνο ἐξηγεῖται ἀπό τή σύμπτωση στήν «προϋπόθεση» τῆς ἀπομάκρυνσης

της Δεξιιάς από την έξουσία. Η εγκόλπωση του συνθήματος της «Αλλαγής» από τις δυνάμεις της παραδοσιακής κομμουνιστικής άριστεράς, εξηγείται από τό γεγονός ότι ή δυναμική των προτάσεων του ΠΑΣΟΚ τείνει νά ίκανοποιήσει τά αναθεμελιμένα στην άριστερή κοίτη όράματα της «έθνικής ολοκλήρωσης».

Γι' αυτή την άριστερά, τό ΠΑΣΟΚ άποτελεί μιά «νίκη δι' άντιπροσώπου». Έξού και ή προσχώρηση δέν βρίσκεται στό σύνθημα της «Αλλαγής». Βρίσκεται στην άποδοχή της ούσίας της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ, (όπως την άντιλαμβάνονται τά κόμματα αυτά), σάν μιά πολιτική δηλαδή πού θά άρει τις «δυσμορφίες» της έλληνικής κοινωνίας, θά άποκαταστήσει μιά «προωθημένη» δημοκρατία και θά έπιλύσει έπομένως τά πρακτικά προβλήματα, ώστε έκτοτε νά άνθοφορήσει ή στρατηγική των σταδίων πού θεωρείται πιά δική μας «ειδικότητα».

Δέν έχουμε έπομένως έδώ νά κάνουμε μέ μιά «κριτική ύποστήριξη» αλλά μέ μιά άκριτη και άνιστόρητη παραίτηση από τό δικαίωμα της Άριστεράς νά ύπάρχει ως τέτοια. Η άποψη της «κριτικής ύποστήριξης» στό ΠΑΣΟΚ μέ σκοπό την «έθνική ολοκλήρωση» είναι άποψη αυτοκαταργητική της Άριστεράς. Και σηματοδοτεί τό «σημείο χωρίς έπιστροφή» της κρίσης της.

Και δέν προκαλεί μόνο θλίψη αυτή ή «Κερέσκεια» περί του ΠΑΣΟΚ άντίληψη από τους άμφιβόλου λενινισμού φορείς της· προκαλεί άνησυχία από τή στιγμή πού τό βαθύτερο μήνυμα μιάς «Αλλαγής», πού στερείται διάφανα των ιδεολογικών, θεωρητικών και κοινωνικών προϋποθέσεων του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού, μετατρέπει τις δυνάμεις της άριστεράς σέ επικουρο σχήμα. Τις αναγκάζει νά έπωμιστούν αυτοσυντηρητικές και μόνο των σχημάτων της λειτουργίες, μέ την άποδοχή της καουτσικικής λογικής: «ό τελικός σκοπός δέν είναι τίποτα· τό κίνημα είναι τό πάν». Αλλά ποιό κίνημα χωρίς σκοπό;

Η ύπόσχεση του σοσιαλισμού και ή παθολογία του άνανεωτικού χώρου

Αλλά ποιός σκοπός έκτός της «Αλλαγής»; Δέν άρκεί φυσικά νά αναφωνήσουμε «ό σοσιαλισμός!». Για τόν άπλούστατο των λόγων, ότι κατεξοχήν στην έποχή μας ή λέξη δέν όρίζει την έννοια και ή έννοια δέν ανακαλεί την πραγματικότητα. Όφείλουμε λοιπόν νά έγκαλέσουμε την έννοια στό πράγμα, δηλαδή πριν άπ' όλα νά άρνηθούμε κατηγορηματικά τόν «ύπαρκτό» σοσιαλισμό και την έξίσου ύπαρκτή βαρβαρότητά του. Όσο τό ίδιο σθεναρά όφείλουμε νά άρνηθούμε τις άγοραίες εκδοχές πού ύποκαθιστούν τό σοσιαλιστικό σχέδιο μέ την πρακτική προσφορών «σούπερ-μάρκετ» - «καθένας λαβαίνει άνάλογα μέ τις δυνάμεις του και συντηρείται άνάλογα μέ τις αύταπάτες του».

Μέ κίνδυνο νά γίνω άξιωματικός, μέ τή βεβαιότητα ότι μιλώ σχηματικά, αλλά στό έδαφος κοινών έπεξεργασιών και άναζητήσεων, νομίζω ότι άποτελεί κοινή συνείδηση ότι ό σοσιαλισμός ή θά προκύψει μέσα άπ' τις άνανεωτικές ιδέες ή δέν θά ύπάρξει. Και δέν θά ύπάρξει, φυσικά, άν οι άνανεωτικές ιδέες δέν γίνουν ύλική δύναμη μέσα στην κοινωνία, άν δέν συνταχθούν οι άνανεωτικές δυνάμεις μέ όργανικό τρόπο ως ιδεολογική, θεωρητική και πολιτική δρώσα πραγματικότητα.

Γι' αυτή τή σύνταξη και άνασύνταξη των άνανεωτικών δυνάμεων καλούμαστε και σήμερα, και έκει κατευθύνεται και ή πρωτοβουλία μας. Και ύποστηρίζουμε ότι οι άνανεωτικές δυνάμεις πριν άπ' όλα όφείλουν νά συνταχθούν έν όψει της έκλογικής μάχης πού πρέπει νά τή διεξάγουν από κοινού μιά και ένιαία θά εισπράξουν τά άποτελέσματά της.

Η έκλογική πρόταση της παράταξης της άνανεωτικής άριστεράς ενέχει μιά λογική άμυντική και διαθέτει ταυτόχρονα τό στοιχείο μιάς δυναμικής άνάπτυξης. Είναι άμυντική, στό βαθμό πού άποσκοπεί στη διατήρηση της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης του χώρου, ως minimum προϋπόθεσης για την άσκηση πολιτικής στό κεντρικά σημεία του πολιτικού παιχνιδιού.

Είναι δυναμική στό μέτρο πού μπορεί νά προσφέρει τή λαβή για μιά όργανικότερη σύγκλιση των δυνάμεων του χώρου· σύγκλιση πού όπωσδήποτε θά διευκολυνθεί από την έπιτυχία των minimum έκλογικών στόχων.

Είναι βέβαια σ' αυτό τό σημείο πού ανακύπτουν οι περισσότερες ένστάσεις - πού αναφέρονται κυρίως στό γεγονός ότι ή πρόταση για την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση και την έκλογική ένίσχυση του χώρου καταλήγει πρακτικά στην ύπερψήφιση της «ήγεμονικής» του δύναμης, του ΚΚΕ ές. Θά μου έπιτρέψετε νά παρατηρήσω ότι ό όρος «ήγεμονική δύναμη» δέν είναι άκριβής ως προς τό ΚΚΕ ές. (και ή παρατήρηση έχει τή σημασία της). Είναι φυσικά τό ΚΚΕ ές. ή κυρίαρχη δύναμη. Και άριθμητικά, άν θέλετε, θά άθροίσει τις ψήφους όλωνών μας. Αλλά αυτοί οι ψήφοι δέν είναι ούτε ψήφοι συγκατάνευσης στην τρέχουσα πολιτική του, ούτε άμνηστία στην ιστορία του, ούτε «έν λευκώ» παραχώρηση στην ήγεσία του. Είναι ψήφος δυνατότητας στη συνύπαρξη, είναι ψήφος πού επικυρώνει τόν πλουραλισμό του χώρου, είναι ψήφος πού διασφαλίζει τόν άνοιχτό όρίζοντα των κοινών άναζητήσεων πού αναγκαστικά θά άκολουθήσουν τις εκλογές. Είναι ή μόνη δυνατή ψήφος πού δέν «κλείνει» αλλά αφήνει άνοιχτό τό δρόμο για τή διατύπωση μιάς πειστικής σοσιαλιστικής ύπόσχεσης στην έλληνική κοινωνία.

Δέν πρέπει - και κατεξοχήν σ' αυτή τή φάση - νά έπιτρέψουμε στόν άνανεωτικό χώρο την εύδοκίμηση της «καταστροφολογικής» άποψης. Άποψη, πού είτε κατατείνει στό λευκό, είτε στην ψήφο διαμαρτυρίας μεμονωμένων ύποψηφίων χωρίς σήμανση θέσεων, είτε στην ψήφο «πλάκας», (νά ρίξουμε στην κάλπη ποιήματα ή αναλύσεις ούρων). Τό κεντρικό νήμα πού διατρέχει όλες αυτές τις προτάσεις είναι ό συνδυασμός της πολιτικής μεταφυσικής της καταστροφής μέ τό ψυχανακουφιστικό όραμα της πατροκτονίας. Νά φτάσουμε δηλαδή στό σημείο τό πίο βαθύ στού «κακού τή σκάλα», νά τιμωρήσουμε τους ύπεύθυνους και νά ύψωθούμε και πάλι άσπιλοι και καθαρμένοι, μέ τά φτερά μας τά μεγάλα.

Η είκονογράφηση - τό ξερετε - δέν είναι γελοιογραφική. Τό τραγικό είναι ότι έχει ήδη θεωρητικοποιηθεί σέ πολλές ομάδες και άτομα άνάμεσά μας. Πρόκειται για αυτοκτονική άντίληψη, θεμελιωμένη ίσόποσα στην άγνοια και την οίηση.

Άγνοια της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας πού δέν αφήνει πεδίο για ψευδαπάτες παρθενογένεσης πολιτικών φορέων μέσα από διαδικασίες κινήματων κοινωνικής κριτικής. Οίηση του μαρξι-

σμού τών ἐγχειριδίων γιά τούς σιδηρούς νόμους τῆς ταξικῆς πάλης πού «δικαιώνει» τίς σωστές ἀντιλήψεις, ἢ ἀλλιῶς, οἱ ἐπί γραμματίω, ἐξοφλητέο εἰς τό μέλλον, ἰδιοκτήτες τῆς Ἱστορίας...

Σύντροφοι,

Ἄφου δέν μᾶς δόθηκε ἡ χάρη νά κάνουμε τήν Ἱστορία, ἀφού μόνο νά ψηλαφήσουμε μποροῦμε τίς κατευθύνσεις πού θά μετατρέψουν σέ ἱστορικό μέγεθος τίς προσπάθειές μας, ἄς μὴν ἀσελοῦμε στίς ἀποφάνσεις της, τουλάχιστον...

Βέβαια, τά πράγματα δέν εἶναι ἄμοιρα τῆς δράσης μας ἢ τῆς ἀδράνειάς μας. Ἄς μὴν ἐπιτρέψουμε στήν ἀυταρέσκεια τῆς ἀυτάρκειάς μας νά ἀντιταχθεῖ πλασματικά στά πιεστικά μεγέθη τῆς συγκυρίας. Οὔτε τό ΠΑΣΟΚ εἶναι γέννημα τῆς τύχης καί μόρφωμα θνη-

σιγενές. Οὔτε τό ΚΚΕ ἐπιδίωξη παρά φύσιν τοῦ παρελθόντος – καί μόνο. Οὔτε οἱ Ἕλληνες ἐργαζόμενοι πεδίο πειραματισμοῦ τών διαλεκτικῶν μας. Οὔτε ἐξ ὀρισμοῦ μᾶς ἀναμένει «μέλλον λαμπρόν», ἐπειδή τό 'πε ὁ Μάρξ ἢ ἡ ομάδα μας.

Ἡ καί σέ αὐτές τίς ἐκλογές θά συμβάλλουμε στή διαμόρφωση τών στοιχειωδῶν ὄρων γιά μιὰ πορεία τῆς Ἀριστερᾶς πού θά τήν καθιστᾶ σύστοιχη μέ τή σοσιαλιστική ἐξαγγελία, ἢ τά πράγματα θά γίνουν ἀπό Ἄλλους – ἀλλιῶς. Καί ὅπωςδήποτε δυσκολότερα γιά μᾶς. Αὐτό εἶναι τό μόνο ὑπαρκτό δῆλημα πού θέτουν οἱ ἐρχόμενες ἐκλογές στούς ἀριστερούς τῆς ἀνανέωσης. Ἄπ' τόν τρόπο πού θά ἀπαντήσει ὁ καθένας θά δεσμεύσει ἑαυτόν καί ὄλους μας. Ὅρι-σμένοι ἀπό μᾶς δώσαμε τήν ἀπάντησή μας.

Ἐξάντας Ἑλληνική λογοτεχνία

Κεντρική διάθεση
Κωλέττη 11
Τηλ. 361219-364885

Ἀναγκαῖες ἐπαναλήψεις γιὰ νά διατηρήσουμε τὴν «Ἀνάμνηση τοῦ Μέλλλοντος»

τοῦ Δαμιανοῦ Παπαδημητρόπουλου

1. Ἡ ἱστορία εἶναι μιά διαδικασία χωρίς ὑποκείμενο. Εἶναι ἡ ἱστορία σχέσεων. Σχέσεων παραγωγῆς στή βάση· σχέσεων πολιτικῆς καὶ ἰδεολογικῆς σύγκρουσης/κυριαρχίας στό ἐποικοδόμημα. Εἶναι ἡ ἱστορία τῆς πάλης τῶν τάξεων στό σύνολο τῶν τριῶν ἐπιπέδων.

Ἴδου λοιπόν, ὁ Μάρξ ἄνοιξε τὸ δρόμο στήν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας. Ἄν ἡ φιλοσοφικὴ κατηγορία «ὑποκείμενο» δέν ὑποδηλώνει τίποτε ἄλλο παρά τὸ μέτρο τῆς ἔλλειψης ἐπιστημονικῆς γνώσης, ἂν ἔτσι καμιά ἐπιστημονικὴ θεωρία δέν ἐπιδέχεται ὑποκείμενα στοὺς κόλπους τῆς, ἡ μαρξιστικὴ θεωρία μὲ ἀντικείμενο τὴν ταξικὴ πάλη ἐγκαινιάζει τὴ δυνατότητα μιᾶς ἐπιστήμης πάνω στήν ἱστορία: τὴν ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας.

2. Παράλληλα ὡστόσο, πράγμα παράδοξο, ἐγκαινιάζει καὶ τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ἐμφάνιση τῶν πρώτων μαρξιστῶν-κομμουνιστῶν: τῶν δύστυχων ἐκείνων ὑποκειμένων, πού θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς μαρξιστές καὶ θέλουν ταυτόχρονα ν' ἀλλάξουν τὸν κόσμο. Τί γυρεύουμε λοιπόν ἐμεῖς οἱ κομμουνιστές μὲ τὸν ἄκρατο ὑποκειμενισμό μας σ' αὐτὴ τὴ χωρίς ὑποκείμενο ἱστορία; Πῶς συμβιδιάζεται ἐμεῖς οἱ ἴδιοι νά πηγαίνουμε κόντρα στὸν «ἀντικειμενισμό» τοῦ μαρξισμού καὶ τῶν νόμων του; Μήπως διαζόμεστε ἐπιδιώκοντας κάποιον «ἄγουρο» σοσιαλισμό, γιὰ νά ἀποδειχθεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀνύπαρκτος;

3. Ζώντας μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα, πολλοὶ στήριξαν καὶ ἐξακολουθοῦν νά στηρίζουν τὸ «μαρξισμό» τους στήν πίστη τους στό ἀπελευθερωτικὸ του μήνυμα, καὶ ὄχι στήν πράξη τους. Ἀκολουθώντας τὴν κλασικὴ ἀντίληψη τῆς Β' Διεθνούς θεωροῦν ὡς ἀπελευθερωτικὸ μήνυμα τοῦ μαρξισμού τὴν ἐξαγγελία τῆς νομοτέλειας τοῦ σοσιαλισμοῦ, νομοτέλειας πού νοεῖται ὡς ἄμεση ἀπόρροια διαδικασιῶν ὠρίμανσης τῆς βάσης, ἀνάπτυξης δηλαδή τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων καὶ συντριβῆς ὡς ἐκ τούτου τῶν ὑπαρχουσῶν σχέσεων παραγωγῆς, μὲ ἀναπόφευκτη ἀντικατάσταση

τοὺς ἀπὸ τῆς «σοσιαλιστικῆς» σχέσεις.

Οἱ ἀνιλήψεις αὐτές δέν συγκρούονται μὲ τὸ γράμμα τοῦ μαρξισμού. Ὁ ἴδιος ὁ Μάρξ, στὸν πρόλογο λ.χ. τῆς *Κριτικῆς τῆς πολιτικῆς οικονομίας*, δηλώνει ὅτι τὴ συνείδηση πού μιά ἐποχὴ ἀνατροπῆς ἔχει γιὰ τὸν ἑαυτό της

πρέπει νά τὴν ἐξηγήσουμε μὲ τῆς ἀντιφάσεις τῆς ὕλικῆς ζωῆς, μὲ τὴ σύγκρουση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στῆς κοινωνικῆς παραγωγικῆς δυνάμεις καὶ τῆς παραγωγικῆς σχέσεις. Ποτέ δέν ἐξαφανίζεται ἓνα κοινωνικὸ συγκρότημα, πρὶν ἀναπτύχθουν ὅλες οἱ παραγωγικῆς δυνάμεις πού μπορεῖ νά χωρέσει. Καὶ ποτέ δέν ἔρχονται νά καταλάβουν τὴ θέση του καινούριες καὶ ἀνώτερες παραγωγικῆς σχέσεις, πρὶν ὠριμάσουν γι' αὐτές οἱ ὕλικοι ὄροι μέσα στοὺς κόλπους τῆς ἴδιας τῆς παλιᾶς κοινωνίας.

4. Ὁ Μάρξ ἀναζήτησε μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση τῶν διαφόρων κοινωνικῶν σχηματισμῶν – καὶ κυρίως τοῦ καπιταλιστικοῦ – τὴν ἀντικειμενικὴ δυνατότητα ὑπέρβασῆς τους. Ἡ σκέψη του, ἐκκινώντας ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς προλεταριακῆς ἰδεολογίας, ἀναγνώρισε ὅτι, ἂν δέν θέλουμε ἀπλῶς σὰν τὰ σκυλιά νά γαυγίζουμε τὸν καπιταλισμό, ὁ μόνος δρόμος γιὰ τὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας εἶναι ἡ πλήρης γνώση τῶν νόμων πού τὴν διέπουν. Τούτη ἡ ἀναζήτηση τὸν ὀδήγησε στὴ διαπίστωση ὅτι σὲ παλαιότερους τρόπους παραγωγῆς, ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται στὴν βάση σχέσης τοῦ ἐπόμενου τρόπου παραγωγῆς, σχέσεις πού ἐμπεριείχαν μιά δυναμικὴ ἀλματώδους ἀύξησης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Αὐτές οἱ νεογέννητες σχέσεις παραγωγῆς, στὴ σύγκρουσή τους μὲ τῆς κυρίαρχες, συγκρούονταν ἀναπόφευκτα καὶ μὲ τὸ ἀντίστοιχό τους ἐποικοδόμημα, τὸ ὁποῖο ἐμπόδιζε τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξή τους. Στὸ βαθμὸ πού ἔτειναν νά ἐπικρατήσουν, ἐπέβαλαν ἀναγκαῖα νέες ἀντίστοιχες σχέσεις στό ἐποικοδόμημα: τὸ μετασχημάτιζαν δολοκλήρωνοντας ἔτσι τὴν ἐπικράτηση τοῦ νέου τρόπου

παραγωγής. Ὡστόσο οἱ διαδικασίες αὐτές οὐδέποτε ἀναίρεσαν τὴν ἐκμετάλλευση· ἀφοροῦσαν ἀπλῶς ἱστορικά διαφορετικές μορφές ἐξαγωγῆς ὑπερργασίας καὶ μορφές μετάβασης ἀπὸ μία ταξική κοινωνία σὲ μίαν ἄλλη.

5. Ὁ σοσιαλισμός δὲν ἀποτελεῖ μετάβαση πρὸς μίαν ἄλλη μορφή ἐκμετάλλευσης. Ἀντίθετα ὁ ὅρος δηλώνει τὴν πορεία πρὸς τὴν κατάργηση τῆς ἐκμετάλλευσης. Μὲ τὴν ἔννοια αὕτη ἀποτελεῖ τομὴ ὄχι μόνον μὲ τὸν καπιταλισμό, ἀλλὰ καὶ μὲ κάθε προηγούμενο ταξικό κοινωνικό σχηματισμό. Σαλπίζει τὸ τέλος τῆς «προϊστορίας», ἐγκαινιάζοντας τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. *Ἡ τομὴ αὕτη ἐπεκτείνεται καὶ στὸν τρόπο μετάβασης.* Στὸ ἐπίπεδο τῶν «αὐθόρμητων νομοτελειῶν» δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξύ τῆς «αὐθόρμητης» διαδοχῆς τῶν διαφόρων ταξικῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν καὶ τῆς μετάβασης στὸ σοσιαλισμό.

Στὸ ἐπίπεδο τῶν «αὐθόρμητων νομοτελειῶν τῆς βάσης» φορέας τῶν νέων σχέσεων παραγωγῆς μέσα στὴν παλιά κοινωνία δὲν ἦταν τελικά οὔτε ἡ κυρίαρχη (τουλάχιστον μὲ τὴν παλιά της μορφή), οὔτε ὅμως ἡ κατ' ἐξοχὴν κυριαρχούμενη τάξη: ἦταν μιά νέα, τρίτη ὑπὸ διαμόρφωση τάξη, φορέας σχέσεων πού διαμόρφωναν ἀναγκαῖα καὶ τὴ νέα κυριαρχούμενη τάξη – ἀντικείμενο τῆς νέας μορφῆς ἐκμετάλλευσης. Τὴν πορεία ὅμως πρὸς τὸ σοσιαλισμό καλεῖται νὰ ἐγκαινιάσει ὄχι μιά τρίτη, ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ κυριαρχούμενη καὶ ὑφιστάμενη τὴν ἐκμετάλλευση τάξη, στὴν περίπτωση τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς ἢ ἐργατικῆ. Γιατί μόνον αὕτη – ὅπως ἐξἄλλου καὶ κάθε κυριαρχούμενη τάξη – ἔχει τὴν τάση νὰ καταστρέφει τίς σχέσεις ἐκμετάλλευσης πού ὑφίσταται.¹ Ὡστόσο ἡ τάση αὕτη δὲν ἐμπεριέχει μέσα της καμία νομοτέλεια: στὸ ἐπίπεδο αὐστηρά καὶ μόνον τῆς βάσης ἢ κυριαρχούμενης τάξης δὲν εἶναι δυνατόν νὰ νοηθεῖ ὡς κυρίαρχη. Οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξει κάποια διαδικασία, πού νὰ ἀφορᾷ αὐστηρά τὴν βάση, ἢ ὅποια θὰ τὴν μετατρέψει σὲ κυρίαρχη. Γιατί ἡ τάση ἀντικατάστασης τῆς κυριαρχίας τῶν ὑφιστάμενων σχέσεων ἐκμετάλλευσης ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῆς μὴ ἐκμετάλλευσης εἶναι τάση πρὸς τὴ μὴ κυριαρχία. Ἡ ἐργατικὴ τάξη δὲν εἶναι λοιπὸν δυνατό νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀνερχόμενη τάξη στὸ ἐπίπεδο τῆς βάσης καὶ μόνον. Πολύ περισσότερο πού δὲν εἶναι δυνατό νὰ μιλάμε γιὰ τὴ νομοτέλεια τῆς καταστροφῆς τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς καὶ τῆς ἀντικατάστασής τους ἀπὸ τίς κομμουνιστικές, χάρις στὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Ἡ κυριαρχία τῆς ἐργατικῆς τάξης καὶ τῶν ἀντίστοιχων κομμουνιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς δὲν ἐντοπίζεται ἐπομένως στὴ βάση, ἀλλὰ στὸ ἐποικοδόμημα. Κάτι περισσότερο: ἡ κυριαρχία στὸ ἐποικοδόμημα ἀποτελεῖ προϋπόθεση γιὰ τὴ μὴ κυριαρχία, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση στὴ βάση.

6. Τὸ ἀπελευθερωτικό μῆνυμα τοῦ μαρξισμοῦ δὲν εἶναι ἡ ἐξαγγελία τῆς νομοτέλειας τοῦ σοσιαλισμοῦ. Οὔτε κάποια ἄλλη ἰδιαίτερη περιοχὴ τῆς θεωρίας ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα. *Τὸ ἀπελευθερωτικό μῆνυμα συνίσταται στὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ὡς ὁλότητας.* Γιατί στὴν πραγματικότητα ὁ μαρξισμός δὲν ἀποτελεῖ ἀπλᾶ μιά θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Ἀποτελεῖ συγχρόνως – καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ζητούμενο – καὶ μιά δυνατότητα

παρέμβασης πάνω στὴν πραγματικὴ ἱστορία. Ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση μὲ τὴ βοήθεια τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἀνοίγει γιὰ πρώτη φορά μιά συγκεκριμένη δυνατότητα παρέμβασης ἀλλὰ καὶ ὑπέρβασης. Αὕτη εἶναι καὶ ἡ σημασία τῆς 11ης θέσης γιὰ τὸν Φόνερχπαχ:

«οἱ φιλόσοφοι μέχρι τώρα προσπαθοῦσαν μὲ διάφορους τρόπους νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν κόσμο· τὸ ζήτημα εἶναι νὰ τὸν ἀλλάξουμε».

Ὁ Μάρξ ἔχει ἀπόλυτη ἐπίγνωση τοῦ ὅτι ἡ ἐμφάνιση τῆς θεωρίας του παρέχει τὴ δυνατότητα τομῆς στὴν ἴδια τὴν πραγματικὴ ἱστορία. Ὅτι μόνον χάρις σ' αὐτὴν καθίσταται δυνατὴ ἡ τομὴ τῆς μετάβασης πρὸς μίαν ἀταξική κοινωνία. Γιατί ἡ παρέμβαση δὲν ἐγκαινιάζει κάποιο ὑποκείμενο (μὲ τὴν αὐστηρὴ ἔννοια τοῦ ὅρου) τὸ ὁποῖο εὐρισκόμενο ἐξῶ ἀπὸ τὸ χῶρον στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ θεωρία ἐπενεργεῖ πάνω στὸ πεδίο τῆς πραγματικότητας (ἢ ἀναγνώριση ἐξἄλλου ἑνὸς τέτοιου ὑποκειμένου θὰ σήμαινε τὴν αὐτοκατάργηση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας). Ἡ ἐπενεργεῖα αὕτη εἶναι ἀντίθετα δυνατὴ ἀκριδῶς ἐπειδὴ, ἐφόσον βασίζεται στὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία, εἶναι ἀντικειμενοποιημένη. Ὑποτάσσεται στὴν πραγματικότητα γιὰ νὰ τὴν ὑποτάξει, γιὰ νὰ παραφράσουμε κάπως τὴ ρῆση τοῦ Bacon.²

7. Φορέας τῆς μαρξιστικῆς παρέμβασης καλεῖται λοιπὸν νὰ εἶναι – καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ μίαν ὑψιστὴ στιγμή συνέπειας καὶ συνοχῆς τῆς ἴδιας τῆς θεωρίας – ὄχι κάποιο ὑποκείμενο (λ.χ. ὁ «Ἄνθρωπος») ἀλλὰ μιά κοινωνικὴ τάξη, ἡ κυριαρχούμενη τάξη. Ἡ ὁποία ὑπάρχει μὲν ὡς ἔννοια στὴ θεωρία καὶ – ἐφόσον ἡ τελευταία ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα – ἐνυπάρχει ἔστω καὶ σὲ ἐμβρυακὴ μορφή μέσα στὴν πραγματικότητα. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ταξικῆς τῆς συγκρότησης συνίσταται ἀκριδῶς στὴ σύνδεσή της μὲ τὸ μαρξισμό.

1. Κάθε κυριαρχούμενη τάξη, εἴτε στὸν καπιταλιστικό, εἴτε σὲ ἄλλους τρόπους παραγωγῆς, ἔχει τὴν τάση νὰ καταστρέφει τίς ὑφιστάμενες σχέσεις ἐκμετάλλευσης. Μακροπρόθεσμα ὡστόσο, ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καὶ ὅλης τῆς κοινωνίας δὲν θὰ καταστῆ διώσιμη, παρά μόνον στὸ βαθμὸ πού θὰ κατορθώσει νὰ ἀναπτύξει τίς παραγωγικὲς δυνάμεις, ἱκανοποιώντας τίς ἀνάγκες τοῦ ἑαυτοῦ τῆς καὶ τῆς ὑπόλοιπης κοινωνίας. Ἡ ἀνάπτυξη αὕτη εἶναι συνδεδεμένη μὲ τίς κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγῆς, μὲ τὸ συλλογικὸ τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο παράγει ἢ ἐργατικὴ τάξη. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν κυριαρχούμενων τάξεων μὴ καπιταλιστικῶν-κοινωνικῶν δὲν εἶναι ἔτσι δυνατόν νὰ ὁλοκληρωθεῖ, ἂν αὐτές δὲν ἐμφοροῦνται ἀπὸ τὴν προλεταριακὴ ἰδεολογία. Ἀπὸ τὴν ἰδεολογία πού θὰ τοὺς ἐπιτρέψει νὰ ἀναπτύξουν τίς παραγωγικὲς δυνάμεις κατὰ τέτοιον τρόπο, ὥστε νὰ ἀπελευθερώνουν συγχρόνως ἀπὸ τὰ δεσμὰ τους.

2. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι τὸν πειρασμὸ τῆς δημιουργίας κάποιου ὑποκειμένου πού «γράφει» ἱστορία δὲν τὸν ἀπέφυγαν ὡς τώρα τὰ κομμουνιστικά κόμματα πού ἀσκοῦν ἐξουσία. Δυστυχῶς δὲ ἡ τελευταία παρέχει αὕτη τὴ δυνατότητα. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ κράτος τῆς σταλινικῆς περιόδου, πού ἀναδείχθηκε σὲ ἀποκλειστικὴ κινητήρια δύναμη τῆς «σοσιαλιστικῆς» κοινωνικῆς δυναμικῆς. Ἀλλὰ καὶ στὴν Κίνα τῆς ὑστερης πολιτιστικῆς ἐπανάστασης ἡ ταξικὴ πάλι θὰ διεξαχθεῖ ἀπὸ τοὺς φρουροὺς τῆς ἐπανάστασης. Ἡ ἔννοια τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου κατέληξε ἔτσι νὰ ταυτίζεται μὲ τὴν «ὑποκειμενιστικὴ» ἄσκηση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τὰ Κ.Κ., κοινῶς δηλαδὴ μὲ τὴ πολιτικὴ δικτατορία.

Ο μαρξισμός διαπιστώνει την ύπαρξη της εργατικής τάξης από τη μελέτη των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων. Οι σχέσεις αυτές όντας εκμετάλλευσης διαμορφώνουν αναγκαία μιάν εκμεταλλεύτρια και μιάν εκμεταλλευόμενη τάξη. Ωστόσο η διαμόρφωση λόγω των σχέσεων παραγωγής μιάς εκμεταλλευόμενης τάξης στη βάση δεν αποτελεί επαρκές στοιχείο για την ολοκλήρωση της ταξικής της συγκρότησης. Η έμβρυακή της εμφάνιση στη βάση καταστρέφεται ανά πάσα στιγμή από τις σχέσεις πολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας τις οποίες υφίσταται. Η εργατική τάξη είναι λοιπόν κατά πρώτον μιά έννοια της θεωρίας· μιά έννοια δηλαδή που εξάγεται, «συγκροτείται» μέσα στη μαρξιστική θεωρία. Η συγκρότησή της ως τάξης στο πεδίο του πραγματικού, ή ένότητα δηλαδή θεωρίας και πραγματικότητας, αποτελεί ζητούμενο.

8. Ο μαρξισμός, αν και επιστημονική θεωρία, δεν αποτελεί κατάκτηση του ανθρώπου γενικά· ούτε τοποθετείται ούδέτερα στο χώρο του εποικοδομήματος. Εισβάλλει σε ένα εποικοδόμημα που κυριαρχείται από μία ταξική ιδεολογία, ή οποία όμως εμφανίζεται ως άταξική προβάλλοντας για τον εαυτό της αξιώσεις οικουμενικότητας. Η άποδοχή του μαρξισμού συνεπάγεται την αναγνώριση της ταξικής διαίρεσης της κοινωνίας, γεγονός ιδιαίτερα επαχθές για κάθε κυρίαρχη τάξη, μιά και αποτελεί άμφισβήτηση της κυριαρχίας της. Τούτος είναι ο λόγος που καμία κυρίαρχη τάξη δεν αποδέχθηκε ως τώρα, ούτε πρόκειται να αποδεχθεί ποτέ το μαρξισμό ως σύνολο.³ Αυτός είναι ο λόγος που η παγίωση της ταξικής φύσης των μετεπαναστατικών κοινωνιών συμβάδισε με τη διαστρέβλωση της θεωρίας. Ο μαρξισμός είναι λοιπόν ως θεωρία από τη φύση του επαναστατικός. Γι' αυτό και αποτελεί κατάκτηση της προλεταριακής ιδεολογίας – αλλά και γενικότερα της ιδεολογίας κάθε κυριαρχούμενης τάξης σε όποιονδήποτε κοινωνικό σχηματισμό.

9. Η κατάκτηση αυτή μέλλει ωστόσο να κατακτηθεί. Πράγμα που αποτελεί επίσης μία δυνατότητα. Δυνατότητα επιστροφής του μαρξισμού στο χώρο εκκίνησης του και ενσωμάτωσης, «συγχώνευσής» του με την προλεταριακή ιδεολογία. Γιατί δεν είναι τελικά ο μαρξισμός, άλλ' ή ταξική πάλη εκείνη που αλλάζει την κοινωνία. Η επενέργεια επομένως της θεωρίας δεν μπορεί παρά να είναι συνδεδεμένη με την ταξική πάλη. Χωρίς όμως την επαναστατική θεωρία, ή «τυφλή» ταξική πάλη δεν βαδίζει από μόνη της κανενός είδους δρόμο για το σοσιαλισμό. Και τούτο γιατί οι κυριαρχούμενες τάξεις, ακριβώς επειδή είναι κυριαρχούμενες, εμφορούνται δηλαδή από μιά ξένη προς τη ταξική τους φύση ιδεολογία, την οποία δεν μπορούν από μόνες τους να αποτινάξουν από πάνω τους, τείνουν ανά πάσα στιγμή να ακυρώσουν κάθε προηγούμενο αυθόρμητο δήμα που θά οδηγούσε στην απελευθέρωσή τους. Είναι λοιπόν ή επαναστατική θεωρία που, στο επίπεδο του εποικοδομήματος, τις βοηθά να πετάξουν από πάνω τους και να ξεκαθαρίσουν με τά

3. *Αν και ορισμένες φορές τον χρησιμοποιεί αποσπασματικά ως μέθοδο ανάλυσης, σε περιόδους απόλυτης σιγουριάς που της παρέχει ή αναμφισβήτητη κυριαρχία της.

ιδεολογικά εκείνα στοιχεία που είναι ξένα – και αντίθετα – προς την καθαυτό ιδεολογία τους, αλλά και που τις βοηθά να προβάλλουν, στο χώρο του εποικοδομήματος κατ' αρχήν, ένα όραμα: την απελευθέρωση του εαυτού τους και μαζί όλης της κοινωνίας· να προτείνουν δέ ταυτόχρονα και έναν δρόμο για την πραγματοποίησή του. Όραμα δηλαδή που με τη βοήθεια της θεωρίας είναι αντικειμενικό και υλοποιήσιμο. Η πιο σημαντική λοιπόν, ή πιο καιρία στιγμή είναι ή σύνδεση της επαναστατικής θεωρίας με την πραγματική κίνηση των κυριαρχούμενων τάξεων· γιατί μόνον τότε ή κίνηση αυτή πολιτικοποιείται, ή κυριαρχούμενη τάξη συγκροτείται ως τάξη και κατορθώνει να μιλήσει όχι μόνο για τον εαυτό της μά και για την κοινωνία ολόκληρη. Ο κόμβος της σύνδεσης αυτής είναι το κομμουνιστικό κόμμα, το επαναστατικό υποκείμενο που επιδιώκει την αντικειμενοποίηση του: τη σύνταξη δηλαδή της θεωρίας του πραγματικού με και μέσα στο πραγματικό, ως απαραίτητο όρο για την παρέμβασή της στην ιστορία.

10. Ο μαρξισμός εκτός του οριζόντιου διαχωρισμού της κοινωνίας ανάμεσα στην οικονομική βάση και το πολιτικοϊδεολογικό εποικοδόμημα, διαπιστώνει ότι ή βάση δεν αποτελεί ένα αρμονικό σύνολο παραγωγικών σχέσεων, άλλ' ένα σύνολο σχέσεων που διαπερνούνται, τέμνονται από μία κυρίαρχη αντίφαση. Παρ' όλα αυτά ή κοινωνία συγκροτείται λόγω του ενοποιητικού ρόλου του πολιτικοϊδεολογικού εποικοδομήματος. Η μαρξιστική πρακτική, ή άριστερη πολιτική δηλαδή, επιδιώκει ακριβώς τον κάθετο διαχωρισμό του δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού και στο εποικοδόμημα με βάση την ταξική αντίθεση της βάσης. Η άριστερη πρακτική εκκινεί επομένως από μιά θεωρητική *οπτική κοινωνικού σχίσματος*. Ένός σχίσματος που είναι μόνον ύπαρκτο ως αντίθεση στη βάση, δεν εκφράζεται όμως και στο εποικοδόμημα. Έχεινο που κατ' αρχήν γυρεύουν λοιπόν οι κομμουνιστές σ' αυτή την ιστορία, – για ν' απαντηθεί τό ερώτημα που θέσαμε στην αρχή – είναι να εκφράσουν την αντίθεση αυτή στο εποικοδόμημα. Να ανοίξουν δηλαδή με τον ιδεολογικό τους λόγο και την πολιτική πάλη εκείνες τις υποδοχές που θά δεχθούν την κοινωνική αντίθεση της κυριαρχούμενης τάξης, που θά της επιτρέψουν τη σύνδεσή της με την επαναστατική θεωρία μέσω του ενοποιητικού κόμβου του κόμματος. Να διαγράψουν δηλαδή στο εποικοδόμημα την «άπ' έξω συνείδηση», ή οποία εφόσον εκφραστεί με όρους πολιτικοϊδεολογικής πάλης έρχεται να συναντήσει και να συνδεθεί με την κυριαρχούμενη τάξη, να ενωθεί μαζί της στην κοινή κοίτη της ενιαίας ταξικής της συγκρότησης. Είναι τότε ή στιγμή που τό σχίσμα ολοκληρώνεται στη βάση και στο εποικοδόμημα, για να προσπαθήσει πλέον να επεκταθεί: να επεκτείνει την ιδεολογικοπολιτική του έμβέλεια στο σύνολο του εποικοδομήματος, την ήγεμονία του στο σύνολο της κοινωνίας, τό βάρος του στην πλάστιγγα του συσχετισμού των δυνάμεων, με στόχο την ήγεμόνευση του εποικοδομήματος και, κυρίως, την κατάκτηση της έξουσίας.⁴ Γιατί μόνον τότε θά μπορούσει να συγκροστεί με τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής στη βάση.

11. Έπειδή έτσι έχουν τά πράγματα, κάθε σημαντική στιγμή, τό οιοδήποτε άλμα προς τό σοσιαλισμό (και ή πορεία για τό σοσιαλισμό δεν είναι γραμμική,

λλά μιά σειρά από άλματα), αυτό που τελικά ονομάζουμε «σοσιαλιστική επανάσταση», χαρακτηρίζεται βασικά από την αντίστροφη της επικαθοριστικής σχέσης της βάσης πάνω στο εποικοδόμημα. Η κινητήρια δύναμη δηλαδή αυτών των αλμάτων βρίσκεται στο χώρο του εποικοδομήματος. Η αντίστροφη αυτής της σχέσης μόνο με τη βοήθεια της μαρξιστικής θεωρίας είναι δυνατή, γιατί μόνον τότε το εποικοδόμημα ανταποκρίνεται με τη σειρά του στη βάση· διατηρεί δηλαδή τη σχέση αλληλεξάρτησης μ' αυτήν, δέν αυτονομείται, αλλά αποτελεί κινητήριο δύναμη του μετασχηματισμού της. Είναι ακριβώς η αντίστροφη αυτή, που σαλπίζει την είσοδο της ανθρωπότητας από την προϊστορία στην ιστορία της. Γιατί αυτή μάς δίνει τη δυνατότητα να φανταστούμε το μέλλον μας και όχι να υποταχθούμε στο αναπόφευκτό του· ή, ακριβέστερα, δίνει τη δυνατότητα με βάση την συγκεκριμένη ανάλυση του παρόντος να επιδιώξουμε τη σύνθεση του μέλλοντος προς την κατεύθυνση της σοσιαλιστικής απελευθέρωσης.

12. Το μέλλον λοιπόν, το σοσιαλιστικό τουλάχιστον μέλλον, δέν είναι νομοτελειακά αναπόδραστο. Αποτελεί απλώς μίαν έφικτη δυνατότητα.⁵ Τό να μιλάει επομένως κανείς εκ των προτέρων για κάποια στάδια της πορείας προς τό σοσιαλισμό, σημαίνει ότι κατέχει εκ των προτέρων την έγγυηση, τη βεβαιότητα περί του αναπόφευκτου αυτής της πορείας. Γιατί κανονικά μόνον ό ιστορικός του μέλλοντος, ό ιστορικός του σοσιαλισμού θά μπορούσε να προσδιορίσει ποιές ήταν οι ιστορικές εκείνες φάσεις που θά μπορούσαν να αποκληθούν στάδια της μέχρι τότε πορείας. «Αν

4. Τό πολιτικό επίπεδο έχει τελείως διαφορετική έσωτερική δυναμική από τό ιδεολογικό. Καί δέν μπορεί παρά να είναι ή θεώρηση αυτής της δυναμικής που θά οδηγήσει στην πολιτική απόφαση περί του επιπέδου που ήγείται σέ μιά συγκεκριμένη φάση. Απ' αυτή την άποψη δέν είναι δυνατό να φέρει κανείς σέ αντίθεση τη λενινιστική πολιτική με τίς αντίληψεις του Γκράμσι· ή Οκτωβριανή Έπανάσταση—όπως άλλωστε και τό ΕΑΜ—είναι ιστορικά δικαιωμένη, άσχετα άν αργότερα ό σταλινισμός άνεξαρθροποίησε πλήρως τό πολιτικό επίπεδο, παραγνωρίζοντας την καθημερινή ανάγκη έπιστροφής στό ιδεολογικό, εκει που κάθε κοινωνία κατακτά άνεπιστρεπτι τόν έαυτό της.

5. Ό καπιταλισμός άπλώς δημιουργεί συνέχεια την ύλική βάση, που καθιστά δυνατή την υπέρβασή του. Δημιουργεί τίς άλλεπάλληλες κρίσεις του, όπου ή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έμποδίζεται από τίς υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής· δημιουργεί κυρίως την κοινωνική εκείνη τάξη στη βάση, που είναι σέ θέση να τόν άνατρέψει. Όμως ή άνατροπή αυτή δέν μπορεί να προέλθει παρά ως αποτέλεσμα της ταξικής της πάλης· και για να είμαστε πιο σαφείς, ως αποτέλεσμα της δλοκληρωμένης ταξικής πάλης και στό εποικοδόμημα. Όσο καιρό ή άστική κυριαρχία παραμένει εκει άδιατάραχη, ό καπιταλισμός θά ξεπερνάει τίς αντιφάσεις του, θά «κωνεύει» την έργατική τάξη. Γιατί όπως λέει ό Μάρξ (3η θέση για τόν Φόνερμπαχ), «ή διδασκαλία ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των συνθηκών και της άγωγής, και ότι επομένως οι άνθρωποι που έχουν αλλάξει είναι προϊόντα άλλων συνθηκών και άλλαγμένης άγωγής, ξεχνά ότι τίς συνθήκες τίς αλλάζουν ακριβώς οι άνθρωποι.(...) Έτσι ή διδασκαλία αυτή καταλήγει άναγκαστικά στό να χωρίζει την κοινωνία σέ δύο μέρη, που τό ένα άπ' αυτά άννψώνεται πάνω από την κοινωνία.(...) Η σύμπτωση της άλλαγής των συνθηκών με την άλλαγή της ανθρώπινης δράσης μπορεί να θεωρηθεί και να κατανοηθεί σωστά μονάχα ως άνατροπική πράξη.»

ώστόσο επιμένουμε να μιλάμε εκ των προτέρων για κάποια στάδια, αυτό συμβαίνει γιατί φανταζόμαστε εκ των προτέρων τό σοσιαλιστικό μέλλον. Αυτήν όμως την «άνάμνηση» της κομμουνιστικής κοινωνίας, την άνάμνηση του μέλλοντος, την έχουν μόνον οι κομμουνιστές. Καί μόνον αυτοί παρέχουν κάποια έγγυηση σ' αυτή την πορεία, γιατί μόνον αυτοί είναι δεμένοι με τό μαρξισμό όχι άπλά ως μεθόδου άνάλυσης, αλλά και ως θεωρίας της πράξης τους, ως μεθόδου δηλαδή μετασχηματισμού της κοινωνίας. Δέν μπορούμε επομένως να μιλάμε για κάποια κοινωνικά στάδια της πορείας για τό σοσιαλισμό, χωρίς να παίρνουμε υπόψη ότι μόνον ή παρουσία και ή πάλη των κομμουνιστών στό εποικοδόμημα παρέχει κάποια έγγυηση για την πορεία της σύγκρουσης μεταξύ καπιταλιστικών και κομμουνιστικών σχέσεων παραγωγής, μεταξύ της άστικής και της προλεταριακής ιδεολογίας. Καί δέν μπορούμε επομένως να μιλάμε για κάποια πολιτικά ουδέτερα στάδια, έρήμην του κοινωνικού τους περιεχομένου, έρήμην δηλαδή της παρουσίας των κομμουνιστών σ' αυτά. Δέν υπάρχουν πολιτικά στάδια, άν μέσα στα έγκατα της ήγεμονεύουσας δυνάμεις σύγκρουσης στό παρόν δέν φαλιάζει ή άνάμνηση του μέλλοντος.

13. Τά όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω δέν έχουν άπλως σχέση με τό θεωρητικό υπόβαθρο του κομμουνιστικού κινήματος. Έχουν παράλληλα σχέση και με την ιστορική πορεία συγκρότησής του. Την πορεία εκείνη που ως προς τούς βασικούς της σταθμούς χαρακτηρίστηκε: από την πάλη του Μάρξ στους κόλπους της Διεθνούς Ένωσης των Έργατών (1ης Διεθνούς) για την «άντικειμενοποίηση» του σοσιαλιστικού όράματος, την πάλη δηλαδή για να συνδυαστεί τό όραμα αυτό με την αντικειμενική τάση κάποιων υπαρκτών κοινωνικών δυνάμεων που έμφανίζονται μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία. Από την άμετη αντικειμενοποίησή του από τη Β' Διεθνή ή όποια κατέληξε στην τελεολογική έρμηνεία του μαρξισμού. Από την πάλη του Λένιν και της Γ' Διεθνούς τέλος κατά της έρμηνείας αυτής και τη στοιχειοθέτηση της αντίληψης ότι ή «νομοτέλεια» της μετάβασης στό σοσιαλισμό έξαρτάται από όρισμένες προϋποθέσεις στό εποικοδόμημα· ότι καθήκον των κομμουνιστικών κομμάτων είναι να δουλέψουν πάνω σ' αυτές τίς προϋποθέσεις.

Δρυσός πεσούσης, πώς άνήρ ξυλεύεται

Από αυτή την ιστορία έλκουμε την καταγωγή μας και οι Έλληνες κομμουνιστές, όπως και κάθε άλλο κόμμα στόν κόσμο που άποκαλείται κομμουνιστικό. Κι άκόμα, όσο κι άν σήμερα άκούγονται πολλές φωνές κατά των «τριτοδιεθνίτικων αντίληψεων», εντούτοις, στόν πυρήνα της βασικής θεωρητικής σύλληψης οι αντίληψεις αυτές παραμένουν άνέπαφες. Άνεπαφες στό βαθμό που πουθενά στόν όρίζοντα δέν αναφαίνεται κάποια άλλη συνεκτική θεωρητικά αντίληψη ίκανή να πάρει τη θέση της παλιάς· ίκανή δηλαδή να δικαιολογήσει στό επίπεδο της θεωρίας μιά νέα Διεθνή. Η έναντίωσή μας λοιπόν κατά των «τριτοδιεθνίτικων αντίληψεων» δέν κινείται στό επίπεδο της θεωρίας. Δέν μπορεί επομένως παρά να κινείται στό πολιτικό επίπεδο· να άφορά δηλαδή είτε κάποιες πρακτικές πολιτικές εφαρμογές που άντιτίθενται στό πνεύμα της θεωρίας, διαστρεβλώνοντάς την άμεσα, είτε σέ κάποιες άλλες που κινούνται τελείως έξω από

τά πλαίσια της.⁶

Αν έτσι έχουν τὰ πράγματα, τὰ ὅσα ἀναφέρθηκαν ἀποτελοῦν στοιχεῖα ἀναντικατάστατα ὄχι μόνο τῆς θεωρίας, ἀλλὰ καί τῆς πρακτικῆς κάθε κομμουνιστικοῦ κόμματος. Ἀναντικατάστατα γιατί, πρὸς τὸ παρὸν τουλάχιστον, δέν εἶναι θεωρητικά ἀντικαταστάσιμα. Ἀποτελοῦν ἐπομένως τὸν πυρήνα τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, τῆ θεωρητικῆς δικαίωσης τοῦ κοινωνικοῦ περιεχομένου τῆς πολιτικῆς του. Ἀποτελοῦν περίπου τὸν ἰδεολογικοπολιτικό ἄξονα, πάνω στὸν ὁποῖο κάθε ἀριστερά πρέπει κάθε στιγμή νά στοιχίζεται, νά μετριέται, ὥστε νά ξέρει πού θρῖσκεται, τί μπορεῖ νά ἐπιδιώκει. Μετρούμενη πάνω σ' αὐτὸν τὸν ἄξονα, ἡ ἑλληνικὴ Ἀριστερά θρῖσκεται σήμερα σὸ σημεῖο μηδέν. Κι ἐνῶ τὸ πρῶτο οὐσιαστικό βῆμα, ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νά ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία, ἐγκτεται στὴν κατανόηση τῆς κατάστασης αὐτῆς, καθὼς περνάει ὁ καιρὸς γίνεται ὄλο καί περισσότερο ἐμφανές ὅτι ἡ Ἀριστερά εἶναι πλέον ἀνίκακη ἀκόμα καί νά μετρήσει τὸν ἑαυτὸ της. Ἐχει δηλαδή χάσει τὰ ἴδια της τὰ κριτήρια, πού θά τῆς ἐπέτρεπαν νά κατανόησει ὄχι μόνο τὸν περίγυρό της, ἀλλὰ καί τὸν ἑαυτὸ της· ἔχει χάσει τὸν πυρήνα της. Ἄν κάτι τῆς ἔχει ἀπομείνει, αὐτὸ εἶναι τὸ πολιτικό κέλυφος μιᾶς ἀριστερᾶς – καρποῦ παλαιότερων ἐποχῶν. Παρσσυρμένη ἀπὸ τὴ δίνη τῆς αὐτόνομης δυναμικῆς του, ἔχει ἀποκοπεί πλήρως ἀπὸ τὶς καταβολές της, ἀδυνατώντας νά δεῖ ὅτι τὸ περίβλημα αὐτὸ, χωρὶς τὸν πυρήνα του, εἶναι ἀπολύτως ἀντικαταστάσιμο. Ἰδίως σήμερα πού ἡ ἴδια δέν εἶναι πλέον σέ θέση νά τὸ διεκδικήσει πολιτικά, νά τὸ ἀποσπάσει δηλαδή ἀπὸ τὴν προϋόσα προσαρμογὴ του στὸν ἀστικό πυρήνα ἄλλων πολιτικῶν δυνάμεων.

Ἄν ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερά – τὸ ἑλληνικό κομμουνιστικό κίνημα γιὰ νά ἀκριβολογοῦμε – ἔλκει τὴν καταγωγή του ἀπὸ τὸ διεθνές, ἐντούτοις ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας του (καί τὸ τέλος τῆς προϊστορίας του) συμπίπτει χρονικά μὲ τὴν περίοδο τῆς Τρίτης Διεθνούς. Ἡ ἑλληνικὴ ἀριστερά δέν δίωσε λοιπὸν μέσα ἀπὸ τὴν ἴδια της τῆ ζωὴ ὅλες τὶς προηγούμενες φάσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες πέρασε τὸ διεθνές ἐργατικό κίνημα, καί, ἀκόμα καί σήμερα, οἱ φάσεις αὐτές μόνο μέσα ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση διδλίων εἶναι δυνατόν νά κατακτηθοῦν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ἀριστεροὺς. Τὸ ἑλληνικό κομμουνιστικό κίνημα ὑπῆρξε γόνος μιᾶς συγκεκριμένης φάσης τοῦ διεθνούς καί ὡς γόνος δέν γνώρισε ἀπὸ κοντὰ παρά μόνο τοὺς γονεῖς του, τῶν ὁποῖων ὑπῆρξε δημιούργημα. Τοὺς γνώρισε δὲ κυρίως στὴν περίοδο πού κατάφερε νά σχηματισθεῖ ὡς ἀριστερά, νά ἀνδρωθεῖ, στὴν περίοδο δηλαδή τοῦ ἀντιφασιστικοῦ ἀγῶνα, τῆς Κατοχῆς καί τοῦ Ἐμφυλίου. Οἱ ἐμπειρίες τῶν περιόδων αὐτῶν ἀφῆσαν ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα τους μέχρι σήμερα πάνω στὴν ἀριστερά τοῦ τόπου μας. Δυὸ ἦσαν διεθνῶς τὰ βασικά χαρακτηριστικά ἐκείνης τῆς περιόδου:

6. Βέβαια ὁ ὕστερος «τριτοδιεθνισμός» θεωρητικοποίησε τὶς πολιτικῆς ἐπιλογές του. Ὡστόσο δέν θά καταφέρουμε ποτέ νά ἀπαλλαγούμε ἀπὸ αὐτὸν, ἂν συνεχίσουμε νά ἀντιλαμβανόμαστε ἐξελικτικά τὴν ὄλη πορεία τοῦ διεθνούς κομμουνιστικοῦ κινήματος· δέν θά μπορέσουμε ποτέ νά «περιχαράκωσουμε» τὸ φαινόμενο καί τὶς ἀντιλήψεις τοῦ σταλινισμοῦ, ἂν δέν δοῦμε τὰ ἱστορικά καί θεωρητικά σημεία τῆς καί δέν τὰ ἀντιδιαστέλλουμε πρὸς τὴ μέχρι τότε πορεία. Γιατί τότε θά ἔχουμε χαρίσει σὸ σταλινισμό τὰ μόνα ὄπλα πού μποροῦν ἀπὸ μαρξιστικὴ σκοπιὰ νά τὸν πολέμησουν.

– Ἡ γραμμὴ τοῦ ἀντιφασιστικοῦ – λαϊκοῦ μετώπου τῆς Κομμουνιστικῆς Διεθνούς.

– Ἡ ὑπαρξὴ τῆς Σοβιετικῆς Ἐνώσης στὴ σταλινικὴ τῆς περίοδο, ὡς ὑποδείγματος ὑλοποίησης τοῦ σοσιαλιστικοῦ ὁράματος.

Ἡ ἑλληνικὴ Ἀριστερά κατάφερε σ' ἐκείνη τὴν περίοδο νά ἀναδειχθεῖ σὲ κύρια συνιστώσα τοῦ κοινωνικοῦ ἀγῶνα, νά ἐνσωματώσει στὸν κορμὸ της, στὴ δικὴ της προοπτικὴ τοῦ σοσιαλισμοῦ, τὰ βασικά κοινωνικά – λαϊκά αἰτήματα πού ἀνεδείκνυε ἡ ἐποχὴ· τὸ αἶτημα τῆς ἐθνικῆς ἀπελευθέρωσης (πρῶτα ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, μετὰ ἀπὸ τοὺς Ἀγγλοὺς), τὸ αἶτημα τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ τῆς πολιτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς, τὸ αἶτημα τῆς οικονομικῆς καί κοινωνικῆς ἀνάπτυξης. Ἡ λαϊκομετωπικὴ γραμμὴ τῆς Κομ. Διεθνούς τῆς περιόδου ἐκείνης ἀντιστοιχοῦσε⁷ –ἰδιαίτερα γιὰ τὶς χώρες ὅπως ἡ Ἑλλάδα – στὴ λενινιστικὴ ἀντίληψη ὅτι ἡ πορεία πρὸς τὸν σοσιαλισμὸ εἶναι δυνατὴ καί σὲ προβιομηχανικῆς-προκαπιταλιστικῆς κοινωνίας, μὲ μηδαμινὴ ἐργατικὴ τάξη, ἐφόσον οἱ κυριαρχούμενες τάξεις ἐνστερνισθοῦν τὶς θέσεις ἐργατικῆς τάξης, τὴ δικὴ της σκοπιὰ γιὰ τὴν ὁργάνωση τῆς κοινωνίας. Θέριεψε τότε τὸ ἀριστερὸ κίνημα τῆς περιόδου ἐκείνης, ἀγκυρώθηκε στὴν πολιτικὴ καί κοινωνικὴ σύγκρουση τοῦ παρόντος μολιάζοντάς την μὲ τὴν δικὴ της προοπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον, κι ὅλα αὐτὰ σχεδὸν μὲ ἓνα «φύσημα», χωρὶς νά προηγηθεῖ ἡ βασανιστικὴ ἐκείνη διαδικασία τῶν ἀλλεπάλληλων φάσεων πού γνώρισε τὸ κομμουνιστικό κίνημα τῶν προηγμένων χωρῶν τῆς Δύσης.⁸ Τὸ γεγονός αὐτὸ, ὅσο θετικό ἦταν σ' ἐκείνη τὴν περίοδο, τόσο ἀρνητικό ἀποδείχθηκε ἀργότερα καθὼς ἡ πάροδος τοῦ χρόνου ξεγύμνωνε τὴν ἀριστερά.

Ἡ ἴττα τῆς ἀριστερᾶς στὸν Ἐμφύλιο ἀλλάξε ἀρδην τὰ πράγματα. Τὰ πολιτικά καί κοινωνικά αἰτήματα τῆς ἐποχῆς ἀποδευρομένη ἀντικειμενικά ἀπὸ τὸ κοινωνικό περιεχόμενο καί τὴν προοπτικὴ τῆς ἀριστερᾶς, καθὼς ὁ κορμὸς της συντρίφτηκε σὸ πῶ εὐαίσθητό του σημείο: σὸ πολιτικό, κόμμο συμπίκνωσης τοῦ κοινωνικοῦ καί τῆς προοπτικῆς της. Ὁ εὐρὺς λαϊκομετωπικός πολιτικός λόγος, ἀλλὰ καί οἱ κοινωνικῆς δυνάμεις πού αὐτὸς ἀντιπροσώπευε, αὐτονομήθηκαν καί κατέστησαν ἔτσι – ἔστω καί ἀρκετὰ ἀργότερα – διεκδικήσιμα ἀπὸ ἄλλες πολιτικῆς δυνάμεις μὲ ἀστικό κοινωνικό περιεχόμενο: ὅλες οἱ ἔννοιες τῆς πολιτικῆς, τῆς οἰκονομίας, τῶν θεσμῶν ὁργάνωσης τῆς κοινωνίας, ὅλα ἐκεῖνα τὰ συνθήματα περὶ ἐκδημοκρατισμοῦ, ἀνάπτυξης, ἐθνικοποιήσεων, ἀκόμα καί τὸ ἔξω οἱ Ἀμερικάνοι, μόνο σὲ μία ἀνάλυση πού περιορίζεται αὐστηρὰ σὸ ἐπίπεδο ὀρισμοῦ τους (πολιτικό, οἰκονομικό, πολιτειακό) μποροῦν νά ἐκληφθοῦν ὡς ταξικά οὐδέτερες. Ἡ πραγματικὴ μορφή ὅμως μὲ τὴν ὁποία οἱ ἔννοιες αὐτές ἐμφανίζονται – ὑπάρχουν – σὲ ἓνα δεδομένο κοινωνικό σχηματισμὸ δέν εἶναι ποτέ ταξικά οὐδέτερη. Ἡ ἴττα λοι-

7. Πῶ σωστά: συνέπεσε νά ἀντιστοιχεῖ. Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ γραμμὴ αὐτὴ προέκυψε κυρίως ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῆς σοβιετικῆς πολιτικῆς.

8. Ὅσο κι ἂν σήμερα μᾶς φαίνονται κάπως «στενὸχωρες» καί παιδικῆς οἱ περιόδοι τοῦ «ὑπερπρολεταρισμοῦ» τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, ἀξίζει ἐντούτοις νά ἀναλογιστοῦμε ὅτι οἱ φάσεις αὐτές ἀπετέλεσαν ἱστορικὴ προϋπόθεση, ἀφετηρία, γιὰ κάθε «ἀνοιχτὴ» πολιτικὴ ἐξουσία πού ἐπακολούθησε. Ἡ πραγμάτωση τῶν ἐπιπέδων τῆς θεωρίας στὴν ἱστορία ποτέ δέν γίνεται μονομιάς: κοστίζει χρόνο.

πόν της άριστεράς «οὐδετεροποίησε» κατ' αρχήν ταξικά τίς διεκδικήσεις αυτές: τά αίτήματα «έπιφάνειας» πού άποδοσεύθησαν από τόν κορμό της, τά περισσότερα τών όποιών συνέχισαν στή δεκαετία '50-'60 αλλά και άργότερα νά έκκρεμούν, τά οικειοποιήθηκαν ως αίτήματα πιά ανάπτυξης και επέκτασης του έλληνικού καπιταλιστικού κόμματα «πολιτικής έπιφάνειας» όπως ή τότε Ε.Κ.⁹

Η μετεμφυλιακή παρουσία της Άριστεράς δέν κατάφερε έκτοτε νά βγει έξω από τή σκιά τών μεγάλων κομμάτων έπιφάνειας του Κέντρου. Ο διευρυνένος λαϊκομετωπικός πολιτικός λόγος ήταν ό μόνος πού είχε μέχρι τότε θρέψει τήν άριστερά· τώρα είχε έρθει ή δική του σειρά νά τραφεί άπ' αυτήν. Ο λόγος αυτός είχε πλέον καταστεί πολιτική ιδεολογία κι αυτή έτεινε σταδιακά νά άποτελεί τήν ένγένει ιδεολογία της. Όσο όσο ή ήττα της άριστεράς είχε πλέον άπομακρύνει τά πολιτικά της συνθήματα από τό κοινωνικό τους περιεχόμενο και τή σοσιαλιστική τους προοπτική. Τά συνθήματα αυτά, έστω κι αν έκκρεμούσαν ως αίτήματα, έκκρεμούσαν μέσα στήν προοπτική του άναπτυσσόμενου έλληνικού καπιταλισμού. Γι' αυτό και ανέλαβαν άστικές πολιτικές δυνάμεις νά τά έξυπηρετήσουν. Η έμμονή της άριστεράς άποκλειστικά σ' αυτά, και μάλιστα χωρίς τήν ύπαρξη ενός νέου κοινωνικού σχίσματος πού θά κατακτούσε και θά ενσωμάτωνε στο δικό του κορμό εκείνους τούς θεσμούς και τίς πρακτικές πού επιδέχονται τήν άντιστροφή του ταξικού τους περιεχομένου - άναγκάζοντας έτσι τόν κοινωνικό αντίπαλο νά τά εγκαταλείψει - ένσωμάτωνε άπλώς τήν άριστερά στο άστικό περιεχόμενο της πολιτικής ζωής της περιόδου εκείνης. Η δικαιολόγηση της αυτόνομης ύπαρξής της ως πρός τά κόμματα του κέντρου βρισκόταν έτσι περισσότερο στο παρελθόν της παρά στο παρόν της.

Τό γεγονός αυτό ένίσχυσε μιά δεύτερη τάση μέσα στήν άριστερά (διαχωρίζω άκρως σχηματικά μιά και οι δύο τάσεις συνυπήρχαν τότε άκόμα και στο κεφάλι του κάθε μεμονωμένου άριστερού) ή όποία άναζητήσε τή βαθύτερη δικαίωση της αυτόνομης ύπαρξής της εκτός Ελλάδος. Τό δάθεμα του έκρωσιμού του έλληνικού κομμουνιστικού κινήματος, αν και άντιστοιχούσε στήν τάση έσωτερικής αυτοδικαίωσής του, είχε έντούτοις ως άποτέλεσμα τήν πλήρη φυγή του από τήν έλληνική πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα, τήν άποστέωσή του. Έμπεδώθηκε έτσι ιδεολογικά μετά τήν ήττα αλλά και λόγω τής ήττας ή αντίληψη, ότι ή πάλη τών τάξεων εκφράζεται κυρίως σέ παγκόσμιο επίπεδο από τήν πάλη τών δύο στρατοπέδων, ότι ή ύπόθεση του σοσιαλισμού για κάθε χώρα θά κριθεί κυρίως από τήν έκβαση της παγκόσμιας αυτής άναμέτρησης και, έπομένως, πρωταρχικό καθήκον κάθε έθνικού Κ.Κ. είναι νά άποτελει στήριγμα της σοβιετικής έξωτερικής πολιτικής. Τό βασικό έσωτερικό πολιτικό σύνθημα αυτής της τάσης («έξω από τό ΝΑΤΟ», «έξω οι Άμερικάνοι») ήταν έτσι σύνθημα έξωτερικής πολιτικής. Τό όλο σοσιαλιστικό όραμα έξάλλου βασίζόμενο στο πρότυπο της έσωτε-

9. Έτσι μέ τήν ικανοποίηση τών αίτημάτων αυτών από τό μεταπολιτευτικό κόμμα της έξουσίας (Ν.Δ.) ό βασικός κορμός της προδικτατορικής Ε.Κ. εξαφανίστηκε από τήν πολιτική σκηνή. Όσα στελέχη της είχαν μάλιστα κάποια συνείδηση τών επιδιώξεών τους, ξεπέρασαν τίς πολιτικές ψευδαισθήσεις τους και προσχώρησαν στή Ν.Δ.

ρικής όργάνωσης της σοβιετικής κοινωνίας πήγαινε νά έξαντληθεί στο τρίπτυχο «διώξιμο τών Άμερικάνων, κατάκτηση της έξουσίας, έθνικοποιήσεις».

Η έλευση της μεταπολίτευσης βρήκε τίς δύο αυτές τάσεις διασπασμένες και άλληλοκατηγορούμενες μεταξύ τους για άναθεωρητισμό και φιλελευθερισμό από τή μιά και για δογματισμό, έξάρτηση και άποστέωση από τήν άλλη. Βρήκε όστόσο και τήν έλληνική πολιτική σκηνή έμπλουτισμένη μέ ένα νέο κόμμα, τήν κατά ΠΑΣΟΚ άναμόρφωση της προδικτατορικής κεντροαριστεράς. Ένα κόμμα του όποιου τό χαρακτηριστικότερο γνώρισμα ήταν ή περαιτέρω οικειοποίηση του σκουριασμένου πολιτικού λόγου και τών συνθημάτων όλων τών τάσεων της κατακερματισμένης άριστεράς. Η οικειοποίηση της λαϊκομετωπικής της φρασεολογίας άρθρωσε τόν κοινωνικό νεολογισμό τών «μή προνομιούχων», καθώς και μιά συγκεκριμένη πρακτική πολιτική μετάφραση του όρου. Άλλά τό «ξεσκάλισμα» της άτυχούς άριστεράς δέν σταμάτησε εδώ: γύρω από τόν υπό διαμόρφωση κοινωνικό κορμό τών «μή προνομιούχων» συναρθρώθηκαν και όλες οι άλλες έννοιες πού τό κόμμα αυτό πρόλαβε ν' άρπάξει από τήν μάνα τους: άντιιμπεριαλισμός, άντικαπιταλισμός, πολιτική και κοινωνική δημοκρατία και άπελευθέρωση, σοσιαλισμός, άκόμα και όλίγος μαρξισμός δηλώθηκε. Μόνο πού ή γένεση τών έννοιών αυτών από τήν άριστερά ύπήρξε μακρόχρονη, επίμονη και βασανιστικά - αλλά και έπιστημονικά - σαφής· και ως πρός τό περιεχόμενο και ως πρός τήν άρθρωση γύρω από τόν κοινωνικό πυρήνα της εργατικής τάξης. Η εύκολη άρπαγή τους έδειξε στήν ουσία πόσο ξεμακρυσμένες ήταν οι έννοιες αυτές, πόσο κοινωνικά (ταξικά) «κούφια» κατέληξε νά είναι ή έλληνική Άριστερά.

Μέ τά δανεικά αυτά όπλα τό ΠΑΣΟΚ άρχισε από τήν πρώτη κιόλας μέρα της μεταπολίτευσης νά σκαλίζει στο έποικοδόμημα τό όμοίωμα μιάς - πρόσκαιρης και σαθρής - μικροαστικής ταξικής αυτόνομησης από τήν άστική κυριαρχία. Η όλη πορεία του μπορεί νά χωριστεί σέ τρεις φάσεις, και άξίζει νά σταθούμε κάπως διεξοδικότερα σ' αυτές, μιά και σηματοδοτούν και τή συγκυρία μέσα στήν όποία καλείται νά ύπάρξει σήμερα ή άριστερά.

Α. Η διαμόρφωση της κοινωνικής ταυτότητας του κινήματος

Στο επίπεδο της πρακτικής πολιτικής τό ΠΑΣΟΚ άρνήθηκε πλήρως τή νομιμοποίηση του κυβερνητικού έργου. Μέ έξαίρεση τίς πολεμικές δαπάνες, ή πολιτική του κόμματος αυτού συνίστατο στήν ολοκληρωτική άρνηση του κάθε δήματος του κόμματος της έξουσίας. Η άρνηση αυτή έφτασε στα πιά σημαντικά θέματα όπως αυτό της ψήφησης του Συντάγματος, ή της εισόδου στήν ΕΟΚ, σέ σημείο άρνησης και της άπλής συμμετοχής του στις αντίστοιχες διαδικασίες. Η ριζοσπαστικά ολοκληρωτική άρνηση ύπήρξε άναγκαία προϋπόθεση για τήν είσπραξη κάθε λαϊκής μή προνομιούχου δυσαρέσκειας πού θά προέκυπτε στήν πορεία. Όσο όσο ή άρνηση αυτή έμπεριείχε και κάποιες θέσεις. Είτε στο επίπεδο της πολιτικής συνθηματολογίας και της ένγένει ιδεολογίας πού προέβαλλε τό ΠΑΣΟΚ, είτε διά της εις άποπον άπαγωγής, υπό τήν έννοια ότι πολλές φορές ή άρνηση μιάς συγ-

κεκριμένης θέσης συνεπάγεται αναγκαστικά την αποδοχή της ακριβώς αντίθετης της.

Η ΠΑΣΟΚική ιδεολογία διακήρυξε επίμονα, αγωνιστικά και προς πάσα κατεύθυνση, ότι η κοινωνία χωρίζεται απ' ενός σε μιά δράκα μεγαλοκαρχαρίες, τούς μεγαλομετόχους που υπό μορφή ετήσιων μερισμάτων απολαμβάνουν τούς καρπούς του μόχθου του εργαζόμενου λαού με τη συνδρομή των ληστροικών ξένων μονοπωλίων και της υπόδουλης τους κυβέρνησης, και στους μη προνομιούχους απ' έτερον. Κατάφερε έτσι να εμφανίζεται ως ιδεολογία αντικαπιταλιστική, την ίδια ώρα που στό σύνολο των μη προνομιούχων περιλαμβανόταν και διατηρούνταν άθικτο όλόκληρο τό φάσμα των λειτουργιών εκείνων που αποτελούν τον ιστό της καπιταλιστικής οργάνωσης της κοινωνίας. Άθικτος δηλαδή παρέμενε ο ιστός όλων εκείνων των λειτουργιών της νέας μικροαστικής τάξης που άμεσα ή έμμεσα παρεμβάλλονται μεταξύ των δύο κυρίων φάσεων της καπιταλιστικής παραγωγής, μεταξύ κεφαλαίου και παραγωγικής εργασίας και έξασφαλίζουν την άπρόσκοπτη αναπαραγωγή της. Άθικτο ακόμα διατηρήθηκε κι όλο εκείνο τό ύφάδι του μικροκαπιταλισμού των φτωχομεσαίων και μεσαίων που προϋποθέτει και συμπληρώνει, αλλά συγχρόνως και προεικάζει, την καπιταλιστική διάρθρωση της κοινωνίας μας. Άθικτος ακόμα και δλάκερος ό δημοσιοϋπαλληλικός κρατικός μηχανισμός χειραγώγησης, έλέγχου και αναπαραγωγής της κοινωνικής μας τάξης πραγμάτων. Στο πολύχρωμο σύνολο των μη προνομιούχων οί ταξικές αντιθέσεις μεταξύ των μερών του αποκρύφτηκαν. Η πάλη των τάξεων ως αυτό που δηλώνει ό όρος, ως πάλη δηλαδή μεταξύ τάξεων, εξαφανίστηκε από τό προσκήνιο για νά ξαναπαρουσιαστεί έντεχνα καμουφλαρισμένη στή νέα της εύκολη και επιφανειακή έκδοση, ως πάλη ανάμεσα στό «λαό» και τά μονοπώλια, ή, μάλλον, ανάμεσα στό «λαό» και στήν κυβέρνηση που τά εκπροσωπεί. Η κάθε επαγγελματική ομάδα του συμπαγούς αυτού λαϊκού συνόλου νομιμοποιήθηκε έτσι νά ζητάει «παλάτια χρυσοστόλιστα, χαρέμια μέ διαμάντια» από τό κράτος αυτό των μονοπωλίων, καθώς ούδέποτε τόλμησε κανείς νά διανοηθεί (ιδιαίτερα υπό την άπειλή του στίγματος του φιλοκυβερνητισμού) ότι τά αίτήματα αυτά στρέφονται έναντίον κάποιων άλλων τάξεων του άρραγούς μπλόκ των μη προνομιούχων. Ότι έφόσον στόν τόπο αυτό δέν έχει άνατραπεί ή κεφαλαιοκρατία και έπομένως ισχύουν άνεπαφοι οί νόμοι της, οί άνάγκες της και ή κυριαρχία της, τά οικονομικά και άλλης φύσεως αίτήματα προς αυτήν και τό κράτος της δέν πρόκειται νά άφεθούν νά ύποσκάψουν τά θεμέλια των νόμων της. Ότι ενώ δηλαδή επιφανειακά τά αίτήματα άπευθύνονται προς τό κράτος των μονοπωλίων, στήν ουσία τό κράτος αυτό δέν μπορεί παρά νά τά στρέψει κατά κάποιων άλλων, ακόμα πιό μη προνομιούχων κι απ' τούς μη προνομιούχους, καθιστώντας τους έτσι λιγότερο προνομιούχους κι από όσο ήσαν προηγουμένως.

Η κατάσταση αυτή, της έπιμελημένης μη πολιτικοποίησης των κοινωνικών άγώνων, συνεπαγόταν μερικά προνόμια για όρισμένους από τό σύνολο των μη προνομιούχων.¹⁰ Η άλλιώς, τή «μερική» ιδεολογική ήγεμονία του μικροαστισμού μέσα στό σύνολο του «λαού» και «των εργαζομένων». Παράλληλα ή πάλη μεταξύ εργαζομένων και κράτους, ή άνάδειξη δηλαδή του κράτους ως προνομιούχου πεδίου μιάς μη πολιτι-

κής ταξικής πάλης, παρέπεμπε εύθέως προς την κλασική μικροαστική αντίληψη περί του παντοδύναμου κράτους-ύποκειμένου και του καθοριστικού του ρόλου μέσα στή ροή της ιστορίας. παρέπεμπε ακόμα εύθέως και στή φύση της προσδοκώμενης «άλλαγής»: στήν έξάντληση της δηλαδή στην κατάληψη του παντοδύναμου αυτού κράτους από ένα κόμμα «του λαού», από μιά «άλλη» κυβέρνηση, που στά πλαίσια μιάς «νέας» πορείας, ως διά μαγείας θά διόρθωνε όλα τά κακώς κείμενα. Ένός κράτους που ως από μηχανής θεός θά λυτρώσει τά στρώματα αυτά από την βαθιά αντίφαση της ταξικής τους φύσης.

Η έξωτερική πολιτική του ΠΑΣΟΚ συμπυκνώθηκε στή γενική «θεωρητική» θέση πως ή Ελλάδα δέν άνήκει στις μητροπόλεις αλλά στήν περιφέρεια του καπιταλισμού. Η θέση αυτή, άν και θεωρητικά δέν είχε κανένα περιεχόμενο, μιά και ή ελληνική κοινωνία - άν τουλάχιστον ό καπιταλισμός έχει νά κάνει μέ τις παραγωγικές σχέσεις και όχι τις παραγωγικές δυνατόμεις - είναι έξίσου καπιταλιστική όσο και οί «μητροπόλεις», ήταν έντούτοις μεστή σε ιδεολογικό περιεχόμενο: δέν εξέφραζε στήν ουσία τίποτα περισσότερο από την προσπάθεια επέκτασης σε έντική κλίμακα μιάς αντίληψης, που πηγάζει από τόν τρόπο που τά μικροαστικά και μικρομεσαία στρώματα βλέπουν τή θέση του ίδιου τους του έαυτου μέσα στόν ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό: τή θέση τους όχι στήν καρδιά αλλά στήν περιφέρεια του ελληνικού καπιταλισμού. Συναφές μέ τά περί περιφέρειας ήταν και τό «όχι» που θροντοφώναζε τό ΠΑΣΟΚ εκ μερους όλου του «λαού» στήν ένταξη της χώρας στήν «ΕΟΚ των μονοπωλίων». Όμως ή συγκεκριμένη μορφή καπιταλιστικής ανάπτυξης που συνεπαγόταν ή ένταξη μας στήν ΕΟΚ, πέραν του ότι άποτελούσε έσωτερική ανάγκη διασφάλισης της διευρυνμένης αναπαραγωγής του ελληνικού καπιταλισμού, δέν θά είχε βέβαια τις ίδιες συνέπειες για όλες τις κοινωνικές τάξεις. Οί κοινωνικές συνέπειες λ.χ. για την εργατική τάξη θά ήταν μάλλον εννοϊκές, άν όχι οικονομικά, τουλάχιστον στό πολιτικό επίπεδο. Αντίθετα για τό παραδοσιακό μικροαστικά στρώματα, για τό μικρομεσαίο κεφάλαιο, για τό υπερπλεονάζον δημοσιοϋπαλληλικό, για όλο εκείνο τό αντιπαραγωγικό και ήμιπαραγωγικό κομμάτι της ελληνικής οικονομικής ζωής που καταφέρει νά μοχθεί χάρη στόν μόχθο των άλλων, οί συνέπειες δέν θά ήταν και τόσο ευχάριστες. Τό συγκεκριμένο περιεχόμενο που τό ΠΑΣΟΚ προσέδωσε στήν έναντίωσή του στήν ένταξη, ήταν ακριβώς ή συντήρηση των στρωμάτων αυτών, ή άξίωση της αναβολής για άργότερα της συμμετοχής του τόπου «στό παγκόσμιο οικονομικό σύστημα μέ όρους εννοϊκούς και όχι όπως σήμερα σάν φτωχοί συγγενείς»,¹¹ ή συνέχιση των μέχρι τότε προστατευτικών διατάξεων, μέ τή βοήθεια των όποιων θά έξασφαλιζόταν ό «έθνικός έλεγχος» του ρυθμού της «οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης», ώστε νά έξομαλυνθεί ό ρυθμός των κοινωνικών ανακατατάξεων, νά άποφευχθούν οί κλυδωνισμοί που θά οδηγούσαν στήν προλεταριοποίηση του κοσμάκη. Τούτος

10. Ό όρος πολιτικοποίηση δηλώνει σε τελευταία άνάλυση τή διεκδίκηση του σοσιαλισμού. Δέν έχει πάντως καμία σχέση μέ την πρωτοβάθμια, αυθόρμητη και τελικά άρνητική πολιτική διεκδίκηση της πτώσης της δεξιάς.

11. Συνέντευξη του Α. Παπανδρέου στό «Εψίλον», (τεύχ. 1).

ὁ φόβος τῆς προλεταριοποίησης, ὑπῆρξε τελικά τὸ ἐπιμύθιο κάθε ἐμβριθοῦς ἀνάληψης καὶ κάθε πολιτικοῦ λόγου τοῦ ΠΑΣΟΚ. Οἱ ἀγρότες μας θὰ «προλεταριοποιοῦντο», τὰ «ξένα μονοπώλια ὑγείας» θὰ «προλεταριοποιοῦσαν» τὸν Ἕλληνα γιατρό, τὸν δικηγόρο, τὸν κάθε μὴ προνομιούχο.¹² Τὸ ΠΑΣΟΚ πῆρε λοιπὸν σ' ἐκείνη τὴ φάση θέση κατὰ τοῦ καπιταλιστικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ μὲ τὸν γνωστὸ μικροαστικὸ ἀδιέξοδο τρόπο: προσπαθώντας νὰ σταματήσει τὸ ρολοὶ τῆς ἱστορίας στὸ σήμερον, καὶ εἰ δυνατόν νὰ τὸ γυρίσει στὸ εἰδυλλιακὸ χθές: ἐκεῖ πού θὰ μᾶς περιμένει κρυμμένη ἡ ἐλληνικότητά μας, οἱ ρίζες μας, ὁ ντόπιος τρόπος ζωῆς μας. Ἐκεῖνος ὁ τρόπος ζωῆς, πού ἡ ἐλληνικὴ Ἀριστερὰ ἔδωσε κάποτε αἷμα γιὰ νὰ τὸν ἀλλάξει.

Β. Ἡ φάση κοινωνικῆς ἀπόδοσης τοῦ πολιτικοῦ ἀγώνα

Εἶναι κοντὰ δυὸ δεκαετίες πού ὁ ἐλληνικὸς καπιταλισμὸς ἀγωνίζεται γιὰ τὴ συντέλεση τῶν μετασχηματισμῶν ἐκείνων στὴ βάση καὶ στὸ ἐποικοδόμημα, πού ἀντιστοιχοῦν στὴ «μονοπωλιακὴ» του φάση. Ὡστόσο οἱ ἀντιστάσεις ὑπῆρξαν τεράστιες. Ἡ ἀρχὴ ἔγινε μὲ τὴν ἀποτυχία τῆς καραμανλικῆς συνταγματικῆς μεταρρύθμισης τοῦ '63 καὶ ἡ συνέχεια ἦρθε μὲ τὴν ἀποτυχία τῆς δικτατορίας τοῦ 67-74 νὰ ἀνοίξει τὸ δρόμο τὸ «συνδεδεμένο μὲ τὴν ἄμεση πραγματοποίηση μερικῶν βασικῶν μεταρρυθμίσεων, τίς ὁποῖες καμία κοινοβουλευτικὴ κυβέρνησις δὲν θὰ εἶχε τὴ δύναμη νὰ τίς ἐπιβάλλει», ὥστε νὰ καταστῆ μετέπειτα δυνατὴ καὶ «ταχεία ἐπιανάφορὰ στὴ δημοκρατικὴ σταθερότητα» (Ράλλης, 1968). Ἀποτυχία πού ἔγινε ἐκδηλὴ γύρω στὸ 1970, ὅταν μέσα στὴ γενικὴ πολιτικὴ σιγὴ ἀκούστηκε βροντερὰ ἡ φωνὴ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, τῶν ὁποίων ἀπειλήθηκαν τὰ συμφέροντα μὲ τὴ σχεδιαζόμενη τότε ἐνοποίηση τῶν ἀσφαλιστικῶν ταμειῶν. Ἡ Ἀπογευματινὴ πού κυκλοφόρησε τότε μὲ τὸν πρωτόκουστα ἐπιθετικὸ τίτλο «Κάτω τὰ χέρια ἀπὸ τὰ ταμεία μας» ἀποσύρθηκε ἀπὸ τὴν κυκλοφορία μὲ τὴν ἴδια σπουδὴ πού ἀποσύρθηκαν καὶ τὰ σχέδια τῆς ἐνοποίησης ἀπὸ τοὺς τότε κρατοῦντες, τοὺς φοβούμενους μήπως κατηγορηθοῦν ὡς ἐπίδοξοι ἀνατροπῆς τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος...

Ἡ κατάσταση σύρθηκε ἔτσι ἕως τὴ μεταπολίτευση, δρῶντας τὴν κυβέρνησις τῆς Ν.Δ. ἀναγκασμένη ν' ἀνοίξει αὐτὴ μὲ τὴν ἐκσυγχρονιστικὴ πολιτικὴ τῆς τὸ δρόμο γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μονοπωλιακῆς δόμησης τῆς κοινωνίας. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ δὲν περιορίστηκε στὴν ἀπλὴ παρακολούθηση καὶ διαχείριση τῶν διαδικασιῶν πού συντελοῦνταν στὴ βάση. Εἶχε ἔντονα δυναμικὸ περιεχόμενο, ἀποσκοπώντας ἀφ' ἐνός στὴ δημιουργία τῶν πάσης φύσεως στηριγμάτων τῆς

12. Ἡ ἀποφυγὴ τῆς προλεταριοποίησης ὑπῆρξε τελικά τὸ μείζον ταξικὸ αἴτημα τῶν μικροαστικῶν στρωμάτων κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο. Κορυφαία του ἐκδήλωση ἦταν οἱ λαϊκοὶ ἀγῶνες μαθητῶν καὶ φοιτητῶν, γονιῶν καὶ κηδεμόνων γιὰ «παιδεία καὶ μόρφωση γιὰ ὅλους». Ὅλοι, ἀκόμα καὶ δεκαοχτάχρονα παιδιά, κινήσαν μὲ πάθος τὸ χαρτί, μὲ τὸ ὁποῖο θὰ ἐξασφάλιζαν τὴν ταξικὴ τους ἀνέλιξη. Καὶ μόνον αὐτό.

μελλοντικῆς οἰκονομικῆς δομῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως στὴν ἐπιτάχυνση τῶν διαδικασιῶν τῆς βάσης. Μιὰ ἐπιτάχυνση πού ἀποτελοῦσε ἄμεση ἀνάγκη τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ, ὑπαγορευόμενη καὶ ἀπὸ τὴ δυσμενῆ του θέση στὸ διεθνὴ χωρὸ: ἡ ἐλληνικὴ ἀστικὴ τάξη πραγμάτων ἐφόσον ἤθελε νὰ διατηρήσει τὴν κυριαρχία της, ἔπρεπε νὰ ὑποστῆ τίς συνέπειες τῆς καὶ ἡ ἴδια.

Κορυφαία ἐκδήλωση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀπέτελεσε ἡ ἔνταξη τῆς χώρας στὴν ΕΟΚ. Ἡ κυβέρνησις προχώρησε σ' αὐτὴν δίχως νὰ περιμένει τὴν ὀλοκλήρωση τῆς οἰκονομικῆς ἐσωτερικεύσεως τοῦ μονοπωλιακοῦ καπιταλισμοῦ. Ἀρκέστηκε στὴ μονοσήμαντη προοπτικὴ πού τῆς ὑπαγόρευε ἡ κυριαρχία του, τὴν προϋπέθεσε καὶ προηγήθηκε. Ὁ Κ. Καραμανλῆς ἔχοντας ἀπόλυτη συνείδηση τῆς κατάστασης δῆλωνε στὴν τελετὴ τοῦ Ζαπτείου, ζυγίζοντας καλὰ τίς κουδέντες του, πὼς ἡ ἔνταξη ἀποτελεῖ «γεγονὸς ἐπαναστατικὸς» γιὰ τὴν πραγματικότητα τοῦ τόπου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ βοήθεια τοῦ ἐνστίκτου θὰ ἔπρεπε νὰ «κολυμπήσει» στὸν ἕγρο στίβο τοῦ διεθνοῦς ἀνταγωνισμοῦ: ὁ ἐλληνικὸς καπιταλισμὸς, στὴ συγκεκριμένη του φάση ἐξωτερικεύθηκε γιὰ νὰ ἐπιταχύνει τὴν ἐσωτερικὴ του ὀλοκλήρωση.

Τὸ μέλλον λοιπὸν, ὑποβοηθούμενο καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς (ὅπως λ.χ. οἱ ὑποθήκες πού ἔγινε προσπάθεια νὰ τεθοῦν μὲ τὴν ἀναμόρφωση τῆς ἀνωτάτης, ἀνωτέρας καὶ τεχνικῆς ἐκπαίδευσης), ἄρχισε νὰ τρέχει μὲ ἀκόμα μεγαλύτερη ταχύτητα καταπάνω σέ ἕναν κοινωνικὸ σχηματισμὸ, πού ἔφερε ἀκόμα ἔντονα τὰ σημεῖα τοῦ παρελθόντος. Ὁ συνωστισμὸς τῆς συνάντησής τους στὸ παρόν, ἦταν φυσικὸ νὰ προκαλέσει κοινωνικὴ ἔνταση. Ἐνῶ ὁ Ξ. Ζολώτας δὲν κουραζόταν νὰ τονίζει πὼς ἀπαιτεῖται μιὰ ριζικὴ ἀναδιάρθρωση τῶν κατευθύνσεων τῆς οἰκονομίας, μιὰ ἔνταση στὶς δύο κυριότερες φάσεις τοῦ καπιταλιστικοῦ κύκλου παραγωγῆς, στὸ κεφάλαιο καὶ τὴν παραγωγικὴ ἐργασία, μιὰ «ἐξυγίανση» τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς, τὰ κρατικά νούμερα δὲν «ἔβγαιναν» ὄλο καὶ πιὸ πολὺ: ἰσοζύγιο πληρωμῶν καὶ συναλλαγματικὸ ἔλλειμμα, φοροδιαφυγὴ, ὑπερκατανάλωση, δανεισμὸς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ, ὑπερβολικὴ διόγκωση τῶν παγίων ἐξόδων (μισθῶν), πληθωρισμὸς, ὅλα τοῦτα συνέθεταν ἕνα τεράστιο οἰκονομικὸ πρόβλημα, πού κραγάζε γιὰ ἄμεση ἀντιμετώπιση. Ἡ ὁποία ἀναπόφευκτα ἦρθε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κυβέρνησεως μὲ τὴ θέσπιση μέσα στὸ 1979 μιᾶς σειρᾶς μέτρων πού συγκλόνισαν ἀρκετὲς φορὲς τὸ πανελλήνιο: πάταξη τῆς φοροδιαφυγῆς καὶ τεκμήρια, πάγωμα τῶν εἰσαγωγῶν καὶ φόροι πολυτελείας στὴν κατανάλωση, μέτρα γιὰ τὸ ἐνεργειακὸ καὶ τὸ κυκλοφοριακὸ, μείωση τοῦ πληθωρισμοῦ καὶ «λιτότητα», πάγωμα τῶν προσλήψεων στὸ δημόσιο, συγχώνευση τῶν μικροεπιχειρήσεων γιὰ τὴ δημιουργία διώσιμων μονάδων, αὐστηρὰ κριτήρια δανειοδότησεως, ὅλα τοῦτα ἦταν τὰ κυβερνητικὰ μέτρα πού ὄχι μόνον ἐπαγγελματικά, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν πρακτικῶν, τῆς ἰδεολογίας καὶ τοῦ τρόπου ζωῆς προσπάθησαν νὰ χαλιναγωγήσουν, νὰ ἀναδιατάξουν, νὰ «ἐκσυγχρονίσουν», κυρίως ὄλο ἐκεῖνο τὸ τεράστιο κομμάτι τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας πού βρίσκεται στὰ ἐνδιάμεσα, ἢ στὸ πλάι τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς παραγωγῆς.

Ἡ ἀπάντησις ἦταν ἄμεση: μικροϊδιοκτῆτες καὶ ἐμποροὶ, ὑπάλληλοι καὶ ἐλεύθεροι ἐπαγγελματίες,

ακόμα και τό μικρομεσαίο κεφάλαιο, κατέβηκαν στους δρόμους. Οί τραπεζικοί υπάλληλοι δύο φορές διέκοψαν τήν παροχή τών υπηρεσιών τους μέ αιτήματα σχετικά μέ τό μισθολογικό και τό ώραίο. Τό ίδιο και οί νοσοκομειακοί γιατροί, άλλα και οί «μεγαλογιατροί», πού βρίσκονταν σέ συνεχή διαμάχη μέ τό ΥΚΥ γιά τή διατήρηση τών κεκτημένων του επαγγέλματος. Τουλάχιστον δύο φορές οί δικηγόροι έπαψαν νά δικηγορούν επιδιώκοντας τήν μή κατάργηση του ποσοστιαίου δικαιώματος, πού τούς παρείχε ό νόμος επί τών χρηματικών συναλλαγών μεταξύ τών Νεοελλήνων. Έμποροι, ιδιοκτήτες νυχτερινών κέντρων και κάθε λογής μαγαζάτορες έκλειναν τά καταστήματά τους σέ ένδειξη διαμαρτυρίας γιά τήν πολιτική τής «μονόπλευρης λιτότητας». Τά ίδια και μία δόλκληρη γκάμα εισαγωγέων, οί όποιοι μέ πρωτοπόρους τούς εισαγωγείς αυτοκινήτων, κινητοποιήθηκαν κατά του παγώματος τών εισαγωγών. Ίδιοκτήτες ταξί, ΙΧ. και λεωφορείων, συνεργεία, γκαράζ και βενζινάδικα, έργολάβοι οικοδομών, κάτοχοι φορητών και θυτιοφόρων, όλοι τους παρέλασαν μέσα στό άπεργιακό καλεντάρι του 1979. Από τούς υπάλληλους στό δημόσιο τομέα και τά ΝΠΔΔ, άπουσίασε μόνον ό σκληρός πυρήνας του κρατικού μηχανισμού. Έντονη παρουσία σημείωσαν ώστόσο ό ΟΤΕ, ή ΔΕΗ, νοσοκόμοι και άδερφές, εκπαιδευτικοί, ΕΛΤΑ, ΙΚΑ, σιδηροδρομικοί και ΟΑΣ, ραδιοφωνία-τηλεόραση, Ώλυμπιακή και υπάλληλοι άεροδρομίων, έκτακτοι και άλλοι· δέν έλειψαν ούτε και οί μελλοντικοί υπάλληλοι, πού μέ τήν ιδιότητά τους ως άδιοριστων όργάνωσαν πορείες διαμαρτυρίας άπειλώντας νά σχίσουν τά διπλώματά τους.

Όλο τουτο τό τυφλό μικροαστικό κίνημα διαμαρτυρίας βρήκε τήν πολιτική του στέγη στό ΠΑΣΟΚ. Η πολιτική και ή ιδεολογία πού τόσο καιρό καλλιεργούσε τό κόμμα αυτό συναντήθηκε φυσιολογικά μέ τήν ιδεολογία και τίς προσδοκίες τών μικροαστικών στρωμάτων. Μέσα στους λίγους μήνες του 1979 πού άκολούθησαν τήν όριστικοποίηση τής ένταξης στην ΕΟΚ και πού σφραγίστηκαν από τή μικροαστική κοινωνική άναταραχή, ή άπήχηση του ΠΑΣΟΚ σημείωσε άλματώδη άνοδο. Οί δημοσκοπήσεις πού παράγγελεν τό ΠΑΣΟΚ έπιβεβαίωσαν αυτή τήν άπότημη τάση. Λίγους μήνες άργότερα ό Α. Παπανδρέου δήλωνε μέ εύχάριστη έκπληξη:

«Υπάρχει μία ιστορική πρόκληση γιά τό ΠΑΣΟΚ. Ένα πολιτικό κίνημα, κόμμα, δέν είναι σέ θέση νά επιλέξει τό ίδιο τό χρόνο πού θά κληθεί από τό Λαό νά υλοποιήσει τό πρόγραμμά του. Μπορεί ποτέ, μπορεί άργότερα, μπορεί σήμερα. Έτσι πού είναι διαμορφωμένη ή κατάσταση σήμερα, ό Λαός θέλει τώρα, τό ρηρηγορότερο δυνατό, νά ξεκινήσει γιά άλλη πορεία. Τήν πορεία προς τήν άλλη δομή τής Ελλάδας. Και οί ένδείξεις είναι, όλες οί ένδείξεις, πώς στην επόμενη έκλογική αναμέτρηση τό ΠΑΣΟΚ θά κληθεί από τό λαό νά αναλάβει και άσκήσει έξουσία. Τό ΠΑΣΟΚ είναι κίνημα πού έκφράζει αυτή τή πλατιά συμμαχία κοινωνικών στρωμάτων. Είναι κίνημα πού ένσαρκώνει τό όραμα του Λαού γιά μίαν Ελλάδα...»

(Από τήν εισήγηση του Α. Παπανδρέου στην δη σύνοδο τών μελών τής ΚΕ του ΠΑΣΟΚ - Φεβρουάριος 1980).

Γ. Πρό τών πυλών τής έξουσίας

«Η φράση αυτή: “πού είναι κατάλληλα νά βελτιώσουν... τή θέση του λαού γενικά” (ποιός είναι αυτός ό λαός;) είναι τόσο άόριστη, ώστε μπορεί νά περιλάβει όλα, τούς προστατευτικούς δασμούς και τήν έλευθερία του έμπορίου, τίς συντεχνίες και τήν επαγγελματική έλευθερία, τήν κτηματική πίστη, τίς τράπεζες άνταλλαγής, τόν ύποχρεωτικό έμβολιασμό και τήν άπαγόρευση του έμβολιασμού, τόν άλκοολισμό και τόν άγώνα εναντίον του άλκοολισμού κ.λπ...» (Φρ. Ένγκελς, Κριτική του σοσιαλδημοκρατικού σχεδίου προγράμματος 1981).

Τούτη ή «τρελή» ταξική πάλη τών περασμένων έτών, μέ τούς όρους πού πραγματοποιήθηκε, δέν μπορούσε παρά νά είναι άδιέξοδη. Γιατί σέ όλα τά επίπεδα άντανακλούσε τή βαθιά άντιφατική ταξική φύση τών μικροαστικών στρωμάτων. Η άναλλοίωτη διατήρηση τής φύσης τής εργασίας τους διατηρούσε και άναπαρήγαγε τίς σχέσεις εκείνες στίς όποιες ύπόκειντο και οί ίδιοι. Η μονιμοποίησή τους στον ίστό τής καπιταλιστικής παραγωγής μονιμοποιούσε συγχρόνως και τόν καπιταλισμό και τίς αναπόφευκτες άνάγκες του. Όλο αυτό τό «λαϊκό μέτωπο» τών μη προνομιούχων κατά του μεγάλου κεφαλαίου και τών μονοπωλίων δέν ήταν τελικά παρά ένα μέτωπο ζητιανιάς. Κόπηκε προς στιγμήν τό κεφάλι από τό υπόλοιπο σώμα, όμως τό σώμα αυτό δέν θά ύποστει καμία αναδιάταξη πού νά ξεκινάει από τήν καρδιά και νά συμπαρασύρει τίς υπόλοιπες λειτουργίες του. Τό σώμα αυτό, παραμένοντας άναλλοίωτο, δέν μπορούσε παρά νά άναζητεί επίμονα τό ίδιο παλιό κεφάλι.

Εύρισκόμενο πρό τών πυλών τής έξουσίας τό τεραστιο αυτό κίνημα ήταν καταδικασμένο νά ανακαλύψει ότι δέν ύπάρχει «μή προνομιουχιακός» τρόπος παραγωγής. Ότι μόνον άστικές και κομμουνιστικές σχέσεις παραγωγής μπορεί νά ύφίστανται, και ότι ως έκ τούτου μόνον ή άστική και ή προλεταριακή ιδεολογία μπορούν νά ύπάρξουν μακροπρόθεσμα. Κι έφόσον τήν τελευταία κανείς δέν τήν γνώριζε, ήταν επόμενο όλοι νά στραφούν προς τήν πρώτη. Η περίφημη στροφή τής τελευταίας χρονιάς προς τό κέντρο, πού από πολλούς ύμνήθηκε ως άριστούργημα πολιτικής τέχνης, δέν ήταν παρά ή θλιβερή ανακάλυψη αυτής τής αλήθειας: ή μικροαστική ιδεολογία συμπαρασύροντας μαζί της κι όλον εκείνο τό «λαό» πού έμφορείται άπ' αυτήν δέν μπορούσε νά ύπάρξει αυτόνομη, χωρίς νά δηλώσει μετάνοια. Μετά από τόσα άπίθανα «λουπίγκ» και φανταχτερές πιρουέτες, ό Α. Παπανδρέου άναγκάζεται νά ξαναπιάσει έν έτει 1981 τόν εκσυγχρονισμό τής Νέας Δημοκρατίας από τό σημείο πού ό ίδιος τήν είχε έξαναγκάσει νά τόν εγκαταλείψει. Μέ τόν άέρα του σίγουρου νικητή δηλώνει πώς τό ρολόι τής καπιταλιστικής ιστορίας δέν μπορεί νά σταματήσει, πώς ό,τι είναι διώσιμο σ' αυτό τό τόπο θά ζήσει, ό,τι είναι νά πεθάνει, θέ νά πεθάνει (βλέπε συνεντεύξεις στό ΒΗΜΑ και στην Έλευθεροτυπία).¹³ Όλοι τώρα καλούμεθα νά προσγειωθούμε και νά ριχτούμε μέ πάθος στή δουλειά: τά μεροκά-

13. Βλέπε επίσης τή συνέντευξη του καθηγητή Α. Άγγελόπουλου στό ΒΗΜΑ (23.8.81).

ματα θά συνεχίσουν νά είναι μεροκάματα και καμιά μοίρα δέν μπορεί νά τ' αλλάξει («δέν υπάρχουν δεξιά και αριστερά μεροκάματα»). Τό ΠΑΣΟΚ άπ' τή μεριά του μάς ύπόσχεται βελτίωση τών άπολαδών μας μέ έναν καλύτερο και πιό συνεπή εκσυγχρονισμό: μέ μανάτζμεντ και citation index. Ίσως μάλιστα και νά είναι έτσι. Πιθανόν νά έχουμε τήν ευκαιρία νά τό διαπιστώσουμε σύντομα.

Πρός τήν κατεύθυνση πάντως του σοσιαλισμού δέν έγινε ούτε ένα βήμα. Αντίθετα, όλο αυτό τό φανταχτερό παιχνίδι πού μάς ταλαιπώρησε άσκοπα τόσα χρόνια, είχε και όρισμένα άρνητικά άποτελέσματα: τό παλιό σκηικό τής εκσυγχρονισμένης, δημοκρατικής δεξιάς άπό τή μία, και μιάς σειράς κομμάτων τής άντιπολίτευσης πού ύπόσχονταν τήν έλπίδα, ή έστω τή ψευδαίσθηση ενός σοσιαλιστικού μέλλοντος άλλαξε. Τώρα τό ΠΑΣΟΚ θά είναι τό κόμμα του εκσυγχρονισμού. Η δεξιά σπρώχτηκε πάλι στην αντίδραση· και ή έλπίδα του σοσιαλισμού δέν αναφαίνεται άπό πουθενά. Στο μέλλον τά προβλήματα του εκσυγχρονισμού πού θέτει ό έλληικός καπιταλισμός θά εξακολουθήσουν νά υπάρχουν, τό δέ ΠΑΣΟΚ θά πρέπει ν' αντιμετώπισει εκείνες τίς κοινωνικές δυνάμεις πού τό άνέδειξαν. Σ' αυτή τή σύγκρουση ή Νέα Δημοκρατία θά είναι άναγκασμένη νά παίξει εκείνη τό ρόλο πού έπαιξε τό ΠΑΣΟΚ μέχρι τώρα, νά πάρει αυτή μέ τή σειρά τής τή θέση τών μικροαστικών στρωμάτων, άν τουλάχιστον δέν θέλει νά στραφούν αυτά προς τά αριστερά. Ώστόσο ή όρολογία του πολιτικού παιχνιδιού θά έχει αλλάξει: ό εκσυγχρονισμός του ΠΑΣΟΚ θά βαφτιστεί σ' αυτή τή μάχη σοσιαλισμός· κι ή δεξιά θά καλεί τούς μικροαστούς νοικοκυραίους νά βροντοφωνάζουν όχι στο σοσιαλισμό του ΠΑΣΟΚ. Κάπου εκεί κινδυνεύουμε όλοι νά χάσουμε τόν μπούσουλα.

Ό μπούσουλας

Ό μπούσουλας πού θά άνατρέψει τούς άδιέξοδους όρους υπό τούς όποιους διεξάγεται σήμερα τό πολιτικό και κοινωνικό παιχνίδι, ό μπούσουλας πού θά δημιουργήσει εκείνους τούς όρους πού θά στρέψουν τή δελόνα του προς τήν κατεύθυνση τής σοσιαλιστικής διεξόδου, δέν μπορεί νά προέλθει παρά άπό τήν αριστερά. Ώστόσο ή έλληνική Άριστερά συνεχίζει σήμερα άκόμα νά είναι ξρμαιο τής ιστορίας τής. Νά μήν είναι σέ θέση νά προσδιορίσει τόν έαυτό τής σέ σχέση μέ τίς πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στίς όποιες καλείται νά ύπάρξει, άλλ' αντίθετα νά προσδιορίζεται ή ίδια άπό τήν άνάγκη επανάληψης και διαιώνισης του παρελθόντος έαυτού τής. Άνάγκη πού μέ τή σειρά τής θά διαιωνίζεται, όσο ή αριστερά αυτή δέν θά καταφέρει νά συντήξει τό μαρξισμό τής μέ τό σημερινό κοινωνικό γίγνεσθαι, νά φτιαχτεί σέ σχέση μ' αυτό, ώστε νά μπορέσει μέ τή σειρά τής νά τό αλλάξει.

Η σημερινή έλληνική Άριστερά χωρίζεται σέ τρείς «ιστορικές» κατηγορίες:

— Σ' εκείνη πού ταρίχευσε τόν έαυτό τής μέσα στο φέρετρο του εκρωσισμού τής. Άπό τό βαθύ τής λήθαργο θά σηκώνεται στο έξής κάθε τόσο, γιά νά κατηγορήσει τό ΠΑΣΟΚ επειδή δέν φεύγουμε άπό τό NATO. Τούτη ή νεκρή αριστερά θά προσελκύει ζωντανό (ίσως μάλιστα τό πιό ζωντανό) άνθρώπινο δυναμικό μέσα στή μούχλα τής, γιά όσο καιρό δέν θά

ύπάρχει άλλη.

— Σ' εκείνη τήν «ιστορική» αριστερά, πού έν όψει τής Άλλαγής νιώθει τά όνειρά τής νά εκπληρώνονται και ως εκ τούτου ερώτοτροπεί μέ τό ΠΑΣΟΚ, ή και προσχωρεί σ' αυτό. Είναι εκείνη, πού μήν έχοντας ποτέ φανταστεί τό βαθύτερο κοινωνικό δράμα του σοσιαλισμού, έξαντλήθηκε στην προσδοκία τής λαϊκοδημοκρατικής πολιτικής επιφάνειας. Εκείνη πού στάθηκε άνίκανη νά συνειδητοποιήσει ότι τό κοινωνικό της δράμα δέν διέφερε στην πραγματικότητα άπ' αυτό πού επεδίωκε ή μεταπολιτευτική δεξιά. Και δέν μπόρεσε νά τό συνειδητοποιήσει γιατί μέσα στην καρδιά τής φύλιζε άπό τά παλιά ένα μεγάλο πολιτικό ντέρτι: επιτέλους, νά φύγει ή δεξιά· ό λαός στην έξουσία! Ό ρόλος αυτής τής αριστεράς τελείωσε χθές.

— Ύπάρχει τέλος τό γεμάτο άντιφάσεις πολιτικό σύνολο τών αριστερών-κομμουνιστών τής ανανέωσης. Ώστόσο αυτές άκριβώς οι άντιφάσεις άφήνουν άνοιχτές τίς έλπίδες νά άποχτήσει ό χώρος συνείδηση του ιστορικού ρόλου πού διά τής εις άτοπον άπαγωγής του άρμόζει.

Η ανανέωση, πού επιμένει νά διατηρεί άκόμα μάν έστω και πρωτογενή όργανωτική αυτότελεια άπέναντι στίς άλλες πολιτικές δυνάμεις, χωρίς καλά-καλά νά ξέρει κι ή ίδια τό γιατί, είναι ό μόνος χώρος πού κρύβει μέσα του τά στοιχεία μιάς μελλοντικής σοσιαλιστικής δυναμικής:

— Είναι ό μόνος χώρος πού διατηρεί καλές σχέσεις μέ τό μαρξισμό. Είναι έπομένως και ό μόνος χώρος, πού εφόσον «άπελευθερώσει» τό μαρξισμό του άπ' τά μπαούλα τής ακαδημαϊκής χειμερίας νάρκης του, μπορεί νά συμβάλει στο μετασχηματισμό τής κοινωνίας, μπορεί νά αλλάξει τό μέλλον μας.

— Είναι ό μόνος χώρος πού έχει διακηρύξει πώς ό μετασχηματισμός τής κοινωνίας είναι ύπόθεση τών έσωτερικών κοινωνικών τής δυνάμεων.

— Είναι ως εκ τούτου ό μόνος χώρος πού γνωρίζει ότι ό σοσιαλισμός ή θά είναι δημοκρατικός, ή δέν θά ύπάρξει. Ότι δηλαδή ό σοσιαλισμός δέν είναι ένα κοινωνικό σύστημα, πού αίρεται υπεράνω τής κοινωνίας, άλλ' αντίθετα είναι άδιαίρετα και άυτονόητα δεμένο μέ τή ζωή τής.

— Είναι ό μόνος χώρος πού προσπαθεί νά άποτινάξει τό σταλινικό παρελθόν του.

— Είναι άκόμα ό μόνος χώρος πού άναζήτησε τή σύνδεση τών έστω και άνύπαρκτων άγώνων του, μέ εκείνους τών εργαζομένων τών άλλων χωρών τής ΕΟΚ. Ό μόνος δηλαδή χώρος πού συνέλαβε τό διεθνισμό, όχι ως νεκρό γραμμα, αλλά ως έσωτερική του άνάγκη στην πορεία προς τό σοσιαλισμό. Είναι επίσης και ό μόνος, πού ό άντιμπεριαλισμός του δέν εκφράστηκε μέ παχιά λόγια, αλλά επιδιώχθηκε μέσω τής ένταξης στην ΕΟΚ στο έλπεδο του συσχετισμού τών δυνάμεων, έχοντας επίγνωση ότι, άποκλειομένης τής ΕΣΣΔ, μόνο τά κράτη τής Δυτικής Εύρώπης πληρούν τίς άπαραίτητες προϋποθέσεις του επιπέδου αυτού: τίς άνεπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις, άλλα και τό άνεπτυγμένο κοινωνικό κίνημα πού τίς διεκδικεί γιά τόν έαυτό του.

Όμως ή δημόσια ύπαρξη και δράση τής ανανέωσης — κι αυτή είναι πού μετράει — ύπήρξε τελείως άνιση και δυσανάλογη προς τίς έσωτερικές αυτές δυνατότητες. Τό ΚΚΕ έσωτ. ως κύριος εκφραστής τής δέν μπόρεσε νά καταλάβει, ότι δέν είναι οι σωστές ιδέες

καί απόψεις, ἀλλ' ἡ ταξικὴ πάλη πού ἀλλάζει τὸν κόσμο. Ὅτι ἐπομένως, οἱ σωστές ἰδέες καί ἀπόψεις πού ἀλλάζουν τὸν κόσμο δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἐκεῖνες πού βρισκονται στὸ ἐπίκεντρο, ἐκφράζουν καί δίνουν τὴ σοσιαλιστικὴ διέξοδο στὴν ταξικὴ πάλη.

Ὅμως τὰ διώματα τῆς ἡττας στὸν Ἐμφύλιο ἦταν ἀκόμα νωπά· ἡ πρόσφατη ἐμπειρία τῆς δικτατορίας τὰ ἐνίσχυε. Ἡ ἔκφραση «χωρὶς ἄλλα πιασινισματα» ἴσως ἦταν ἡ συχνότερα ἐπαναλαμβανόμενη στὸ χῶρο τῆς ἀνανέωσης. Τὸ βῆθεμα καί πλάτεμα τῆς δημοκρατίας φάνταζε ἔτσι ὡς ἡ αὐτονόητη λύση γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν τὰ πιασινισματα. Ἐξάλλου ἡ ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς συγκυρίας συνήγαγε – καί πολὺ σωστὰ – τὸ συμπέρασμα, ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς μεταπολίτευσης ἡ βελόνα τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων ἔπαιξε ἀνάμεσα στὴ δημοκρατία καί τὴ δικτατορία. Ἄν τώρα σ' ὅλα αὐτὰ προστεθεῖ καί ἡ πολιτικὴ ἰδεολογία, ἡ ἀποκλειστικὰ πολιτικὴ «κουλτούρα» πού ἀπέρρεε ἀπὸ τὶς ἀντιφασιστικὲς λαϊκομετωπικὲς καταβολές τῆς ἑλληνικῆς Ἀριστερᾶς, ἡ ἐξαγγελία τῆς ΕΑΔΕ ἴσως ὑπῆρξε ἀπὸ τὰ σπάνια ἐκεῖνα γεγονότα σὲ τοιαύτῃ τῇ ζωῇ, πού μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «νομοτέλειες». Νομοτέλειες ὑπαγορευμένες ἀπὸ τὸ παρελθόν καί τὴν ἀνάλυση τοῦ παρόντος. Ὅμως πουθενά δὲν γινόταν πρόβλεψη, οὔτε ἔμπαιναν ὑποθήκες γιὰ τὸ μέλλον.

Ἡ λαϊκομετωπικὴ στρατηγικὴ ἄμυνας μπροστὰ στὸν ἀνερχόμενο φασισμό τοῦ μεσοπολέμου ἐφαρμόστηκε αὐτοῦσια ἀπέναντι στὴν ἀπερχόμενη ἑλληνικὴ δικτατορία. Στατικά ὅλα ταίριαζαν. Ἀπὸ δυναμικὴ σκοπιὰ ὅμως ἡ ΕΑΔΕ κινήγαγε νὰ ἀναμετρηθεῖ στὸ μέλλον μὲ ἕναν ἀντίπαλο πού ὅλο καί ξεμάκρυνε ὡς ἀπόηχος τοῦ παρελθόντος. Τὸ συντελούμενο ἀπὸ τὴ δεξιὰ βῆθεμα καί πλάτεμα τῆς δημοκρατίας δὲν εἶχε ἐξάλλου ταξικὰ οὐδέτερο περιεχόμενο. Ἡ ἴδια ἡ δεξιὰ φρόντιζε διὰ τῆς ἀρνήσεώς της νὰ ὑπενθυμίζει τὸ γεγονός αὐτὸ στὸ ΚΚΕ ἔσωτ., κάθε φορὰ πού τὸ τελευταῖο τῆς ζητοῦσε συμμετοχὴ ὅλων τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων τὸν βῆθεμα τῆς δικῆς της, ἀστικῆς δημοκρατίας. Ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς δικτατορίας ἐξάλλου, πού θὰ ὑποχρέωνε τὴ δεξιὰ σὲ ἀναζήτηση συμμάχων ἀπὸ ἄλλους πολιτικούς χώρους^{14,15} ὀλοένα καί ξεμάκρυνε. Ἡ ἀνανέωση ἔμεινε ἔτσι διὰ τῆς ΕΑΔΕ μόνη καί ξεκρέμαστη στὴν πολιτικὴ σκηνή, χωρὶς πραγματικὸ ἀντίπαλο. Τῇ ὥρᾳ πού οἱ ὑπόλοιποι πολιτικὲς δυνάμεις μὲ τὴν πάλη τους στὸ παρὸν ἔχτιζαν τὸ μέλλον τους, ἡ ἀνανέωση προσπάθησε νὰ δικαιολογήσει τὴν ὑπαρξὴ της, στὴ βάση τῆς ὀρθότητος τῶν ἰδεῶν, ἀπόψεων καί ἀναλύσεων της. Μὴ μπορῶντας νὰ κάνει πολιτικὴ μὲ τὴν ἀνάλυσή της, ἀναγκάστηκε νὰ τὴν ἀναγάγει σὲ σημεῖα διαφημότητός της, νὰ τὴν ἐπιδεικνύει πρὸς ἄγρην ὀπαδῶν. Τὸ

14. Βέβαια μόνον ἂν θεωρήσουμε τὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ὡς ἀπολύτως «καθαρό» ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ του περιεχόμενο, εἶναι δυνατόν νὰ φαντασθοῦμε ὅτι ἡ ἀναζήτηση συμμάχων θὰ συμπεριλάμβανε καί τούς κομμουνιστές.

15. Ἡ συμμετοχὴ προσωπικοτήτων ἀπὸ ἄλλους πολιτικούς χώρους στὴν πρώτη μεταπολιτευτικὴ κυβέρνησις δὲν εἶχε τὴν ἔννοια τῆς συσπείρωσης κατὰ τῆς δικτατορίας. Ἰσα-ἴσα ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἡ συσπείρωσις μᾶλλον δημιουργοῦσε κινδύνους. Ὅμως ὁ Καραμανλῆς, ἔχοντας τὰ μάτια στραμμένα στὸ μέλλον, δέχθηκε αὐτοῦς τούς κινδύνους ἀποβλέποντας στὴν εὐρύτατη λαϊκὴ συναίνεση πρὸς τὴν ὑπὸ διαμόρφωσιν νέα δημοκρατία (χωρὶς κεφαλαία).

καινούριο πού ἔφερε ὁ χῶρος αὐτὸς στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου ἦταν ὅτι ἀνέλυσε πολλὲς φορὲς σωστὰ τὴν πραγματικότητα· ποτὲ ὅμως δὲν θέλησε νὰ δημιουργήσει τὶς προϋποθέσεις γιὰ νὰ τὴν ἀλλάξει.¹⁶

Τὸ τελικὸ 2,7% δὲν στάθηκε ἱκανὸ νὰ ταράξει τὴ λμνάζουσα πολιτικὴ κουλτούρα τοῦ χῶρου. Ἡ προσυνοδριακὴ ἀνάλυση τοῦ 2ου συνοδρίου ἔδειξε ὅτι οἱ προηγούμενες ἀναλύσεις καί ἀπόψεις του ἦταν σωστές. Καί πολὺ ὀρθά, μιά καί ἕνα ἐκλογικὸ ἀποτελεσμα δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξει τὴν ἀξιοπιστία μιάς ἀνάλυσης, ἡ ὁποία μόνον στὸ ἐπίπεδο μιάς νέας ἀνάλυσης μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ. Ἀπὸ κεῖ καί πέρα, ἀπ' τὴ στιγμὴ πού τὸ «σὸκ» δὲν μπόρεσε νὰ κλονίσει τὴν ἐπίπεδη ἀντίληψη περὶ πολιτικῆς, πού δὲν ἔδλεπε πὼς κάθε πολιτικὴ, γιὰ νὰ εἶναι τέτοια, πρέπει νὰ δημιουργεῖ καί τούς «ὕλικούς» ὄρους γιὰ τὴ μελλοντικὴ πραγματοποίησίν της, πὼς ὁ κόσμος μὲσω τῆς πολιτικῆς προσδοκᾷ ὄχι νὰ μάθει, ἀλλὰ νὰ φτιάξει καί ν' ἀλλάξει τὴ ζωὴ του,¹⁷ ἡ ἀπάντηση ὡς πρὸς τὸ τί ἔφταιξε, ἤρθε φυσιολογικά: ὁ κόσμος δὲν κατάλαβε τὶς ἰδέες τῆς ἀνανέωσης. Δὲν τὶς κατάλαβε γιατί δὲν συνοδεύτηκαν ἀπὸ μίαν ἀντιδεξιὰ πολιτικὴ ἐμφάνιση.

Καθὼς ὅμως ἡ ἀντίληψη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ὡς ἐθνικῆς-λαϊκομετωπικῆς ἐνότητος παρέμενε ἀνέπαφη, ἡ νέα «ἀντιδεξιὰ» στάση δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ σημάνει τὴν ἀπαρχὴ ἑνὸς ἄκριτου ἀντικυβερνητισμοῦ περιοριζόμενου αὐστηρὰ στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἐγκαταλείφθηκε ἔτσι ὁ τουλάχιστον «ὀρθόδοξος», ἀμυντικὸς λαϊκομετωπισμὸς καί ἡ ἀνανέωση πέρασε στὸν ἐπιθετικὸ, τὸν ὁποῖο ἐξασκοῦσε ἤδη τὸ ΠΑΣΟΚ, ἐκ μέρους τῆς τεράστιας πλειοψηφίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, πού διεκδικεῖ τὴν ἐξουσία ἀπὸ τὴ δεξιὰ καί τὰ «μονοπάλια». Ἡ ἀνανέωση βρέθηκε ἔκτοτε στὴ σκιά τοῦ ΠΑΣΟΚ, ἀποδεχόμενη πλήρως τούς ὄρους τῆς πολιτικῆς του. Καί καθὼς ἡ πολιτικὴ ἑνὸς Κ.Κ. πρέπει πάντα ν' ἀποβλέπει στὸ σοσιαλισμὸ, ἡ ἀνοδος τοῦ ΠΑΣΟΚ στὴν ἐξουσία θεωρήθηκε στάδιο τοῦ σοσιαλιστικοῦ μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας, τὸ ὁποῖο ἀργότερα θὰ ἀξιοποιηθεῖ θετικὰ ἀπὸ τὴν ἀνανέωση, ὅταν ἡ τελευταία θὰ ἀποφασίσει νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴν ἀφάνεια. Αὐτὰ στὸ ἀπώτερο μέλλον. Γιὰ τὴν ὥρα πάντως, καί συγκεκριμένα στὴν περίοδο 78-81, ἡ ἀνανέωση ἀκολουθώντας κατὰ πόδας τὸ ΠΑΣΟΚ ἀποδέχθηκε ἄκριτα καί ὑποτάχθηκε σ' ἐκεῖνη τὴ ταξικὴ πάλη, κατὰ τὴν ὁποία τὰ μικροα-

16. Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ ἐκάστοτε «προτάσεις» πού τὸ ΚΚΕ ἔσ. ἀπήνθνε πρὸς σύμπαντα τὸν ἑλληνικὸ λαὸ καί τὶς ἄλλες πολιτικὲς δυνάμεις. Βέβαια οἱ κομμουνιστές εἶχαν ἀνέκαθεν μιά μεγαλεπήβολη πρόταση πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα: τὸ σοσιαλισμὸ. Ποτὲ ὅμως δὲν διανοήθηκαν νὰ θεωρήσουν τὴν πραγματοποίησίν του συνώνυμη μὲ τὴν ἐκφώνηση κάποιων παραινέσεων. Τὸ ΚΚΕ ἔσ. πίστεψε φαίνεται πὼς ἂν δάλει λίγο νερὸ στὸ κρασί του, ἂν καταστήσει τὶς προτάσεις του «ρεαλιστικὲς», τότε θὰ μπορέσει νὰ παίξει κάποιο ρόλο ὡς «νουνός» τῆς πολιτικῆς μας ζωῆς. Μὴ μπορῶντας νὰ κάνει πολιτικὴ ἐπεφύλαξε γιὰ τὸν ἑαυτὸ του τὴν πνευματικὴ ἐργασία, ἀφήνοντας γιὰ τούς ἄλλους τὴν «χειρωνακτικὴ» πραγματοποίησιν τῶν κελουμάτων του. Μπορεῖ νὰ κατηγορήσει τούς πάντες γιὰ βερμπουλισμὸ καί ἑλλειψὴ ρεαλισμοῦ, ὅμως ὁ μεγαλύτερος φαφλατᾶς ἀπ' ὅλους ἦταν ὁ αὐτός του.

17. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἓν προκειμένω ἡ ἔκφραση «ἡ ἀκτινοβολία τῶν ἰδεῶν μας», πού προσδίδει στὸ κόμμα ἰδιότητες ἀστρικοῦ ἡλίου.

στικά στρώματα διαπραγματεύονταν τή συνέχιση τής συναίνεσής τους στην άστική κυριαρχία. Έχασε έτσι τήν ιστορική δυνατότητα νά πάρει τή θέση τής εργατικής τάξης, τών άγροτών και άλλων παραγωγικών στρωμάτων, νά ξεσκεπάσει τόν «άντιμονοπωλιακό» άγώνα εναντίον τους, νά επιδιώξει τό σχίσμα μέσα στό τραγελαφικό μπλόκ τών μη προνομιούχων, τή σύνδεσή τους μέ τίς κοινωνικές δυνάμεις πού αποτελούν τήν κατ' έξοχήν ταξική τής βάσης, τήν άνατροπή τών αδιέξοδων όρων τής κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής.¹⁸ Άντ' αύτου, ό φαύλος κύκλος επαναλαμβάνεται για άλλη μιá φορά, καθώς ή άνανέωση ετοιμάζεται για μιá νέα ΕΑΔΕ μέ τή νέα έξουσία, στή βάση τής ίδια παλιάς κοινωνικής προοπτικής τού καπιταλιστικού έκσυγχρονισμού. Όλα ξαναγύρισαν πίσω, εκεί πού τά θέλαμε: ή δεξιά ξανάγινε επιτέλους άποκρουστική, πράγμα πού δικαιολογεί τήν ύποστήριξη πού προσφέρει ή άριστερά στην νέα δημοκρατική έξουσία. Αύτά για τήν ώρα. Κατά τ' άλλα, όλοι επιφυλασσόμαστε για τό μέλλον.

Άλλ' όσο περνάει ό καιρός, γίνεται φανερό ότι ή άνανέωση δέν έχει κανένα μέλλον, όσο παραμένει εγκλωβισμένη σ' εκείνον τόν σκουριασμένο πολιτικό λόγο, πού άφορά όχι τό σήμερα αλλά τό χθές, πού άποσκοπεί όχι στό νά χτίσει τό μέλλον, αλλά νά δικαιολογήσει ένα ήδη χτισμένο παρόν. Όσο συνεχίζει νά ύποστηρίζει τό σήμερα τών άλλων θεωρώντας τό ως στάδιο τού δικού της μέλλοντος, τόσο ή δυνατότητα ενός τέτοιου μέλλοντος θά άποκλείεται, τόσο ή προοπτική τού σοσιαλισμού θά χάνεται στά βάθη τού όρίζοντα. Η άριστερά δέν μπορεί νά ύπάρξει μακροπρόθεσμα ως συντηρητική πολιτική δύναμη. Κι άν κάποτε ό κίνδυνος τού φασισμού τήν ύποχρέωσε σέ συντηρητική άμυνα, τούτο δέν ήταν παρά μιá στιγμή τής ιστορίας της. Η όλη ιστορία της όμως είναι συνδεδεμένη μέ τήν επιδίωξη τού σοσιαλιστικού μέλλοντος.

Άν μέ τόν όρο «πολιτική» έννοοϋμε κυρίως εκείνη τήν πολιτική πού αλλάζει τά πράγματα, εκείνη δηλαδή τήν πολιτική πού κινείται στό έπίπεδο τού συσχετισμού τών δυνάμεων, τότε ή άνανέωση δέν είναι πρós τό παρόν σέ θέση νά έχει τέτοια πολιτική. Έπομένως ή σημερινή της πολιτική δέν μπορεί παρά νά άποσκοπεί στό νά τήν καταστήσει πολιτική δύναμη στό μέλλον.

Άν ή άνανεωτική άριστερά άντιληφθεί ότι έν έτει 1981 ή πάλαι ποτέ κραταιά άριστερά δέν ύφίσταται πλέον ως έθνική πολιτική δύναμη, ότι σήμερα πιά μέ μόνο όπλο τόν βασικό ιδεολογικό πυρήνα τού κομμουνιστικού κινήματος πού προσπάθησα νά περιγράψω στην άρχή αύτου τού κειμένου είναι καταδικασμένη νά ξαναφτιάξει τόν εαυτό της από τήν άρχή, τότε ό επιθανάτιος ρόγχος της είναι δυνατόν νά μετατραπεί σέ πνοή ζωής. Τό μήνυμα τού σοσιαλισμού

έξακολουθεί νά είναι επίκαιρο· ίσως μάλιστα πιό επίκαιρο από άλλοτε. Όμως ή άπλή έκφώνησή του δέν άρχει. Έκείνο πού προέχει είναι ή σύνδεσή του μέ τήν κίνηση τών κοινωνικών δυνάμεων τού σοσιαλισμού και κατά πρώτον τών δυνάμεων πού παράγουν τήν ύλική βάση πού πάνω της στηρίζεται ή κοινωνία. Η σύνδεση τών δυνάμεων αύτων μέ τήν προοπτική τού σοσιαλισμού έξαρτάται από τό κατά πόσον θά θελήσουμε μέ τήν πάλη μας νά έκφράσουμε τά δικά τους προβλήματα, τή δική τους πάλη στό έποικοδόμημα: εκείνη τήν πάλη, πού από τή μεταπολίτευση ως σήμερα δέν έχει έκφραστεί από καμία πολιτική δύναμη. Έξαρτάται από τό κατά πόσο θά θελήσουμε νά μιλήσουμε από τή σκοπιά τους, για τόν εαυτό τους και τήν κοινωνία ολόκληρη· ή συγκρότηση τής εργατικής τάξης σέ τάξη χωρίς τήν όποία είναι άδύνατη ή πορεία για τό σοσιαλισμό, δέν είναι δυνατή παρά μόνο στό βαθμό πού ό πολιτικός της λόγος, ό δικός μας λόγος, άγκαλιάζει από τή δική της όπτική όλη τήν κοινωνία και τίς λειτουργίες της· μόνο στό βαθμό πού ή ύγεια πάψει νά είναι ύπόθεση τών γιατρών, ή όργάνωση τής παιδείας ύπόθεση τού ΕΔΠ και τών καθηγητών, ή δικαιοσύνη θεωρηθεί άρκετά σημαντική ώστε νά άποτελεί ύπόθεση τών δικηγόρων. Μόνο στό βαθμό πού οι κομμουνιστές, άφού διακήρυξαν τήν άυτονομία τών μαζικών χώρων, καταλάβουν πώς πρέπει μέ τή σειρά τους νά άυτονομηθούν και οι ίδιοι από τούς μαζικούς χώρους, για νά μπορέσουν νά ύπάρξουν, νά μιλήσουν ως κομμουνιστές. Και μόνο τότε, μόνο δηλαδή έφόσον μιλήσουν τή γλώσσα τού κοινωνικού σχίσματος, θά μπορέσουν νά ξαναπατήσουν τά άπέραντα έδάφη τής πολιτικής και τής ζωής, τής παιδείας και τής τέχνης, τών μεγάλων έθνικών θεμάτων και τής μουσικής, τής τεχνολογίας και τής ποιότητας ζωής, μέ νέους όρους. Μέ ιδέες πού δέν θά υπερίπτανται, αλλά θά είναι άρθρωμένες πάνω στον κοινωνικό κορμό πού θά τις διεκδικεί μέσα στή δική του προοπτική.

Νά καταστήσουμε επίκαιρο τό σοσιαλισμό, σημαίνει ταυτόχρονα νά άυτονομήσουμε μέ τήν πάλη μας, νά άναδειξουμε, νά καταστήσουμε επίκαιρες τίς κοινωνικές δυνάμεις πού θά τόν διεκδικήσουν. Άλλώς θά βρεθούμε και στό μέλλον στή δυσάρεστη θέση νά δικαιώνουμε τόν Α. Παπανδρέου, όπως άπόλυτα δικαιωμένος ήταν και στό παρελθόν ό Κ. Καραμανλής, για τίς έξαναγκασμένες πολιτικές επιλογές πού μονοσήμαντα θά ύπαγορεύει ή καπιταλιστική κοινωνική δυναμική. Και τό χειρότερο: ή έμπέδωση τής τελευταίας θά χρησιμεύει ως πρόσχημα στην άριστερά, για νά δικαιολογήσει τόν πολιτικό «ρεαλισμό» της, τό συμβιβασμό της μέ εκείνη τήν πραγματικότητα, πού μόνο αυτή μπορεί νά άμφισβητήσει.

Τό αίτημα τής άνανέωσης συνοψίζεται τελικά στην επιδίωξη τής γέννησης τής άριστεράς τού μέλλοντος μέσα από τά σπλάχνα τής ήττημένης άριστεράς τού παρελθόντος. Και τείνω νά πιστεύω πώς ή δυνατότητα άνανέωσης τού κομμουνιστικού κινήματος είναι άμεσα συναρτημένη μέ τήν επαναανακάλυψη, πώς ή έλληνική κοινωνία τού 1981 είναι μιá κοινωνία ταξική. Πώς ή δυνατότητα πολιτικής περιγραφής της ως λαϊκομετωπικής ένότητας έχει έκλείψει, από τήν έποχή τής ήττας τής άριστεράς.

18. Είναι χαρακτηριστική ή ύφεση τών εργατικών κινητοποιήσεων, ιδίως μετά τό 1978, καθώς καμία πολιτική δύναμη δέν έδωσε τό δικό τους άγώνα στό έποικοδόμημα. Όπως επίσης χαρακτηριστικό είναι πόσο πολιτικά άσημαντες θεωρήσε, αλλά και κατέστησε σύσσωμος ό δημοκρατικός τύπος, χοροστατούντων τών Νέων και τής Έλευθεροτυπίας τίς λιγοστές αυτές κινητοποιήσεις, σέ σχέση μέ τά πρωτοσέλιδα άφιερώματα περί τραγελαφικών ύπαλλήλων κ.λπ. Ήταν από τότε φανερό ποιά ήταν ή ταξική πάλη πού έδινε τόν τόνο στις πολιτικές εξελίξεις.

Τί σημαίνει σήμερα ένότητα τῆς Ἀριστερᾶς;

τοῦ Πιέτρο Ἰνγκράο

Δέν θά λάθυνα πολύ ἂν ἔλεγα ὅτι ἡ εὐρωπαϊκὴ ἀριστερά, στή διάρκεια ἑνός ὀλόκληρου αἰῶνα, προσδιορίστηκε ἀπό τά δύο μεγάλα ζητήματα γιά τά ὁποῖα καί πάλεψε πολύ: τή δημοκρατία καί τό σοσιαλισμό. Πραγματικά, ἡ ἀριστερά ὀργάνωσε καί καθοδήγησε μεγάλες μάζες γύρω ἀπ' αὐτές τίς κινητήριες ιδέες ἄλλοτε ἐνοποιούμενη μέ βάση τή μιά ἀπ' αὐτές (σοσιαλισμός τό 1917· δημοκρατία ἀπέναντι στίς φασιστικές δικτατορίες στόν πόλεμο) καί ἄλλοτε διασπώμενη ἕξαιτίας τῶν διαφορετικῶν ἀντιλήψεων πού ὑπῆρχαν ὡς πρός τόν τρόπο πού οἱ δύο αὐτές ιδέες θά μπορούσαν νά συνδεθοῦν.

Στήν κρίση πού περνᾶμε σήμερα μοῦ φαίνεται ὅτι δέν εἶναι δυνατό νά δώσουμε νόημα καί δύναμη στόν ὄρο «ἀριστερά» χωρίς νά τοῦ ξαναδώσουμε ζωή καί σαφήνεια, χωρίς νά ξανασυνδέσουμε τήν ἀριστερό κίνημα μέ τά ιδανικά τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τῆς δημοκρατίας. Αὐτό ἰσχύει παντοῦ ἀλλά καί στήν Ἰταλία. Κι ἐδῶ ἐντοπίζεται ἡ πραγματικὴ δυσκολία ἕξαιτίας τῆς ὁποίας ἡ ἀριστερά βρίσκεται πράγματι σέ κρίση.

Ἐπάρχουν σήμερα μεγάλες μάζες ἐργαζόμενου λαοῦ πού διαπιστώνουν ὅτι μιά δημοκρατία σάν κι αὐτή πού ζοῦμε εἶναι ἀδύνατο ν' ἀνοίξει τό δρόμο γιά τό σοσιαλισμό – καί μ' αὐτό ἐννοῶ νά μπορέσουν νά βροῦν ἐκείνη τήν ὠθησιμὴ χάρη

στήν ὁποία θά ὑπερβοῦν τό καθεστῶς τῆς ἀλλοτριωμένης καί κατακερματισμένης ἐργασίας καί τῆς συντεχνιακῆς διαίρεσης, αἰτήματα δηλαδή πού ὠρίμασαν στοὺς ἀγῶνες καί τήν πολιτικὴ παιδεία τῆς τελευταίας δεκαετίας. Ταυτόχρονα αὐτές οἱ μάζες ἔζησαν τήν συγκεκριμένη πρακτικὴ δυσκολία νά ὀρίσουν ὡς σοσιαλισμό καθεστῶτα κι ἐμπειρίες στίς ὁποῖες ἡ κρατικοποίηση τῶν μέσων παραγωγῆς δέν ἔφερε δημοκρατία, δηλαδή τή «διάχυτη ἐξουσία» τῶν μαζῶν καί τήν ἀνάπτυξη τῆς συλλογικῆς δημιουργικότητας. Ἄν λοιπόν δέν ἀναζητήσουμε μίαν ἀπάντηση σ' αὐτά τά σοβαρά ἐρωτήματα εἶναι δυνατό νά ἔχει κάποιο νόημα ὁ ὄρος ἀριστερά, ἕνα πεδίο δράσης καί ἕνα πλαίσιο μέσα στό ὁποῖο θά μπορούσε νά κινηθεῖ;

Ἄπό τήν πλευρά μου δέν τό βλέπω.

Νομίζω ἄλλωστε ὅτι ἡ κρίση ἐκδηλώνεται ἀκριβῶς πάνω σ' αὐτά τά κομβικά σημεία καί ἀντανακλάται σέ τόσα καί τόσα γεγονότα τῶν τελευταίων χρόνων, σημεία πού ἂν δέν ἀντιμετωπιστοῦν ἀκόμη καί ἡ ἀπαίτηση γιά ένότητα τῆς ἀριστερᾶς μένει ἀφηρημένη, κατηχητικὴ, ἢ τό πολύ πολύ μεθοδολογική. Ἡ ἐπαναδραστικοποίηση τῆς ἀριστερᾶς, ὡς δύναμης μετασχηματισμοῦ τῆς κοινωνίας, συνδέεται ἄμεσα μέ τά ζητήματα τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης καί τίς νέες ἀντιθέσεις ἕξαιτίας τῆς ὁποίας μεγάλες μάζες θέτουν σέ ἀμφισβήτηση τό νόημά της, τήν ποιότητά της καί τίς διαστάσεις της. Μπαίνουμε ἔτσι στήν οὐσία τῶν ζητημάτων πού αὐτό τόν καιρό σχετίζονται μέ ἀνάγκες βασικῶν στρωμάτων τοῦ λαοῦ μας καί ἀποφασιστικά ἐθνικά συμφέροντα. Καί ταυτόχρονα ἀποκοτοῦμε ἕνα

* Δημοσιεύθηκε στό θεωρητικὸ περιοδικὸν Critica Marxista (τεῦχ. Ἰούλ-Αὐγ. 1981) τοῦ Ἰταλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, στό πλαίσιο μιᾶς ἐνδύτης συζήτησης γιά τή στρατηγικὴ τῆς ἀριστερᾶς μέ βάση τίς ἐμπειρίες τῶν ἀγῶνων τῆς δεκαετίας τοῦ '70.

κριτήριο, ένα μέτρο δράσης που από τώρα βοηθάει να ανοιχτεί μέσα από αγώνες ζωντανούς, μία διαδικασία ανασύνθεσης των δυνάμεων της εργασίας, να δημιουργηθεί ή δυνατότητα για την υπέρβαση του διαχωρισμού εργασίας και των προϊόντων της. Μία διαδικασία: δηλώνει μία πάλη που πειραματίζεται και ταυτόχρονα οικοδομεί σταθμούς, περάσματα για τόν κοινωνικό μετασχηματισμό, και στην καρδιά της καπιταλιστικής κοινωνίας προσπαθεί να δώσει ένα άλλο περιεχόμενο στην παραγωγή, να οικοδομήσει νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων και άλλους τύπους εξουσίας που θα ενισχύουν την ικανότητα των εργαζομένων να παρεμβαίνουν στην παραγωγική ζωή και τους σκοπούς της.

Από την προοπτική αυτή μπορεί να προέλθει μία πρόταση ακόμη και για άστικές δυνάμεις. Μία πρόταση που δεν κρύβει την ένταση της σύγκρουσης, και τους ανταγωνισμούς που συνεπάγεται ή μάχη για ένα νέο τύπο ανάπτυξης. Μάλιστα στο βαθμό που η μάχη αυτή δεν αναβάλλει για αύριο την ανανέωση των δομών της κοινωνίας αλλά επιδιώκει από σήμερα να της δώσει ζωή, κάνει πιο φανερό τόν ανταγωνισμό. Αλλά η πρόταση για την οποία γίνεται λόγος βλέπει την ανάπτυξη, τους σταθμούς και διεξόδους της σύγκρουσης όχι σαν μία γιακωβίνικη πράξη πρωτοπορίας που σφετερίζεται την αντιπροσώπευση της ιστορίας. Είναι μία πρόταση που αντιμετωπίζει απευθείας, χωρίς μυστικοπάθεια, τό σημείο κρίσης στο οποίο έφτασε ένα ολόκληρο καθεστώς παραγωγής και μία κοινωνική ιεραρχία και επιδιώκει να οικοδομήσει μία πραγματικά δημοκρατική διαλεκτική για τό ξεπέρασμά της. Η πρόταση αυτή, όπως είναι φυσικό, περιμένει την ιστορική της επαλήθευση και επομένως είναι ένα πεδίο ανοιχτό για κάθε είδους συναντήσεις και συγκλίσεις για την ωρίμανση των επιλογών και τή διαμόρφωση δυνάμεων.

Μέ τις σκέψεις αυτές μπορούμε να θίξουμε τό πρόβλημα της παραγωγικής αναδιάταξης για μία νέα θέση της Ιταλίας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Όχι πιά στατική άμυνα αλλά δημοκρατική διεύθυνση της κινητικότητας της εργασίας και της απασχόλησης. Τό πρόβλημα αυτό συνδέεται στενά με πρωτοβουλίες για ένα νέο ρόλο της Εύρώπης που θά τήν μετατρέψει σε ενεργητικό συνομιλητή Βορρά-Νότου αλλά και σύμμαχο του αναπτυσσόμενου κόσμου. Καθένα απ' αυτά τά θέματα έχει άμεσες προεκτάσεις: τό πρόβλημα του Νότου, τής ενέργειας, τής αυτοκινητοβιομηχανίας, τής χημικής βιομηχανίας, προσανατολισμός του δημόσιου τομέα τής οικονομίας, απασχόληση της νεολαίας, διαμόρφωση και μηχανισμοί των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Στά ζητήματα αυτά που αναζητούν άμεσες αποφάσεις και επιλογές ή πάλη τής αριστεράς μπορεί να επιβεβαιώσει την ικανότητά

της να δημιουργεί ένωτικές συγκλίσεις στον κόσμο – τόσο σύνθετα και αλληλοεξαρτώμενο σήμερα – τής εξαρτημένης εργασίας και πεδία συμμαχιών με άλλες κοινωνικές δυνάμεις, να αναδεικνύει πρακτικές διεξόδους, που άν και περιορισμένες και μερικές προωθηθούν προς τά μπρός με ένωτικό τρόπο τούς πρωταγωνιστές τής αλλαγής. Στην πρακτική τής κοινωνικής αποσύνθεσης, του συντεχνιακού κατακερματισμού, τής αντιπαράθεσης του ενός τμήματος τής εργατικής δύναμης προς τό άλλο, με τήν οποία επιχειρούν στην πράξη ν' αντιμετωπίσουν τήν κρίση οί πρωταγωνιστές του παλιού μοντέλου κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, ή αριστερά μπορεί να προτάξει μία συγκεκριμένη πολιτική κοινωνικής ανασύνθεσης, επιλογών και παραγωγικών προτύπων που, στο πεδίο μιάς νέας ποιότητας και δημιουργικότητας τής εργασίας, προσεγγίζουν όχι μόνο τήν πολυμέρεια των κοινωνικών μορφών αλλά και τήν πληρότητα των ρόλων που κάθε «ύποκειμενικότητα» διαδραματίζει.

Μέσα απ' αυτό τό πρίσμα πιστεύω ότι είναι επίσης δυνατό ν' αντιμετωπίσουμε και τό δύσκολο ζήτημα των μορφών τής αντιπροσώπευσης και του συστήματος των πολιτικών αποφάσεων. Μία διαδικασία ανασύνθεσης των δυνάμεων τής εργασίας πρέπει να ενεργεί σε κάθε μία από τίς έδρες των πραγματικών κέντρων απόφασης, ακριβώς εκεί όπου καθορίζονται σήμερα ρόλοι, αρμοδιότητες, κοινωνικές μορφές, ανάγκες και ιδιότητες του πολίτη. Τό πέρασμα από μία άτομιστική-συντεχνιακή θεωρηση σε μία ταξική πολιτική σύνδεση και ή γνώση τής συνολικής πολιτικής σύγκρουσης δεν μπορεί να έναποτεθεί και να συμπυκνωθεί σε μία μοναδική και ειδική όργάνωση, γιατί αυτή ή έναπόθεση των ελπίδων στον ένα και μοναδικό κομματικό φορέα κοστίζει τό βαρύ τίμημα να περιορίζεται δραστικά τό πεδίο, να φτωχαίνουν οί δυνάμεις του κινήματος, να εξασθενίζει ή δημιουργικότητά τους και επομένως να προκύπτει μία τεράστια δυσκολία ήγεμονίας.

Γίνεται έτσι πιο καθαρό ότι για παρόμοια ανασύνθεση των δυνάμεων τής εργασίας σαν κι αυτή που πιο πάνω σκιαγράφησα πρέπει να τείνει επομένως στην ανάδειξη των μορφών του και των πρωταγωνιστών του. Πρόκειται λοιπόν για μία πολιτική στρατηγική που θέλει να έρθει σε σύγκρουση και με τό συντεχνιακό πνεύμα και τήν ιδιαιτερότητα τής εξατομικευμένης και τής κατακερματισμένης εργασίας, να ριζώσει εκεί μέσα αλλά κυρίως ν' ανοίξει ένα άλλο όριζοντα. Διαφορετικά ποιό νόημα θά 'χε να παρακινούμε στην πάλη ενάντια στη διάκριση παραγωγού και του προϊόντος του, ενάντια στον κατακερματισμό και τήν άλλοτρίωση τής εργασίας; Νά γιατί νομίζω ότι στο σημείο αυτό βρίσκεται ό κόμπος

στόν όποιο ή άριστερά μπορεί νά επαναπροσδιορίσει τόν έαυτό της και τίς άναζητήσεις της. Τό νά δεχτούμε ένα τέτοιο συλλογισμό σημαίνει νά δώσουμε μιά βαθιά και ούσιαστική αιτιολόγηση π.χ. στην άυτονομία του συνδικάτου ώς «πολιτικού ύποκειμένου», νά θεωρήσουμε τήν άυτονομία ώς άνάγκη όλότελα επιβεβλημένη στην πορεία τής παρούσας κρίσης, αλλά και ταυτόχρονα νά άναρωτηθούμε πώς είναι δυνατό νά συναρθρωθούν οι «μορφές» πολιτικής έτσι πού δέν θά περιορίζονταν τά ύποκείμενα σέ κράτος κι άκόμη χειρότερα σέ δημόσια γραφειοκρατία.

Στό κίνημα τής άριστεράς ύπήρξε μιά γόνιμη βάση πού έβλεπε τά κόμματα ώς συνδυετικούς άρμούς άνάμεσα στην κοινωνία των πολιτών και τό κράτος. Σήμερα όμως οι έξελίξεις και οι μεταλλαγές στις κοινωνίες του ώριμου καπιταλισμού (κι όχι μόνο σ' αυτές) από τή μιά μεριά, σ' αυτή τή λειτουργία των κομμάτων, ύποκατέστησαν άμεσους δεσμούς άνάμεσα στους κρατικούς μηχανισμούς και τίς μάζες και από τήν άλλη μεριά έξώθησαν τά κόμματα σέ ένα είδος στενής έξομοίωσής τους μέ τό κράτος. Νομίζω ότι ή τάση ύποτίμησης του βάθους και τής έκτασης των σχέσεων κράτους και μαζών πρέπει νά καταπολεμηθεί. Γιατί άν έξασθενίσουν οι συνδετικοί άρμοί άνάμεσά τους, άνεξάρτητα από προθέσεις, θά καλλιεργούνται οι συντηχιακοί θεσμοί και θά τονώνονται οι θεσμοί τής έκπροσώπησης. Μέσα από τό δρόμο τής άμεσης σύνδεσης των μαζών μέ τό κράτος είναι δυνατό νά κατακτηθούν διακριτές έξουσίες (ή γκέτο) αλλά ή ικανότητα παρέμβασης στό σύνολο των παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων θά περνάει συνεχώς άλλοι, σέ άλλα χέρια, είτε έθνικά είτε ντόπια. Νά γιατί κάτω από τό φώς των σημαντικών αλλαγών πού συντελέστηκαν αυτή τή δεκαετία και χάρη στις νέες πολιτικές εμπειρίες, τό ζήτημα του ρόλου του κόμματος και τής κομματικής όργάνωσης μένει όλωσδιόλου άνοιχτό.

Άς σταθούμε σέ δυό σημεία: από τή μιά ή άνάγκη ενός πολιτικού «σχεδίου» πού δέ σημαίνει «ιδεολογισμό» αλλά θέτει σέ πρώτο πλάνο τή διάσταση τής συνάρθρωσης των δυνάμεων και τής επιλογής των πολιτικών προτάσεις, όπως επίσης τή σχέση άνάμεσα στό παρόν και τό μέλλον. Νά βλέπουμε δηλαδή τίς άπαντήσεις πού δίνονται σ' αυτές τίς άνάγκες πέρα από θεωρήσεις άξιωματικές και άξιώσεις μονοπώλησης. Νά μήν ξεχνάμε τή διακλάδωση και τόν πολλαπλασιασμό των πηγών τής πολιτικής εμπειρίας πού απαιτούν περισσότερο από κάθε άλλο τήν τάση του σχεδιασμού, τόν μή έγκλωβισμό στό κοντόθωρο σήμερα, και πού είναι άκριβώς τό αντίθετο από ένα άπλό καθήκον μεσολάβησης και παρέμβασης στην «πολιτική άγορά», θεωρούμενης ως σφαιρας καθευατή.

Και έπειτα ή άλλη όψη. Δέν πιστεύω ότι είναι

σωστό νά ύποτιμάμε τό βάρος πού έχει ή «θεομοποίηση» και ή «μορφοποίηση» τής διάστασης πού λέγεται κρατική άπόφαση. Στο σημείο αυτό δέν μπορούν νά ύπάρξουν διαφορούμενα. Δύο είναι οι δυνατοί δρόμοι. Ή άρνείται κανείς τή νομιμότητα και τόν όρθολογισμό του κρατικού επιπέδου, θεωρητικοποιεί αυτή τήν άρνηση και, έπομένως, όδηγείται στό νά θεωρεί τήν άλλαγή ως άντι-κράτος και παραπέρα ως καθαρή κυριαρχία μιās δύναμης πάνω σέ μιά άλλη. Είναι ένας δρόμος και ξέρουμε, μέ βάση τίς εμπειρίες αυτού του αιώνα, πού όδηγεί. Κι από τήν άλλη μεριά κανείς δέν μπορεί νά ύποτιμήσει τί θά σήμαινε σήμερα μιά παρόμοια «στροφή» γιά τήν όλη τοποθέτηση του εργατικού κινήματος και τής άριστεράς.

Άν όμως θεωρηθεί ότι ή κρατική διάσταση δέν άποτελεί έκχώρηση έξουσιών αλλά μιάν άνάγκη των μαζών στην πάλη τους γιά τή χειραφέτησή τους, εάν σκεφτούμε ότι ή ήγεμονική δύναμη του κόσμου τής εργασίας έκφράζεται επίσης και μέ τήν ικανότητά της νά προτείνει μιά «κρατική μορφή» (κι επίσης, κατά τή γνώμη μου, ό κόσμος τής εργασίας πρέπει νά έχει τήν ικανότητα τήν ίδια στιγμή πού προσδιορίζει νά ύπογραμμίζει τή μερικότητα και τήν ιστορικότητα αυτής τής μορφής, θά 'λεγα τά πεπερασμένα ιστορικά της όρια) τότε ή ιδιαιτερότητα του κράτους, τό πρόβλημα των μορφών τής συναίνεσης και τής νομιμοποίησης, τό ζήτημα τής διεύθυνσης τής «γενικής πολιτικής βούλησης» είναι θέματα πού δέν μπορεί νά παραμεριστούν χωρίς νά πληρώσουμε βαρύτατο τίμημα.

Ποιές μορφές λοιπόν; Βέβαια τό έρώτημα μάς επαναφέρει στην κρίση τής λειτουργίας των άρετων σωμάτων, στό περιεχόμενο και στις μορφές τής δραστηριότητάς τους, στην κρίση τής μορφής «γενικός πολιτικός λειτουργός», «άντι-πρόσωπος του λαού», και μάς παραπέμπει άμεσα σέ φαινόμενα γραφειοκρατίας των κομματικών μηχανισμών και φευδοποίησης του κράτους, πού διαδίδονται τόσο περισσότερο όσο μιά όρισμένη μορφή «επαγγελματία» πολιτικού χρειάζεται γιά νά στηριχτεί τό κόμμα στην εύρεία πολιτική άγορά. Άλλά τό έρώτημα πού ανακύπτει είναι νά ξανασκεφτούμε και νά μεταρρυθμίσουμε τό σύστημα τής τυπικής αντιπροσώπευσης, δηλαδή τό σύστημα των δημοκρατικών θεσμών. Αυτό σημαίνει νά διαλέξουμε άκόμη μιά φορά άνάμεσα σέ δυό δρόμους: ή νά δεχτούμε τό δρόμο όπου τά κόμματα μετατρέπονται σέ τμήματα του κράτους, γίνονται μέρες των κρατικών μηχανισμών, όργανισμοί επιλογής μιās γραφειοκρατικοποιημένης πολιτικής όμάδας και περιορίζονται στό επάγγελμα του «μεσολαβητή», του «μεσάζοντα». Ή νά εργαστούμε γιά μιά μεταρρύθμιση των κομμάτων πού ενώ ξεφεύγει από μιάν έρμηγεία περί του «όλοκληρωτικού» τους ρόλου, τούς ξαναδίνει ζωή, περι-

εχόμενο, ικανότητα και άρμοδιότητα, εκσυγχρονίζει τη γενική τους λειτουργία ως επιπέδων σύνθεσης των σχέσεων ανάμεσα στις μάζες και τό κράτος. "Ας μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ πρῶτος δρόμος, ὁ δρόμος πού περιορίζει τὰ κόμματα σέ τμήματα τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, εἶναι ἡ πλήρης νίκη τοῦ συστήματος τῆς ἐκχώρησης ἐξουσιῶν, εἶναι ἡ ἐπιβεβαίωση μᾶς ἀκόμα διάσπασης, εἶναι ἕνα μεγάλο ἐμπόδιο στή διαδικασία ἀνασύνθεσης τῆς ἐργασίας καί τῶν προϊόντων τῆς.

Καί ἐδῶ πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε ἕνα τελευταῖο σημεῖο. Δέν πιστεύω ὅτι ἂν ἡ ἀριστερά κινηθεῖ πρὸς τήν κατεύθυνση πού προσπάθησα νά διατυπώσω, θά ἐμποδίσει τήν ἐπαφή μ' ἐκείνες τίς νέες μορφές «ὑποκειμενικότητας» πού δέν ἀναδύονται ἄμεσα ἀπό τούς θεμελιακούς χώρους τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας ἀλλά προέρχονται ἀπό ἀντιθέσεις πού, ὅπως συνήθως λέγεται, διαπερνοῦν «διαγώνια» τήν κοινωνία τοῦ καιροῦ μας. Ἀντίθετα, μοῦ φαίνεται ὅτι ἡ νέα ἔμπνευση τῆς ἀριστερᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε καλύτερα τίς ρίζες καί τίς βαθύτερες αἰτίες τῶν ἀναγκῶν ἀπελευθέρωσης πού ὠρίμασαν στό κίνημα τῆς νεολαίας, στόν κόσμο τῶν γυναικῶν καί γενικότερα στόν ἀνθρώπινο χρόνο ζωῆς.

Ἐξηγοῦμαι. Πιστεύω ὅτι ἡ ἄρνηση τῆς ἐργασίας ἐκφράζει σήμερα ψυχικές διαθέσεις καί ριζοσπαστικές τάσεις πού ξεπερνοῦν τή στάση περιορισμένων ομάδων νέων. Μιά ὄθηση τέτοιου τύπου διαπερνᾶ ἐπίσης καί ἄλλα φαινόμενα, συνήθειες, τρόπους κατανάλωσης καί διευθέτησης τοῦ ἀνθρώπινου χρόνου πού συναντῶνται σέ εὐρύτητα στρώματα πού «ἐργάζονται» ἢ ἔχουν μίαν ἀπασχόληση, μιά θέση ἐργασίας. Καί ἀκόμη νομίζω ὅτι ἡ ἐπανεμφάνιση τοῦ «ιδιωτικοῦ χώρου», ἡ ἀνακάλυψη μᾶς ἰδιαίτερης ἀτομικῆς μοίρας, ἡ τάση γιά τό ἄμεσο, καί ἀκόμη, μιά ὀρισμένη ἄρνηση τῆς «ἱστορίας» ἔχουν μεγάλη πέραση στή σύγχρονη κοινωνία καί ἐπομένως φαίνεται ἀληθινά παράλογο νά ἀντιμετωπίζουμε αὐτά τὰ φαινόμενα καταφεύγοντας σέ ἠθικά κηρύγματα.

Ὡστόσο πρόκειται γιά φαινόμενα πού δέν χωρίζονται ἢ δέν μπορεῖ νά διαχωριστοῦν ἀπό αὐτό πού κατάντησε σήμερα ὁ καταμερισμός ἐργασίας, ὁ πολλαπλασιασμός καί ἡ συσσώρευση τῶν ειδικεύσεων, ὅλη αὐτή ἡ «ἀνάπτυξη» τῶν γνώσεων πού ἐνῶ μᾶς ἀνοιξε πόρτες γιά πολύ καιρό κλειστές, ταυτόχρονα μᾶς κατακερμάτισε. Ἡ καλύτερα, αὐτά τὰ φαινόμενα μᾶς λένε ὅτι ἡ καπιταλιστική κοινωνία, οἱ τρόποι ὑπαρξῆς τοῦ κεφαλαίου ἔχουν τήν ικανότητα νά διαχέονται μέσα στήν ἐπιστήμη, τήν ἐξουσία, τό κράτος. Γι' αὐτό ἡ κοινωνική ἀλλαγὴ ἔχει μορφές καί χρόνους ἀρκετά διαφορετικούς ἀπό ἐκείνη τή μοναδική καί ριζοσπαστική πράξη, ἀπό ἐκείνη τήν ἐπικεντρωμένη καί ἀποφασισ-

στική σύγκρουση μέ τήν ὁποία γιά τόσο καιρό οἱ κοινές παραδοχές τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος εἶχαν ταυτίσει τήν ἦττα τοῦ ἀντιπάλου καί τήν κατάληψη τῆς ἐξουσίας.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὁ συλλογισμός μου χρησιμοποιοῖ τούς συγκεκριμένους ὅρους καπιταλιστική κοινωνία, κεφάλαιο, σχέσεις παραγωγῆς θεωρώντας τούς ὡς βασικό κλειδί γιά τήν ἀνάγνωση αὐτῆς τῆς κοινωνίας, θεωρώντας ἀκόμη ὅτι εἶναι δυνατό νά ὑπάρχει ἕνα τέτοιο κλειδί ἀνάγνωσης. Ἄλλοι μπορεῖ νά ἰσχυριστοῦν ὅτι δέν εἶναι ἔτσι, ὅτι δέν εἶναι δυνατή μιά συνολική κοινωνική θεωρία. Ἀλλά σ' αὐτή τήν περίπτωση εἶναι ἀκόμη πιό ἐπιτακτικό νά ἀπαντήσουμε στά ἐρωτήματα πού ἔρχονται εὐλόγα στήν ἐπιφάνεια: Γιατί νά μιλάμε γιά ἀριστερά; Τί εἶναι ἡ ἀριστερά σήμερα;

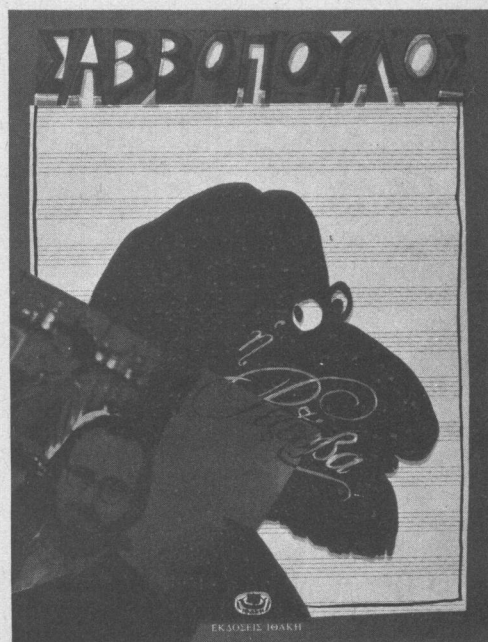
Χωρίς πειστικές ἀπαντήσεις στά ἐρωτήματα αὐτά δέν ἔχει νόημα νά μιλάμε γιά ἐνότητα τῆς ἀριστερᾶς σήμερα.

Μετάφραση: Θανάσης Ἄγις

Διονύση Σαββόπουλου

1. Η ΡΕΖΕΡΒΑ

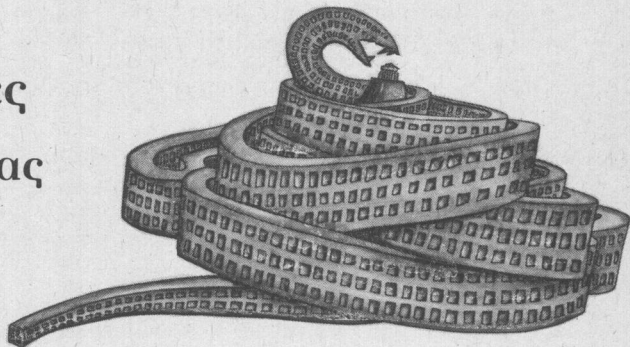
στίχοι - παρτιτούρες - συνεντεύξεις

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΘΑΚΗ

Πανεπιστημίου 25-29 Τηλ. 3229560 (Φωλιά του Βιβλίου)

Γεωγραφικές προοπτικές τῆς ἑλληνικῆς Πρωτεύουσας καί σχεδιασμός τοῦ χώρου

πρός μιά κάμψη τῆς ἀθηναϊκῆς ἀνάπτυξης;

τοῦ Γ. Πρεβελάκη

Διάλεξη πού δόθηκε στίς 15 Ἀπριλίου 1981 στό πλαίσιο τῶν σεμιναριακῶν διαλέξεων περιόδου Μαρτίου-Ἀπριλίου 1981, πού ὀργάνωσαν οἱ Ἑδρες Πολεοδομίας Α καί Β, Χωροταξίας καί Γεωγραφίας τοῦ Ε.Μ.Π.

Μιά νέα στάση ἀπέναντι στό μέλλον

Ἄν θελήσουμε νά κάνουμε μιά ἀναδρομή στήν ἐποχή τοῦ '60, θά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ Ἀθήνα τήν ἐποχή ἐκείνη βρισκόταν στήν καλύτερη στιγμή της. Τά προβλήματα τῆς ἔλλειψης δικτύων, τῆς κρίσης τῆς κατοικίας, τῶν συνθηκῶν διαβίωσης τῆς μεγάλης μάζας, εἶχαν σέ μεγάλο βαθμό ἀντιμετωπισθεῖ μετά ἀπό τήν ἀνοικοδόμηση τῶν μεταπολεμικῶν χρόνων καί τόν ἐκσυγχρονισμό τῆς οἰκονομίας. Ἔτσι, ἡ Ἀθήνα ἔβλεπε τότε τό μέλλον της νά ἀνοίγεται ρόδινο μπροστά της. Ἡ γενικότερη προοπτική τῆς ἐποχῆς ἐκείνης γιά μιά ἀνάπτυξη χωρίς ὀρια καί γιά συνεχῆ θελτίωση τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου ἐνίσχυαν τήν εἰκόνα αὐτή.

Μοναδική νότα ἀπαισιοδοξίας μέσα σ' αὐτό τό εἰδυλιακό κλίμα (τοῦ ὁποίου ἐνδιαφέρουσα ἔκφραση ἀποτελεῖ ἕνα μικρό εἰκονογραφημένο φυλλάδιο πού εἶχε βγάλει τότε τό ΤΕΕ¹) ὑπῆρξε μιά δημοσίευση τοῦ Κ. Δοξιάδη. Στό βιβλίο του *Ἡ πρωτεύουσά μας καί τό μέλλον της* ὁ Δοξιάδης, στηριγμένος στή διαίσθηση πιά πολύ, παρά σέ ἐπιστημονική ἐπιχειρηματολογία, ὑποστήριζε ὅτι οἱ προοπτικές γιά τήν Ἀθήνα ἦταν ζοφερές.

«Δέν πρέπει νά φοβηθοῦμε νά πούμε», ἔγραφε τότε ὁ Δοξιάδης, «πώς τό μέλλον γιά τήν πρωτεύουσά μας εἶναι πραγματικά ζοφερό (...) Ἡ πολίτεια μας θά εἶναι πολύ δύσκολο νά κατοικηθεῖ μέσα σέ δέκα χρόνια, καί θά εἶναι πραγματικά ἀκατοίκητη μέσα σέ εἴκοσι χρόνια».²

Εἶναι ἐντυπωσιακό νά διαπιστώνει κανεῖς πόσο προφητικές ἀποδείχθηκαν οἱ προβλέψεις αὐτές. Πραγματικά, γύρω στό 1970 τά προβλήματα τῆς Ἀθήνας ἀρχί-

ζουν νά γίνονται ἐντονα ἀσθητά καί σήμερα πιά δέν εἶναι λίγοι αὐτοί πού θά χαρακτήριζαν τήν Ἀθήνα ἀκατοίκητη.

Τήν ἐποχή πού ὁ Δοξιάδης ὑποστήριζε τίς θέσεις αὐτές, λίγοι ἦταν πρόθυμοι νά πάρουν σοβαρά τίς προειδοποιήσεις του καί ἀκόμη λιγότεροι ἐκείνοι πού ἦταν πρόθυμοι νά βγάλουν τά ἀναγκαῖα συμπεράσματα. Λίγο-λίγο βέβαια, καθώς τό ἕνα πρόβλημα ἐρχόταν νά προστεθεῖ στό ἄλλο, διαμορφωνόταν μιά συνείδηση κρίσης, πού ἔχει ὀδηγήσει τά τελευταῖα χρόνια σέ ὀρισμένες προσπάθειες γιά τό σχεδιασμό τοῦ χώρου, μέ στόχο νά μπορέσουν οἱ ἐξελίξεις καί τά προβλήματα νά τεθοῦν ὑπό ἔλεγχο. Ἄν ἀναλύσουμε τήν προβληματική αὐτή, θά διαπιστώσουμε ὅτι καί ὡς πρὸς τίς ἀναλύσεις καί ὡς πρὸς τίς προτάσεις, βαδίζει στά χνάρια τῆς συλλογιστικῆς πού εἶχε ἀναπτύξει ὁ Κωνσταντῖνος Δοξιάδης τό 1960.

Δέν ἀποτελεῖ καμιά πρωτοτυπία ἡ ἀποψη ὅτι πολύ συχνά ἡ πολεοδομία, διεθνῶς, ἀλλά ἰδιαίτερα στή χώρα μας, βρίσκεται ἕνα βῆμα πίσω ἀπό τίς ἐξελίξεις, ὄχι μόνο σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τίς ἐφαρμογές, ἀλλά καί τόν τρόπο σκέψης. Εἶναι λοιπόν φυσικό νά διατυπώσει κανεῖς τήν ἀνησυχία ὅτι καί σήμερα ὁ τρόπος σκέψης μας, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τά προβλήματα τῆς Ἀθήνας, δέν ἀνταποκρίνεται στίς ἀπαιτήσεις τῶν συνθηκῶν καί τῶν πραγματικῶν προοπτικῶν. Ἄν θέλαμε νά ἐπαναλάβουμε τό ἐγχείρημα τοῦ Δοξιάδη σήμερα, δέν θά ἔπρεπε νά ξαναπάρουμε τή συλλογιστική του καί νά τήν προεκτείνουμε ἄλλα εἴκοσι χρόνια. Τό θέμα εἶναι νά μπορέσουμε νά ἀναλύσουμε ἀπό τήν ἀρχή τίς προοπτικές, ἐντοπίζοντας ποιά στοι-

1. ΤΕΕ, *Ἀθήναι*, Ἀθήνα, 1961.

2. Κ. Δοξιάδης, *Ἡ πρωτεύουσά μας καί τό μέλλον της*, Ἀθήνα, 1960, σ. 38.

χεία της αθηναϊκής εξέλιξης θά διατηρηθούν στο χρόνο, ποιά είναι τα καινούρια στοιχεία που εμφανίζονται, ποιά προβλήματα θά συνεχίσουν νά μάς βασανίζουν και ποιά νέα προβλήματα θά έρθουν νά προστεθούν στα παλιά.

Η προσπάθεια αυτή για ένα ξανακοίταγμα των προβλημάτων των μητροπολιτικών περιοχών, κάτω από ένα καινούριο πρίσμα, στο έξωτερικό έχει ήδη ξεκινήσει. Αφτηρία της προσπάθειας αυτής είναι η διαπίστωση ότι εδώ και δέκα περίπου χρόνια, στις χώρες της αναπτυγμένης Δύσης, εμφανίζονται φαινόμενα τά όποια οι παραδοσιακές αναλύσεις δυσκολεύονται νά εξηγήσουν. Οι προεκτάσεις και οι προβολές των τάσεων του παρελθόντος στο μέλλον, πού είχαν γίνει στα πλαίσια των προσπαθειών για τή ρύθμιση των μητροπολιτικών περιοχών κατά τή δεκαετία του '60, αποδεικνύονται, καθώς ή μία απογραφή διαδέχεται τήν άλλη, λαθεμένες και, παράλληλα, παρουσιάζονται προβλήματα τά όποια οι παλιές αναλύσεις δέν είχαν καν υποψιαστεί. Έτσι, διαμορφώνεται ή συνείδηση ότι βρισκόμαστε σέ κάποια σημαντική καμπή. Παράλληλα, ή έσωτερική κρίση αξιοπιστίας, κρίση προσορισμού συνδυασμένη μέ ένα αίσθημα άδιεξόδου, τροφοδοτεί τήν προσπάθεια αυτή μέ πρόσθετα κίνητρα για τή διαμόρφωση, όπως γράφεται σέ μία τελευταία έκδοση του 'Ινστιτούτου του άρμόδιου για τήν πολεοδομία του Παρισιού, μέ τίτλο «Στοχασμός γύρω από τό Ρυθμιστικό του Παρισιού», «μιάς νέας στάσης άπέναντι στο μέλλον»,³ προσαρμοσμένης στις συνθήκες της καινούριας εποχής πού μοιάζει νά άρχίζει.

Σ' αυτή τήν καμπή λοιπόν, καμπή σέ διεθνές επίπεδο, πού πιθανότατα εκδηλώνεται ήδη και στή χώρα μας, επιβάλλεται νά αφήσουμε και μεϊς στήν άκρη δόγματα και έτοιμες ιδέες, πού έχουν διαμορφωθεί στή διάρκεια μιάς περιόδου πού τελειώνει, για νά μπορέσουμε νά συλλογιστούμε, μέ όσο τό δυνατόν πίο έλεύθερη σκέψη, πώς διαμορφώνεται μπροστά μας τό μέλλον και πώς μπορούμε, μέσα από τό σχεδιασμό του χώρου, νά παρέμβουμε σ' αυτό.

Καμπή στήν εξέλιξη των μητροπολιτικών συγκροτημάτων;

Κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες, τό κύριο χαρακτηριστικό της εξέλιξης των μητροπολιτικών συγκροτημάτων ήταν ή σταθερή τους μεγέθυνση πού συνδυαζόταν μέ τό φαινόμενο πού ονομάστηκε προαστιοποίηση: ή δημιουργία δηλαδή έκτεταμένων περιοχών κατοικίας στις παρυφές των πολεοδομικών συγκροτημάτων. Οι κάτοικοι των περιοχών αυτών πηγαioέρχονταν καθημερινά προς τό κέντρο της πόλης για νά εργαστούν. Τό φαινόμενο αυτό, όπως είναι γνωστό, στηρίχτηκε στή μαζική διάδοση του ιδιωτικού αυτοκινήτου και οδήγησε σέ μία έντονη λειτουργική διαφοροποίηση του χώρου στο πλαίσιο των μητροπολιτικών περιοχών. Αυτή ή εξέλιξη, εκεί πού πήρε άκραιές μορφές, κατέληξε στα γνωστά φαινόμενα της δημιουργίας πόλεων-ύπνωτηρίων και της υποβάθμισης των κεντρικών περιοχών. Άκόμα, ή σημασία πού πήραν οι καθημερινές μετακινήσεις οδήγησε σέ έντονα συμφορικά φαινόμενα, τά όποια έγινε προσπάθεια νά αντιμετωπισθούν μέ κατασκευή ολοένα και περισσότερων οδικών αξόνων. Είναι γνωστές οι διαδικασίες μέ τις όποιες οι εξελίξεις αυτές συναρτώνται μέ τήν αποδιοργάνωση της παραδοσιακής οργανικότητας της πόλης. Αυτά τά προβλήματα, πού αποτελούν τις κύριες συνιστάμενες της κρίσης των μεγαλουπόλεων της Δύσης γύρω στα μέσα της δεκαετίας του '60, επιδιώχθηκε νά αντιμετωπιστούν μέ τά διάφορα ρυθμιστικά σχέδια, μέ τις διάφορες πολιτικές για άποκέντρωση δραστηριοτήτων, μέ τις διάφορες νέες πόλεις...

Καθώς όμως ή εφαρμογή των λύσεων αυτών άρχισε νά προωθείται, έκαναν τήν εμφάνισή τους νέες τάσεις, για τις όποιες έγινε προηγουμένως λόγος. Οι τάσεις αυτές, καθώς εκδηλώνονται στή μία μετά τήν άλλη στις χώρες της δύσης, άρχίζουν νά άπασχολούν τους έρευνητές ολοένα και περισσότερο.

Κυριότερη έκφραση των τάσεων αυτών είναι ή αντίστροφή των μεταναστευτικών ροών προς τις μεγαλουπόλεις και, σέ όρισμένες μεγαλουπόλεις, ή μείωση του πληθυσμού. Άρχικά τό φαινόμενο είχε έρμηνευτεί ως έσωτερική άποκέντρωση· ο πληθυσμός δηλαδή φαινόταν νά μετακινείται από τό κέντρο προς τήν περιφέρεια της μητροπολιτικής περιοχής και ή μείωση του πληθυσμού στον μητροπολιτικό πυρήνα έρμηνευόταν ως άποτέλεσμα της προαστιοποίησης. Όμως, από τό 1970 και μετά, στο Λονδίνο και στή Ν. Ύορκη, ολόκληρες οι περιφέρειες των δύο αυτών μεγαλουπόλεων βλέπουν τόν πληθυσμό τους νά μειώνεται.

Τά στατιστικά δεδομένα από πολλές μεγαλουπόλεις της Δύσης άρχισαν κατόπιν νά έπιβεβαιώνουν ολοένα και περισσότερο τήν τάση αυτή, πού παίρνει μορφή έπιδημίας. Χαρακτηριστικό είναι τό παρακάτω άποσπασμα από μία σχετικά πρόσφατη δημοσίευση:

«... σύμφωνα μέ μία μελέτη πού περιέλαβε δέκα χώρες, στις άρχές της δεκαετίας αυτής (του '70), πολλές μεγαλουπόλεις σέ βιομηχανικές χώρες άρχισαν νά παρουσιάζουν μείωση στήν είσοδή μεταναστών από τις γύρω από αυτές ή τις πίο περιφερειακές περιοχές και, σέ πολλά μέρη, τό πράγμα έφθασε στο σημείο νά δημιουργηθεί καθαρή ροή πληθυσμού από τις κύριες αυτές πληθυσμιακές συγκεντρώσεις προς τις περιφερειακές και κύρια άγροτικές περιοχές. Η ξαφνική εμφάνιση του φαινομένου αυτού και τό γεγονός ότι συνέβη πρακτικά ταυτόχρονα σέ χώρες πού τις χωρίζουν τεράστιες άποστάσεις κάνει ώστε νά αποτελει μία από τις κύριες προκλήσεις για εξέλιξη».⁴

Παράλληλα μέ αυτή τήν κάμψη στήν ανάπτυξη των μητροπολιτικών περιοχών, όρισμένα φαινόμενα μιάς γενικότερης έπιστροφής προς τήν ύπαιθρο διευρύνουν τόν κύκλο του σχετικού προβληματισμού. Έτσι, οι Γάλλοι γεωγράφοι έχουν άρχισι νά μιλούν για «rurbanization», δηλαδή για δημιουργία αστικών γεωγραφικών δομών στήν ύπαιθρο, ενώ σέ ένα εισαγωγικό σημείωμα σέ μία άμερικανική συλλογή άρθων του 1978 σχετικά μέ τά συστήματα πόλεων διαβάζουμε:

«Τό ιστορικό πρότυπο της συνεχώς αυξανόμενης συγκεντρώσης πληθυσμού στα μεγαλοπολιτικά κέντρα και τους αστικούς διαδρόμους έχει άναστραφεί μέσα σέ μία δεκαετία. Για πολλούς και διαφορετικούς λόγους, πολλοί από τους όποιους μοιάζουν νά ξεφεύγουν κατά πολύ από τόν έλεγχο του δημόσιου τομέα, ένα νέο αστικό μέλλον μοιάζει νά ανατέλλει. Ο Berry (1976) περιέγραψε τήν τάση

3. «Réflexion sur le Schéma Directeur de la région d' le de France», Cahiers de l' Institut d' Aménagement et d' Urbanisme de la région D' Ile-de-France, vol. 56-57, Παρίσι, Δεκέμβριος 1979, τετάρτη σελίδα εισαγωγικού σημειώματος.

4. R. Drewett, «A description of development of European Settlement Systems and the significance of large urban concentrations», Urban Networks, Development of Metropolitan Areas, EDUCAM, Rio de Janeiro, 1979, σ. 117.

αυτή ως τάση «αντίστροφης αστικοποίησης» και πληθυσμιακής αποσυγκέντρωσης. Ένα από τα αποτελέσματά της μπορεί να είναι η θεμελίωση της βάσης για ένα τελείως νέο σύνολο προβλημάτων. Καί ο συντάκτης καταλήγει με τον εξής άφορισμό: «Ήδη πολλές από τις θέσεις μας πού άφορούν τήν πολιτική του χώρου και άνάγονται στό 1960 είναι ξεπερασμένες».⁵

Είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς, από τά λίγα στοιχεία και μελέτες πού υπάρχουν ως τώρα, ποιό είναι τό κυρίαρχο πρότυπο πληθυσμιακής κατανομής πού διαμορφώνεται. Η μελλοντική ανάπτυξη θά στραφεί προς μεσαίες πόλεις, προς μικρές πόλεις, ή προς τά χωριά; Καθώς τό φαινόμενο άκολουθεί μία διαδοχή φάσεων (π.χ. ή κάμψη τής μεγαλουπολικής ανάπτυξης έθιξε πρώτα τόν κεντρικό πυρήνα, κατόπιν τήν άμεση περιφέρεια και τέλος όλόκληρη τήν άστική περιφέρεια στά πίο προχωρημένα παραδείγματα) δέν μπορεί κανείς, πρίν ολοκληρωθεί ή πορεία, να διαγνώσει ποιά θά είναι ή τελική κατάληξη.

Άκόμα δυσκολότερο είναι να κατανοήσει κανείς τά γενεσιουργά αίτια. Από πολλούς προβάλεται ως αίτιο μία ιδεολογική άναστροφή, σέ συνδυασμό με τήν κρίση τών μεγαλουπόλεων: ο κόσμος θέλει να έπιστρέψει στήν πειστικό σώμα θεωρίας. Η έξήγηση αυτή όμως δέν έπαρκει. Άλλοι πάλι προβάλλουν μετασχηματισμούς στήν τεχνολογία και στίς οικονομικές συνθήκες· ή ένεργειακή κρίση κάνει ολοένα και δυσκολότερες τίς ήμερήσιες μετακινήσεις από τίς πόλεις-ύπνωτήρια στό κέντρο, ενώ ή ανάπτυξη τών τηλεπικοινωνιών και τής πληροφορικής κάνουν από τήν άλλη δυνατή τήν άποκέντρωση τών άπασχολήσεων. Οι έξηγήσεις όμως αυτές δέν έχουν άκόμη άποτελέσει ένα πειστικό σώμα θεωρίας. Αυτή ή δυσκολία έρμηνείας κάνει πολύ άμφίβολη τή διατύπωση προβλέψεων. Τό πνεύμα τής άμφιβολίας εκφράζεται έτσι, και μάλιστα από έπίσημα χείλη, (τό Νομάρχη του Παρισιού) στήν έκδοση του 'Ινστιτούτου Πολεοδομίας τής Περιφέρειας του Παρισιού πού άναφέρθηκε παραπάνω:

«Η παγκόσμια κρίση έθεσε τέρμα σ' αυτές τίς βεβαιότητες (τής μεταπολεμικής περιόδου) και έδώ και πέντε χρόνια ή άμφιβολία έχει κυριεύσει τή σκέψη τών άνθρώπων. Δέν είναι πιά δυνατό να όρίσουμε τίς μακροπρόθεσμες προοπτικές, έθνικές ή περιφερειακές.

Περνάμε μία οικονομική κρίση πού θά διαρκέσει, ή πρόκειται για κάποια παροδική προσαρμογή και για μία διακοπή πού έπιτρέπει τή σταθεροποίηση τών δομών πρίν από ένα νέο αναπτυξιακό ξεκίνημα;

Βρισκόμαστε στίς παραμονές μιās κοινωνικής κρίσης πού θά καταλήξει σέ ένα πρότυπο όργάνωσης τελείως διαφορετικό από αυτό πού έχουμε ως τώρα συνηθίσει;

Η έπιστροφή στή φύση, οι ιδεολογικές και ήθικές άθεβαιότητες, ή άποστροφή για τίς άσχολίες τής ρουτίνας και για τή μισθωτή έργασία είναι τέτοιας φύσης ώστε να μπορέσουν να προκαλέσουν τήν άλλαγή του τρόπου ζωής ενός σημαντικού ποσοστού από τούς κατοίκους τής περιοχής του Παρισιού;...

... Μέ δύο λόγια πρόκειται για τό τέλος τών μεγάλων μητροπόλεων, τών μεγάλων συγκροτημάτων κατοικιών, τών μεγάλων βιομηχανικών συγκροτημάτων, προς όφελος ενός μεγάλου άριθμού από μικρές επιχειρήσεις οι όποιες, χρησιμοποιώντας στό μέγιστο βαθμό τίς εύκολίες πού προσφέρει ο συνδυασμός τών τηλεπικοινωνιών, θά μπορούν να

άσκουν τίς δραστηριότητές τους σ' όλες τίς περιοχές χωρίς να δεσμεύονται από τήν άνάγκη για γειτνίαση με τά κέντρα λήψης άποφάσεων;»⁶

Οι δυνάμεις πού προκαλούν τούς μετασχηματισμούς πού συζητήθηκαν παραπάνω σέ κλίμακα χωροταξική, δέν αφήνουν άθικτες και τίς έσωτερικές δομές τών μεγαλουπόλεων. Η στασιμότητα τής συνολικής ανάπτυξης δέν συνεπάγεται ύποχρεωτικά σταμάτημα τών άλλαγών μέσα στα μητροπολιτικά συγκροτήματα, ούτε και αυτόματη βελτίωση τών συνθηκών. Άντίθετα, ή επέκταση τών άστικών χρήσεων μπορεί να συνεχίζεται, και νέα προβλήματα, όξύτερα ίσως από τά παλιά, μπορεί να κάνουν τήν εμφάνισή τους.

Έτσι, ενώ ή ένεργειακή κρίση θεωρείται από πολλούς ότι θά έχει συνέπεια τή μείωση τής επέκτασης τών άστικών χρήσεων στο χώρο και τήν αύξηση τών πυκνοτήτων, από τήν άλλη ή έντονη τάση για έγκατάλειψη τών κεντρικών περιοχών δέν συμβαδίζει με μία τέτοια λύση. Όλοένα και περισσότερο έκδηλώνεται αντίθετα ή τάση, τά τελευταία χρόνια, για έγκατάλειψη τών μεγάλων συλλογικών οικοδομικών συγκροτημάτων προς χάρη τής μονοκατοικίας με κήπο, ή ανάπτυξη τής όποιας είναι π.χ. έκρηκτική σέ μία πόλη όπου τό πρότυπο αυτό δέν ήταν τό κυρίαρχο στο παρελθόν, όπως είναι τό Παρίσι.⁷ Ο συνδυασμός τών αντίθετων αυτών τάσεων ίσως οδηγεί σέ δημιουργία σχετικά αυτόνομων οικιστικών συγκεντρώσεων στα πλαίσια τών άστικών περιφερειών. Η μορφή όμως πού παίρνουν οι τάσεις αυτές έξαρτάται σέ μεγάλο βαθμό από τίς συγκεκριμένες συνθήκες και από τή φυσική δομή του καθενός μητροπολιτικού συγκροτήματος.

Τό τέλος τής άθηναϊκής ανάπτυξης;

Πώς οι εξελίξεις αυτές μπορούν να επηρεάσουν τήν εικόνα τών προοπτικών για τήν Άθήνα; Άποφεύγοντας τίς άκριτες μεταφορές, υπάρχουν δύο στοιχεία τά όποια μπορούμε να κρατήσουμε από τή διαπίστωση τών νέων τάσεων.

- Μπορούμε να αρχίσουμε και μεις να συζητάμε μέσα από τήν όπτική μιās πιθανής καμπής, να σκεφτόμαστε δηλαδή ότι ίσως τά πράγματα θά αρχίσουν να εξελίσσονται στο μέλλον κατά τρόπο ποιοτικά διαφορετικό από ό,τι εξελίχθηκαν στο παρελθόν. Οι διεθνείς τάσεις μπορούν από τήν άλλη να θεωρηθούν ως νύξεις για μία πιθανή πορεία πραγμάτων και στή χώρα μας.
- Θά πρέπει να δεχθούμε ότι πολλές από τίς αρχές και τά θεωρητικά πρότυπα, σύμφωνα με τά όποια έχουμε συνηθίσει να σκεφτόμαστε, έχουν πάψει να είναι αξιόπιστα.

Μέ αυτό τό πνεύμα άς δούμε ξανά τίς προοπτικές τής ελληνικής πρωτεύουσας.

Και πρώτα από όλα τό θέμα τής συνολικής τής ανάπτυξης. Σέ πολλούς επικρατεί ή πεποίθηση ότι ή Άθήνα

5. L.S. Bourne, J. W. Simmons (έκδ.), *Systems of cities*, Oxford University Press. Ν. Ύόρκη, 1978, σ. 422.

6. «Réflexion sur le Schéma...», ό.π., δεύτερη σελίδα εισαγωγικού σημειώματος.

7. M. Burdeau, O. Paul-Dubois-Taine, J. -P. Portefait, *Demain, l' espace, rapport de la mission d' étude sur l' habitat individuel périurbain*, La Documentation Française, Παρίσι, 1979.

θά συνεχίσει νά αναπτύσσεται μέ ρυθμούς ανάλογους μέ αυτούς πού χαρακτηρίσαν τήν ανάπτυξη της τίς περασμένες δεκαετίες.

Ἡ πεποίθηση αὐτή στηρίζεται, ἂν ἀποπειραθοῦμε νά τήν ἀναλύσουμε, σέ δύο θάσεις. Ἀπό τή μιά μεριά στήν ἐμμονή καί τή σταθερότητα τῶν ἀναπτυξιακῶν τάσεων στήν Ἀθήνα σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἱστορίας τῆς ἀνεξάρτητης Ἑλλάδας. Καί, ἀπό τήν ἄλλη, στό δόγμα τοῦ ἀνεφικτου τῆς ἐπιβράδυνσης τῆς μητροπολιτικῆς ἀνάπτυξης τό ὅποιο εἶχε διατυπώσει ὁ Δοξιάδης τό 1960 ὡς ἑξῆς:

«Ἐτσι φθάνουμε στό ἀναγκαστικό συμπέρασμα πῶς ἡ Πρωτεύουσα θά μεγαλώνει καί πῶς καθένας πού λέει κάτι ἀντίθετο κοροϊδεύει τό ἑαυτό του, κοροϊδεύει καί μάς. Ἐπιστημονικά μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ὅτι τά κεντρικά σημεία τῶν οικονομικῶν λειτουργιῶν μεγαλώνουν ταχύτερα ἀπό κάθε ἄλλο σημείο, καί πρακτικά μπορεῖ νά ἀποδειχθεῖ ὅτι καθένας πού προσπάθησε νά σταματήσει μιά τέτοια φυσική (sic) ἐξέλιξη – ὁ Χίτλερ τό δοκίμασε – ἀπέτυχε. Στήν πράξη βλέπουμε πῶς τά μεγάλα οικονομικά κέντρα, ὅταν μάλιστα συμπίπτουν μέ τά μεγάλα διοικητικά κέντρα, ξεπετάγονται πολύ γρηγορότερα ἀπό κάθε ἄλλο κέντρο γιά νά γίνουν μητροπολιτικά συγκροτήματα».⁸

Εἶδαμε ὅτι τό δεύτερο ἐπιχείρημα, τό δόγμα τῆς συνεχοῦς μητροπολιτικῆς ἀνάπτυξης, ἔχει καταρρεύσει μετά τίς ἐξελίξεις τῆς τελευταίας δεκαετίας.

Γιά νά διαπιστώσουμε ἂν τό πρῶτο ἐπιχείρημα, δηλαδή ἡ «ἱστορική» σταθερότητα τῆς ἀνάπτυξης τῆς Ἀθήνας, εἶναι θάσιμο, πρέπει νά περάσουμε ἀπό τή μεταφυσική τῆς «φυσικῆς» τάσης στήν ἐξέταση τῶν μηχανισμῶν πού τό καθορίζουν. Θά δοῦμε τότε ὅτι αὐτή ἡ σταθερή ἀνάπτυξη ὀφείλεται σέ μιά σειρά ἀπό διαφορετικές κάθε φορά συνθήκες πού καθόριζαν σέ κάθε περίπτωση ἕνα ὑψηλό ρυθμό αὐξησης. Ἄν θελήσουμε νά χωρίσουμε τίς διάφορες αὐτές περιπτώσεις σέ κάποιες ὁμάδες, μπορούμε ἴσως νά μιλήσουμε γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς Ἀθήνας σέ ὅλη τήν περίοδο ἀπό τήν ἀνεξαρτησία μέχρι τό 1940 ὡς ἀνάπτυξη ἑνός ἰδιότυπου ἡμισοικιακοῦ τύπου – μέ τήν Ἀθήνα γέφυρα ἀνάμεσα σέ μιά ὑπανάπτυκτη ἐνδοχώρα καί τήν ἀναπτυγμένη Δύση – καί

ἀναλύοντας τίς διάφορες δευτερεύουσες ἐσωτερικές σχέσεις κυριαρχίας πού προκύπτουν ἀπό τή βασική αὐτή σχέση νά ἐξηγήσουμε τά διάφορα ἀναπτυξιακά ἄλματα τῆς πρωτεύουσας.

Τή μεταπολεμική περίοδο ὅμως βρισκόμαστε μπροστά σέ ἄλλο εἶδος φαινόμενα. Χωρίς ἡ Ἀθήνα νά παύει νά παίζει τό ρόλο γέφυρας ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καί τό ἐξωτερικό, ἡ οικονομία της ἀνδρώνεται ἄρκετά σύντομα μετά τόν πόλεμο ὥστε ἡ ἀνάπτυξη της νά ἐξηγεῖται ἀπό τά πολλαπλασιαστικά φαινόμενα καί τίς ἐξωτερικές οἰκονομίες πού παράγονται σέ μιά μεγαλόπολη σύμφωνα μέ τήν κλασική γεωγραφική ἀνάλυση. Αὐτό τό φαινόμενο διέγνωσε – διαισθητικά βέβαια – ὁ Δοξιάδης τό 1960 καί διατύπωσε τίς προβλέψεις πού ἀναφέραμε παραπάνω.

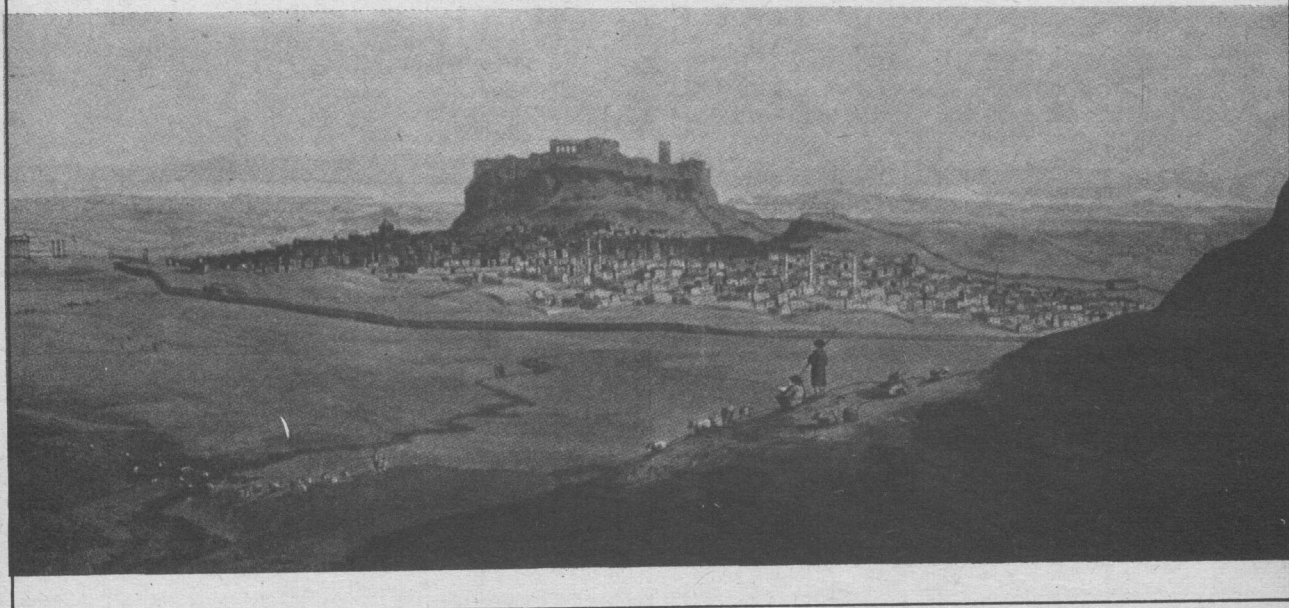
Ἐτσι λοιπόν ἡ ἱστορική τάση γιά συνεχῆ ἀνάπτυξη τῆς Ἀθήνας ἀποτελεῖται ἀπό δύο διαφορετικές κατηγορίες φαινομένων, διαχωρισμένες χρονικά. Τό ἡμισοικιακό φαινόμενο ἔχει πιά ἐκλείψει. Ἀπό τήν ἄλλη οἱ λόγοι πού ἐξηγοῦν τή μεταπολεμική ἀνάπτυξη τῆς Ἀθήνας τείνουν νά χάσουν τήν ἀποφασιστική τους σημασία μπροστά στίς νέες συνθήκες πού διαμορφώνονται.

Εἶναι ὅμως νόμιμη ἡ μεταφορά τῶν συμπερασμάτων ἀπό τίς διεθνείς συγκρίσεις στήν περίπτωση τῆς Ἀθήνας, ἢ μήπως ἡ Ἀθήνα ἀποτελεῖ μιά διαφορετική περίπτωση ἀπό τίς μεγαλοπόλεις τῆς Δύσης καί πρόκειται νά ἀκολουθήσει διαφορετικά πρότυπα; Ἄς δοῦμε πῶς ἐξελίσσονται τά τελευταία χρόνια οἱ μηχανισμοί πού καθορίζουν τήν ἀνάπτυξη τῆς Ἀθήνας καί τί πρῶτες ἐνδείξεις ἔχουμε γιά τούς πρόσφατους ρυθμούς αὐξησης της.

Ἡ ἀπογραφή πληθυσμοῦ τοῦ '81 εἶναι ἀμφίβολο ἂν θά δείξει πολλά πράγματα, γιατί ἂν πράγματι ὁ ρυθμός αὐξησης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀθήνας ἔχει μειωθεί, αὐτή θά εἶναι πρόσφατη ἐξέλιξη.⁹ Ἀντίθετα, ἡ ἀπογραφή τῆς βιομηχανίας τοῦ '78 δείχνει ἤδη μιά τάση, καί προαναγγέλλει, ὅπως ἐγινε σέ πολλές ἄλλες μεγαλοπόλεις, τή

8. Κ. Δοξιάδης, ὁ.π., σ. 39.

9. Τελικά, τά πρῶτα ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ '81, πού δημοσιεύθηκαν στίς 22 Ἀπριλίου 1981, ἔδειξαν μιά σαφή μεταστροφή, καθῶς ὁ ρυθμός αὐξησης τῆς Ἀθήνας ἔπεσε στό 1,7% τό χρόνο (ἀπό 3,2% κατά τό διάστημα 1961-1971) (ἂν τά ἀποτελέσματα αὐτά εἶναι ἀξιόπιστα).

μείωση του πληθυσμού: τό μερίδιο της πρωτεύουσας (Ν. Ἀττικῆς) στή βιομηχανική ἀπασχόληση γιά πρώτη φορά μειώθηκε σημαντικά (κατά 4% ἀπό τό 1973).

Μιά ἄλλη σημαντική ἔνδειξη εἶναι ἡ συνεχιζόμενη στασιμότητα στήν οἰκοδόμηση στήν Ἀθήνα. Ὅμως σημαντικότερη ἀπό ὅλα αὐτά τά στοιχεῖα εἶναι ἡ αἴσθηση πού ἔχουν ὅσοι ἐπισκέπτονται τήν ἐπαρχία ὅτι, γιά πρώτη φορά ἐδῶ καί δεκαετίες, ἡ ἐπαρχία (ἡ τουλάχιστον ὀρισμένες περιοχές της) ζεῖ καί ἀναπτύσσεται, ὅτι τά πραγματικά εἰσοδήματα καί ἡ ποιότητα ζωῆς εἶναι σέ πολλές περιοχές της καλύτερα ἀπό ὅ,τι στήν Ἀθήνα. Ἀκόμα, πολλοί ἔχουν παραδείγματα μιάς ἀντίστροφης μεταναστευτικῆς κίνησης πού ἀρχίζει, μιάς ἐπιστροφῆς πρὸς τήν ἐπαρχία, ἡ ὅποια εἶναι πῶς σημαντική γιατί ξεκινάει ἀπό σχετικά δυναμικά πληθυσμιακά στοιχεῖα (π.χ. πτυχιούχους Α.Ε.Ι.).

Ἔτσι λοιπόν δέν εἶναι παράλογο νά ὑποθέσει κανεῖς ὅτι καί ἡ Ἀθήνα θρῖσκειται σέ μιά πορεία ἀνάλογη μέ τίς ἄλλες μεγαλουπόλεις στόν κόσμο.

Βέβαια, στήν ἐμπειρική αὐτή προσέγγιση ὑπάρχει ὁ ἀντίλογος, πού στηρίζεται ὁμως περισσότερο σέ συγκυριακές συνθήκες παρά σέ διαρθρωτικές τάσεις. Ἔτσι, σύμφωνα μέ αὐτόν, ἡ διαρκῆς λίγο-πολύ ὕφεση τῆς οἰκονομίας δέν εὐνοεῖ ἀποκεντρωτικές τάσεις. Ὅμως, καί ἂν δεχτοῦμε αὐτή τή συλλογιστική (πού ἐντάσσεται στά θεωρητικά σχήματα τά ὅποια ἀμφισβητεῖ ὅπως εἶδαμε σέ ἄλλες χώρες ἢ πραγματικότητας), μπορεῖ μὲν νά μήν ἔχουμε ἀποκέντρωση στά χρόνια πού ἔρχονται, ὁμως οὔτε καί ἰδιαίτερη ἀνάπτυξη τῆς Ἀθήνας θά πρέπει νά προβλέψουμε, μιά καί, ὅπως εὐκόλα μπορεῖ νά διαπιστώσει κανεῖς, ἡ ἀνάπτυξη τῆς Ἀθήνας συνόδευε πάντα τή γενικότερη οἰκονομική ἀνάπτυξη τῆς χώρας.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τά παραπάνω, μπορεῖ κανεῖς νά δεχθεῖ ὡς λογική ὑπόθεση τήν κάμψη τῆς ἀθηναϊκῆς ἀνάπτυξης, τό μηδενισμό τῆς ἢ καί τήν ἀντιστροφή τῆς ἀκόμη, κατά τίς δεκαετίες πού μᾶς χωρίζουν ἀπό τό τέλος τοῦ αἰῶνα μας. Περισσότερο ἀπό τήν ἐκτίμηση κάποιων πληθυσμιακῶν μεγεθῶν, σημασία ἔχει ἡ διαπίστωση αὐτῆς τῆς προοπτικῆς γιά μιά ποιοτική ἀλλαγῆ, ἡ ἀναγνώριση ὅτι τά προβλήματα πού θά ἀντιμετωπίζουμε ἀπό δῶ καί πέρα θά εἶναι διαφορετικά ἀπό αὐτά πού ἀντιμετωπίζαμε στό παρελθόν.

Ἡ Ἀθήνα τίς δύο ἐπόμενες δεκαετίες: προοπτικές καί προβλήματα

Τό δεύτερο μεγάλο θέμα πού τίθεται εἶναι πῶς θά ἐξελιχθεῖ ἐσωτερικά ἡ ἀστική περιφέρεια τῆς Ἀθήνας. Οἱ προοπτικές πού ἀνοίγονται, θεωρητικά τουλάχιστον, εἶναι κυρίως τρεῖς:

α. *Διατήρηση τῆς σημερινῆς δομῆς καί μικροαλλαγές μέσα σέ ἕνα πλαίσιο πληθυσμιακῆς στασιμότητας καί ἐνεργειακῆς κρίσης πού μπορεῖ νά ἀνακόψει τάσεις πού ἔχουν ἐκδηλωθεῖ γιά διευρύνση τοῦ ἀστικοῦ χώρου.*

β. *Νά ἀκολουθήσει ἡ Ἀθήνα τό πρότυπο τῆς μητροπολιτικῆς ἀνάπτυξης τῆς δεκαετίας '60-'70, δηλαδή νά παρουσιαστεῖ ἔντονη προαστιοποίηση, ὑποβάθμιση τοῦ κέντρου, κ.ο.κ.*

γ. *Κάποια ἄλλη προοπτική πού τά στοιχεῖα της ἀκόμα δέν μποροῦμε νά τά προσδιορίσουμε μέ ἀκρίβεια ἀλλά μέ κύριο συστατικό τῆς δημιουργίας αὐτόνομων λίγο-πολύ πυρήνων ἀστικῆς ἀνάπτυξης σέ ἕνα διευρυμένο χώρο πού νά ξεπερνάει τά ὅρια τοῦ λεκανοπεδίου.*

Εἶναι ἀδύνατο βέβαια νά προβλέψει κανεῖς ποιά ἀπό

αὐτές τίς τάσεις θά πραγματοποιηθεῖ. Πιθανότερο εἶναι νά ἔχουμε μπροστά μας ἕνα συνδυασμό ἀπό τίς τάσεις αὐτές κλιμακωμένο χρονικά. Ἄλλωστε ἤδη ἔχουν ἐκδηλωθεῖ ὀρισμένα στοιχεῖα τέτοιων τάσεων.

Ὅμως, ἂν ἡ συνολική πρόβλεψη εἶναι πολύ δύσκολη, ὑπάρχουν ὀρισμένες ἐξελίξεις, τίς ὁποῖες μπορεῖ κανεῖς νά θεωρήσει ἰδιαίτερα πιθανές καί πού διαγράφουν μιά κάποια εἰκόνα τοῦ μέλλοντος τῆς πρωτεύουσας.

1. Μπορεῖ κανεῖς νά προβλέψει μέ ἀσφάλεια μιά ἐντεινόμενη ὑποβάθμιση τῶν κεντρικῶν περιοχῶν τῆς Ἀθήνας πού ἔχουν κύρια χρήση τήν κατοικία. Οἱ περιοχές αὐτές ἤδη παρουσιάζουν ἔντονα προβλήματα ἀπό τίς ὑψηλές πυκνότητες καί τό κακό περιβάλλον. Ἔτσι ἐγκαταλείπονται λίγο-λίγο ἀπό τά πῶς εὐπορα στρώματα. Στό μέλλον θά προστεθεῖ στίς περιοχές αὐτές ἀκόμα ἕνα πρόβλημα, δηλαδή ἡ φθορά τοῦ οἰκοδομικοῦ πλούτου καί ἡ ἀδυναμία ἀντικατάστασής του, μιά καί δέν ὑπάρχουν περιθώρια γιά πρόσθετη οἰκοδομική ἐκμετάλλευση τῶν οἰκοπέδων, πού ἀποτελοῦσε τό κίνητρο μέχρι τώρα γιά τήν οἰκοδομική ἀνανέωση.

2. Ἡδὴ τό κέντρο τῆς Ἀθήνας ἔχει χάσει ἕνα μέρος τῆς σημασίας του καθώς ἀναπτύσσονται ἀπό μόνα τους διάφορα ἄλλα κέντρα, κυρίως κατά μήκος τῶν κυκλοφοριακῶν ἀξόνων. Ἡ ὑποβάθμιση τῶν περιοχῶν κατοικίας πού τό περικυκλώνουν θά ἐντείνει τήν τάση γιά ἐγκατάλειψή του καί γιά τή δημιουργία νέων κέντρων.

3. Οἱ περιοχές τοῦ λεκανοπεδίου πού κατά τή δεκαετία πού πέρασε γνώρισαν ἔντονη ἀνάπτυξη στό πλαίσιο μιάς τάσης γιά προαστιοποίηση θά παρουσιάζουν μειούμενους ρυθμούς ἀνάπτυξης γιά δύο λόγους:

α. Οἱ ὑψηλές τιμές γῆς πού ἔχουν διαμορφωθεῖ στίς περιοχές αὐτές θά τίς κάνουν ὀλοένα καί λιγότερο ἀναγωγιστικές σέ σύγκριση μέ νέες περιοχές οἰκιστικῆς ἀνάπτυξης πού μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ὅτι θά ἀναπτυχθοῦν ἄλλοῦ.

β. Ἡ ἀτμοσφαιρική ρύπανση στό λεκανοπέδιο δέν μοιάζει ὅτι θά μπορέσει νά περιοριστεῖ γιά μιά τουλάχιστον δεκαετία· ἔτσι εἶναι φυσικό ὁ κόσμος νά ἀποφεύγει, ὅταν ἀποκτᾶ νέα κατοικία, νά ἐγκαθίσταται στό λεκανοπέδιο.

4. Μπορεῖ κανεῖς μέ ἀρκετή βεβαιότητα νά προβλέψει μιά ἐκρηκτική ἀνάπτυξη τῆς πεδιάδας τῶν Μεσογείων. Πρόκειται γιά ἕνα χώρο παρθένο πού θά συγκεντρώσει τά ἐπόμενα χρόνια μαζικές ἐπενδύσεις, κυρίως ἐξαιτίας τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀεροδρομίου. Τό ἀεροδρόμιο ἀπό τήν ἄλλη θά ἀποτελέσει μιά δυναμική ἐστία συγκέντρωσης κεντρικῶν καί ἄλλων λειτουργιῶν καί θά συμβάλει στήν ὀργάνωση καί τόν ἐξοπλισμό ὀλόκληρης τῆς περιοχῆς. Ἡ τάση πού ἐκδηλώνεται διεθνῶς, καί πού λίγο-λίγο τήν βλέπουμε νά ἐμφανίζεται καί στήν Ἀθήνα, γιά ἐπιστροφή στή μονοκατοικία μέ κήπο εὐνοεῖ τήν ἀνάπτυξη τῶν Μεσογείων. Τέλος, τά Μεσόγεια προσφέρουν προσιτότητα πρὸς τό πολεοδομικό συγκρότημα, χωρίς ὅλα τά μειονεκτήματα τῆς περιβαλλοντικῆς ὑποβάθμισης (νέφος, κλπ.), ἀντίθετα μέ τίς ἄλλες γειτονικές περιοχές.

5. Τέλος, ὀρισμένες μικρές πόλεις σέ κοντινὴ ἀπόσταση ἀπό τήν Ἀθήνα, ὅπως ἡ Κόρινθος, ἡ Χαλκίδα, ἡ Θήβα, ἴσως καί τό Ναύπλιο ἀκόμα, εἶναι πολύ πιθανό νά γνωρίσουν ἐπίσης ἐκρηκτική ἀνάπτυξη γιατί ἐνῶ δέν ἀπέχουν σημαντικά ἀπό τήν Ἀθήνα, προσφέρουν αὐτό πού μοιάζει νά ἀναζητεῖ ὁ σημερινός κάτοικος τῆς μεγαλούπολης – δηλαδή τήν κλιμακα καί τήν κοινωνική ἀτμόσφαιρα τῆς μικρῆς ἢ μεσαίας πόλης. Ἡδὴ μποροῦμε νά διαπιστώσουμε διάφορα φαινόμενα πού δείχνουν πρὸς μιά τέτοια κατεύθυνση, δηλαδή κυρίως τό δυναμισμό τῶν οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων γύρω ἀπό τίς πόλεις αὐτές.

Θά ἦταν δυνατό νά διατυπώσει κανεῖς καί ἄλλες ὑποθέσεις μελετώντας σέ μεγαλύτερη λεπτομέρεια καταστά-

σεις και τάσεις. Έτσι, π.χ., είναι πιθανό να αναπτυχθεί στις κεντρικές σχετικά περιοχές της Αθήνας μία περιοχή υψηλής στάθμης, σε αντίθεση με το υποβαθμιζόμενο περιβάλλον, για να στεγάσει εύπορες τάξεις που έχουν ανάγκη από τη γειτνίαση με το κέντρο (έφόσον αυτό δεν αποδιοργανωθεί τελείως). Οι περιοχές του λεκανοπεδίου με καλό μικροκλίμα επίσης είναι πιθανό να μπόρουν να επιβιώσουν (π.χ. υπερωψωμένες περιοχές). Η εξέλιξη της χωροθέτησης δραστηριοτήτων και κεντρικών λειτουργιών αποτελούν επίσης κεφάλαια τά όποια χρειάζονται λεπτομερειακή εξέταση.

Τά προβλήματα που θα αντιμετωπίζει η πρωτεύουσα στο μέλλον είναι ίσως ο σημαντικότερος τομέας στον οποίο χρειαζόμαστε προβλέψεις. Θα πρέπει από την αρχή να τονιστεί ότι η ανακοπή της ανάπτυξης δεν συνεπάγεται λύση των προβλημάτων, όπως αφήνουν να νοηθεί διάφορες αναλύσεις που υποστηρίζουν πολιτικές αποκεντρώσης. Απόδειξη γι' αυτό είναι τό γεγονός ότι μετά από μία εποχή έντονων αποκεντρωτικών προσπαθειών στην Αγγλία, τή στιγμή αυτή επιδιώκεται ή επιστροφή δραστηριοτήτων στο Λονδίνο, ή τό μέγεθος των προβλημάτων στις παλιές βιομηχανικές περιοχές τής Εύρώπης που παρακαμάζουν.

Τά προβλήματα που σχετίζονται με τή στασιμότητα ή τήν παρακμή είναι πρώτα κοινωνικά και οικονομικά και μετά γεωγραφικά. Ακόμα, καθώς ή στασιμότητα του συνόλου μίας γεωγραφικής περιοχής δεν σημαίνει ότι δεν θά υπάρχουν σ' αυτήν κάποιες νησίδες ανάπτυξης, μπορούμε να έχουμε συνύπαρξη και των δύο κατηγοριών προβλημάτων. Τέλος, τά προβλήματα που κληροδοτεί τό παρελθόν τής αναρχής ανάπτυξης, δεν ξεπερνιούνται υποχρεωτικά, κατά τή φάση τής στασιμότητας, αλλά μπορεί να εντείνονται, ή να αποτελούν τό υπόβαθρο για τήν ανάπτυξη νέων, χειρότερων προβλημάτων. Έτσι μετά από μία περίοδο κατά τήν όποια τά προβλήματα μας ήταν συσχετισμένα με υπερβολικά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, είναι πιθανό από δώ και πέρα τό πρόβλημα που θα αντιμετωπίζουμε να είναι «πώς να ζήσουμε με τήν παρακμή και τή στασιμότητα μάλλον, παρά με τήν ανάπτυξη», όπως γράφουν οι Simmons και Bourne.¹⁰ Μπροστά στα προβλήματα τής νέας εποχής

μπορεί να φτάσουμε να θεωρούμε τήν περίοδο που ήδη έχουμε διανύσει ειδυλλιακή. Ας δούμε μερικά από τά πιθανά νέα προβλήματα:

1. Προβλήματα ανεργίας και υποαπασχόλησης, γενικά πτώση του βιοτικού επιπέδου στην Αθήνα.

2. Χρηματοδοτικά προβλήματα συσχετισμένα με τή συντήρηση και τήν εξασφάλιση υποδομής στον αστικό χώρο, με συνέπεια τήν ολοένα μεγαλύτερη υποβάθμισή του.

3. Αύξανόμενος γεωγραφικός διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων, αφού ή υποβάθμιση των κεντρικών περιοχών θά διώξει τις ευπορότερες τάξεις, αφήνοντας πίσω τις φτωχότερες. Ανάπτυξη εγκληματικότητας στις κεντρικές περιοχές και γενικότερα κοινωνικών εντάσεων.

4. Συνεχής υποβάθμιση του περιβάλλοντος και άδυναμία εξυγίανσής του στις «φτωχές» περιοχές.

5. Διάσπαση τής οργανικότητας τής μητροπολιτικής περιοχής και δημιουργία κλίματος ακοινωνικότητας και στροφής προς τήν οικογενειακή μονάδα και προς τή μικρή κοινότητα.

6. Αποδιοργάνωση των συλλογικών εξυπηρετήσεων που προσφέρει ή μεγαλούπολη και επιστροφή σε σχήματα εξυπρέτησης που χαρακτηρίζονται από τή χρήση ιδιωτικών μέσων (και που επομένως καταναλώνονται με κριτήριο τήν οικονομική άνεση).

Πρόκειται δηλαδή για μία διευρυμένη κρίση τής μεγαλούπολης που με τή σειρά της θά προκαλέσει ακόμα μεγαλύτερη ύφεση στο μητροπολιτικό χώρο, καθώς ο κόσμος θά τείνει να φύγει από αυτόν ολοένα και περισσότερο.

Ίσως μερικοί θεωρήσουν τή εξέλιξη αυτή ως αναγκαίο κακό, ως ένα μέσο για τή διαμόρφωση ενός πιο ισόρροπου αστικού δικτύου. Όμως θά πρέπει να σκεφθεί κανείς με τί κόστος γίνεται αυτός ο μετασχηματισμός. Τά κοινωνικά προβλήματα που συνεπάγεται, ή καταστροφή του συσσωρευμένου πλούτου από όλόκληρες γενιές, είναι πολύ ακριβά τιμήματα για να πετύχουμε μία καλύτερη προσαρμογή προς τόν κανόνα Rank-Size. Καί τό πρόβλημα που τίθεται στην κοινωνία μας αυτή τή στιγμή είναι με ποίο τρόπο μπορεί να παρέμβει στις προοπτικές αυτές για να περιορίσει τουλάχιστον τούς κινδύνους και τις καταστροφές. Φτάνουμε έτσι στο θέμα του σχεδιασμού του μέλλοντος τής πρωτεύουσας και των άρχων που πρέπει να τό διέπουν.

10. L. S. Bourne, J. W. Simmons, δ. π., σ. 497.

‘Ο σχεδιασμός της ελληνικής πρωτεύουσας: ναι ή όχι στο σχέδιο-πλαίσιο;

Είναι γνωστές οι προσπάθειες που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια για τὸ σχεδιασμό τῆς Ἀθήνας. Μολονότι οἱ προσπάθειες αὐτές εἶναι ἴσως τὸ μοναδικὸ ἐνθαρρυντικὸ σημάδι μέσα στὴν ἀπαισιόδοξη εἰκόνα πού διαγράφεται μπροστά μας, τὸ μέγεθος τῶν προβλημάτων ἀπὸ τὴ μιά καί οἱ ἐσωτερικὲς ἀντιφάσεις καί ἀδυναμίες τῶν προσαθειῶν αὐτῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη ὀδηγοῦν στοῦ συμπεράσματος ὅτι πολλὰ πρέπει νὰ γίνουν ἀκόμα γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ κοινωμία μας ἀντιδρᾷ στὶς ζοφερὲς προοπτικὲς γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα.

Οἱ προσπάθειες αὐτές, πρῶτα ἀπ’ ὅλα, ἤδη ἔχουν σημειώσει μιά σημαντικὴ κάμψη. Ὅταν οἱ προσπάθειες αὐτές ἀρχίζαν, σὲ ἓνα ἄρθρο ἔγραφα: «... ὅσες φορές κάποιος κυβερνητικὸς παράγοντας ἐγγίζει τὰ ὅρια τῆς κοινωμικῆς τομῆς, καθὼς ἀναζητᾷ λύση στὰ πολεοδομικά προβλήματα, ἀντιμετωπίζει τὴν ἀντίδραση τῶν στρωμάτων πού θίγονται, ἀντίδραση πού ἀποδεικνύεται συνήθως ἀποτελεσματικὴ, μιά καί ἡ σημερινὴ ἐξουσία [καί ἐδῶ δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσουμε μόνο τὴν κυβερνητικὴ ἐξουσία ἀλλὰ τὴν ἐξουσία μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια] στηρίζεται στὰ ἴδια αὐτὰ στρώματα, πού ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν βραχυπρόθεσμων συμφερόντων τους ἔχει ὀδηγήσει στοῦ σημερινὸ πρόβλημα».¹¹ Δυστυχῶς, καί παρ’ ὅλες τὶς προσπάθειες πολλῶν ἀπὸ ὄσους ἐντάχθηκαν στὴν τελευταία ἀπόπειρα γιὰ ἀλλαγὴ στὰ πολεοδομικά πράγματα τῆς χώρας μας, οἱ προβλέψεις πού περιλαμβάνονται στοῦ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἐπιβεβαιώθηκαν.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἀρχές καί ἡ μεθοδολογία τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ χώρου τῆς πρωτεύουσας πού προωθήθηκε, ἀποτελοῦν ἓνα μείγμα νέων καί παλιῶν ἀντιλήψεων. Τὰ νέα στοιχεῖα ἀποτελοῦν σὲ μεγάλο βαθμὸ δάνεια ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῆς πολεοδομικῆς σκέψης σὲ διεθνὴ κλίμακα, ἀλλὰ, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐκτίμηση τῶν προοπτικῶν καί τὴν διάγνωση τῶν προβλημάτων τῆς συγκεκριμένης περιπτώσεως τῆς Ἀθήνας, ἔχουμε παραμείνει κατὰ βάση στὴν προβληματικὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Δοξιάδη.

Ἔτσι, γιὰ νὰ μπορέσει ὁ σχεδιασμός τῆς πρωτεύουσας νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς προκλήσεις τῶν σημερινῶν καιρῶν χρειάζεται ἀπὸ τὴ μιά νὰ ἐξασφαλιστοῦν οἱ πολιτικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν προώθηση τῶν ἀπαιτούμενων τομῶν (πρόβλημα πού εἶναι κατὰ βάση πολιτικὸ, ἀλλὰ στοῦ ὁποῖο μποροῦν νὰ παρέμβουν οἱ εἰδικοί τοῦ χώρου μὲ τὴν ἐπισημάνση τῶν κινδύνων καί μὲ τὴν ἐνημέρωση τῆς κοινῆς γνώμης) καί ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀνανέωση τῆς προβληματικῆς γιὰ τὸν ἀθηναϊκὸ χώρο καί γιὰ τὸ σχεδιασμό (στόχος πού ἀποτελεῖ κατὰ βάση εὐθύνη τῶν εἰδικῶν, ἀλλὰ πού γιὰ τὴν πραγματοποίησή του χρειάζονται ὀρισμένες προϋποθέσεις, οἰκονομικὲς καί τεχνικὲς, τὶς ὁποῖες ἐλέγχουν σὲ μεγάλο βαθμὸ πολιτικοὶ ἢ διοικητικοὶ φορεῖς).

Ὅμως ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ρυθμιστικοῦ σχεδίου πού ἐπίκειται (πού ἀφετηρία του ἦταν τὸ σχέδιο-πλαίσιο) θέτει ἓνα ἄμεσο πρόβλημα, πού ἀποχωρίζεται ἀπὸ τοῦς πῶς μακροπρόθεσμοις στόχους. Μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ ρυθμιστικὸ αὐτὸ ἀποτελεῖ μιά ἀνεκτὴ ἀρχὴ σχεδιασμοῦ ὅταν πολλὲς ἀπὸ τὶς ἀρχές του, τὶς παραδοχῆς του, τὶς μεθόδους του εἶναι ἀμφίβολες ἢ ἀνήκουν σὲ μίαν ἄλλη ἐποχὴ;

Ἡ ἀπάντηση στοῦ ἐρώτημα αὐτὸ εἶναι νομίζω διαφορετικὴ ἀνάλογα μὲ τὸ ἐπίπεδο στοῦ ὁποῖο τὸ ἐξετάζουμε.

Σὲ τακτικὸ ἐπίπεδο ἡ ὑποστήριξη τοῦ ρυθμιστικοῦ αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητη ἀνάγκη. Τὸ πρόβλημα μὲ-

χρι τώρα στὴ χώρα μας δὲν ἦταν τόσο ἡ σύνταξη «σωστῶν» ρυθμιστικῶν ὅσο ἡ ἐφαρμογὴ τους. Ἡ προώθηση τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ρυθμιστικοῦ θὰ ἀποτελέσει μεγάλη νίκη τῆς προσπάθειας γιὰ ἐλεγχὸ τοῦ χώρου, καί γιὰ τὴν ἑξοικονομία γιὰ τὴν διαμόρφωση ἐργαλείων σχεδιασμοῦ, πού λείπουν ἀπελπιστικά, καί γιὰ τὴν θὰ τροφοδοτήσει τὴ σκέψη μας μὲ ἐμπειρίες πράξης, χωρὶς τὶς ὁποῖες κινούμαστε ἀναγκαστικά σὲ ὑποθέσεις πού δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ ἐλεγχθοῦν. Ἔτσι, ἡ ἀμφισβήτηση τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ρυθμιστικοῦ τὴ στιγμὴ αὐτή, καί γιὰ ὁποιοδήποτε λόγους, ἐπιστημονικούς ἢ μὴ, θὰ μποροῦσε νὰ κάνει μεγάλη ζημιά, ὅσο τουλάχιστον δὲν ὑπάρχει ἓνα πειστικὸ ἐναλλακτικὸ σχῆμα γιὰ νὰ τὸ ἀντικαταστήσει.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ ρυθμιστικὸ αὐτὸ εἶναι ἓνα πλαίσιο καί ἓνα σύνολο ἀπὸ προγράμματα μᾶλλον παρά μιά στατικὴ εἰκόνα τοῦ μέλλοντος (καί αὐτὸ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ θετικότερα νέα στοιχεῖα πού περιέχουν οἱ πρόσφατες προσπάθειες). Παρέχει ἔτσι δυνατότητες εὐελιξίας κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ του. Ἡ προβληματικὴ πού ἀναπτύχθηκε στὰ προηγούμενα θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιτελεῖ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ρυθμιστικοῦ. Οἱ ἐξῆς ἀρχές μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν βασικὲς:

1. Κάθε ἔργο πού προβλέπεται ἀπὸ τὸ ρυθμιστικὸ, νὰ προωθεῖται μὲ περίσκεψη καί μὲ συνείδηση ὅτι στηρίζεται σὲ προβλέψεις πού μπορεῖ νὰ ἀποδειχθοῦν ἐσφαλμένες. Ἡ προσεκτικὴ ἐκτίμηση τῶν ἐπιπτώσεων καί ἡ προσπάθεια γιὰ ἀποφυγὴ, ὅσο εἶναι δυνατόν, δεσμευτικῶν καταστάσεων γιὰ τὸ μέλλον πρέπει νὰ πρυτανεύουν στοῦ σχεδιασμοῦ τῶν ἔργων.

2. Κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ρυθμιστικοῦ νὰ ὑπάρχει συνείδηση ὅτι σὲ ὀρισμένους τομείς εἴμαστε λιγότερο ἀσφαλεῖς στὶς προβλέψεις μας ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλους. Τὸ ρυθμιστικὸ δηλαδὴ νὰ ἐφαρμόζεται κριτικά.

3. Χρειάζεται ἓνα πνεῦμα οἰκονομίας, ἀντίθετο μὲ τὸ πνεῦμα μεγαλεπήβολων ἔργων πού χαρακτηρίζε τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνάπτυξης. Σὲ μιά ἐποχὴ πού οἱ πόροι εἶναι λίγοι, ἡ σωστὴ διαχείρισή τους ἐπιβάλλεται περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἡ γρήγορη ὀλοκλήρωση σχεδίων πού μπορεῖ νὰ ἀποδειχτοῦν ἀνεδαφικά.

4. Ἡ ἐπίδωξη εὐελικτικῶν λύσεων, πού νὰ μποροῦν νὰ προσαρμόζονται σὲ ἀλλαγῆς τῶν συνθηκῶν, εἶναι ἐπίσης μιά ἀνάγκη τῶν καιρῶν πού δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ.

5. Τέλος, χρειάζεται νὰ δοθεῖ ἔμφαση στοῦς τομείς στοῦς ὁποῖους ἡ παρέμβαση μπορεῖ νὰ ἔχει τὸ μέγιστο ἀποτέλεσμα. Τέτοιοι εἶναι οἱ περιοχές πού θρῖσκονται σὲ ἀνάπτυξη μᾶλλον παρά οἱ ἤδη ἀναπτυγμένες περιοχές. (Τὸ πρόγραμμα παραθεριστικῆς κατοικίας εἶναι μιά καλὴ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς αὐτῆς).

Σὲ στρατηγικὸ ἐπίπεδο ὅμως, χρειάζεται νὰ γίνεῖ ἓνα ἔργο κατανόησης τῶν προοπτικῶν καί προβληματισμοῦ πάνω στὰ μέσα ἐλέγχου τῶν ἐξελίξεων μέσω τοῦ σχεδιασμοῦ, πού νὰ ὀδηγήσει κάποια στιγμὴ στὴν ἀντικατάσταση τοῦ ρυθμιστικοῦ σχεδίου ἀπὸ ἓνα νέο σύνολο ἀρχῶν καί στόχων (ἀντικατάσταση πού μπορεῖ νὰ εἶναι καί σταδιακὴ). Ἡ προβληματικὴ αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ δώσει τελικὰ ἀπάντηση στὰ κύρια διλήμματα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ θρῖσκειται ὀλοένα καί περισσότερο ἀντιμέτωπος ὁ σχεδιασμός. Μερικὰ ἀπὸ τὰ διλήμματα αὐτὰ εἶναι:

1. Ποιὰ πολιτικὴ πρέπει νὰ ἀκολουθηθεῖ στοῦ θέματος ἀποκέντρωσης. Εἶναι σκόπιμο νὰ ἐπιδιωχθεῖ ἀποκέντρωση δραστηριοτήτων, ἢ μήπως μιά τέτοια ἐνέργεια θὰ μποροῦσε νὰ ἐντείνει τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας στοῦ σύνολό της (μπροστὰ στὴν προοπτικὴ μιάς ὕφεσης) καί τῆς μητροπολιτικῆς περιοχῆς τῆς Ἀθήνας εἰδικότερα (μπροστὰ στοῦ ἐνδεχόμενο δραματικῶν ἀλλαγῶν στοῦς ρυθμούς ἀνάπτυξης). Μήπως χρειάζεται πῶς ἐξειδικευμένα σχῆματα γιὰ τὴν πολιτικὴ τῆς ἀποκέντρωσης (π.χ. ἀποκέντρωση ἐπιλεγμένων τομῶν); Εἰ-

11. Γ. Πρεβελάκη, Τὸ ἀθηναϊκὸ πρόβλημα: ἡ κρίση καί οἱ διεξοδοί, *Σύγχρονα Θέματα*, 3 (1978) σ. 74.

ναι φανερό ότι ιδιαίτερα χρήσιμες μπορούν να φανούν, σε μία τέτοια προσπάθεια, δύο ειδών πληροφορίες:

- πληροφορίες για εξελίξεις και τή σχετική προβληματική που αφορούν τις μητροπολιτικές περιφέρειες σε παγκόσμια κλίμακα.
- παρακολούθηση σε πυκνά χρονικά διαστήματα, ορισμένων δεικτών, που δείχνουν την ανάπτυξη της Αθήνας (π.χ. εκτιμήσεις πληθυσμού, οικοδομική κίνηση, κ.ά.)

2. Υπάρχει φυσικά τό συμπληρωματικό θέμα που αφορά την ανάπτυξη των υπολοίπων πόλεων του αστικού δικτύου της χώρας τό όποιο δέν άποτελεί αντικείμενο αυτού του άρθρου.

3. Ποιά στρατηγική μπορεί να ακολουθηθεί για τήν αντιμετώπιση τών προβλημάτων ανάπτυξης και οικιστικού περιβάλλοντος τής πρωτεύουσας:

- έγκατάλειψη τού υποβαθμισμένου λεκανοπεδίου και φυγή πρός τά έξω (πράγμα που σημαίνει ότι δεχόμαστε ότι τό λεκανοπέδιο θά μετατραπεί σε ένα τεράστιο γκέτο);
- ή αντίθετα προσπάθεια για έλεγχο τών τάσεων πρός τά έξω και έντονα μέτρα για βελτίωση τών συνθηκών στό λεκανοπέδιο (μέ τί έλπίδες επιτυχίας όμως);

4. Ποιά πολιτική πρέπει να ακολουθηθεί ως πρός τόν έξοπλισμό τής Αθήνας μέ δίκτυα, δρόμους, κλπ:

- έγκατάλειψη τής Αθήνας στήν τύχη τής
- ή καινούργια έργα που συνεγόνονται νέες επενδύσεις σε ένα κεφάλαιο που κινδυνεύει να άχρηστεθεί στό σύνολό του;

5. Ποιά πολιτική πρέπει να ακολουθηθεί ως πρός τίς κεντρικές λειτουργίες:

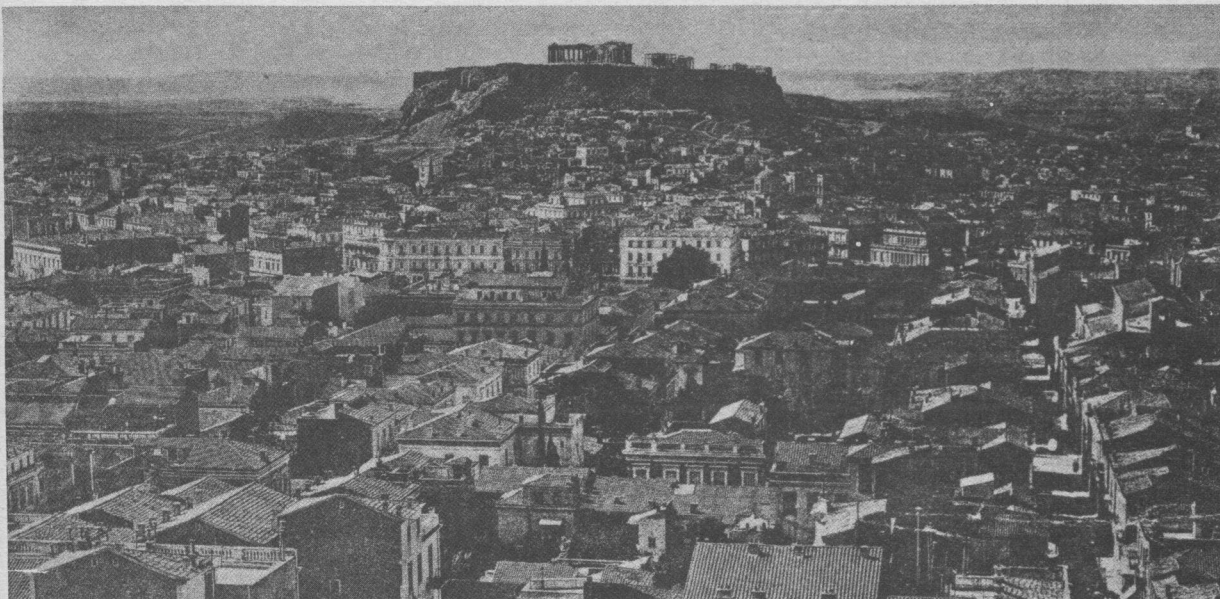
- δημιουργία νέων κέντρων που μέ ασφάλεια μπορούμε να προβλέψουμε ότι θά άποδυναμώσουν τό παλιό κέντρο και θά έντείνουν τά προβλήματα υποβάθμισης
- ή προσπάθεια για διατήρηση τού κύριου βά-

ρους τών κεντρικών λειτουργιών στό κέντρο μέ αποτέλεσμα μία άκτινωτή επέκταση τού κέντρου και άκόμα έντονότερα συμφορικά προβλήματα;

Στά διλήμματα αυτά ή σημερινή πολιτική που περιλαμβάνεται στό ρυθμιστικό δέν δίνει σαφείς άπαντήσεις, ούτε άλλωστε υπάρχουν τά έρωτήματα αυτά στις ανάλυσεις που τό στηρίζουν διατυπωμένα σαφώς. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη και τίς προβλεπόμενες συνθήκες έφαρμογής τού ρυθμιστικού, μπορούμε να υποθέσουμε ότι θά αναζητηθούν στα περισσότερα από αυτά ένδιάμεσες και άτολμες γενικά λύσεις, πράγμα που ίσως δέν είναι, βραχυπρόθεσμα, ή χειρότερη δυνατή εξέλιξη, υπό τίς σημερινές συνθήκες άβεβαιότητας. Όμως, όσο τά προβλήματα θά έντείνονται στό μέλλον, τά διλήμματα αυτά, όπως και άλλα δευτερεύοντα, θά ζητούν ολοένα και περισσότερο μία ξεκάθαρη άπάντηση, μία και χωρίς σαφείς κατευθύνσεις δέν είναι δυνατό να υπάρξει πολιτική μέ συνοχή και αποτελεσματικότητα.

Τό κείμενο αυτό θέτει πολύ περισσότερα έρωτήματα από όσα λύνει. Για να αρχίσουμε κάποτε να δίνουμε άπαντήσεις στα έρωτήματα αυτά χρειαζόμαστε να αναπτύξουμε δύο κυρίως πράγματα: έρευνα και έφαρμογή. Είναι γνωστά τά προβλήματα τής έφαρμογής και τών προϋποθέσεών τής. Η ανάπτυξη τής έρευνας, από τήν άλλη, άπαιτεί ύποδομή. Νομίζω ότι σήμερα, περισσότερο παρά ποτέ, είναι ανάγκη να δημιουργηθεί ένα κέντρο ειδικευμένο στή μελέτη τών προβλημάτων τής ελληνικής πρωτεύουσας, που άπερίσπαστο από σκέψεις άμεσων έφαρμογών και χάραξη πολιτικής, να μπορεί να συσπειρώσει όλη τήν άπαιτούμενη έπιστημονική σκέψη. Ο Δοξιάδης είχε, στήν εποχή του, δημιουργήσει ένα ιδιωτικό τέτοιο κέντρο. Σήμερα κάτι τέτοιο δέν θά ήταν δυνατό.

Ένας χώρος άκαδημαϊκός, όπως είναι τό Πολυτεχνείο τής Αθήνας, θά μπορούσε ίσως να παίξει τό ρόλο ενός τέτοιου πόλου συσπείρωσης, προσανατολίζοντας τήν ύποδομή που ήδη διαθέτει πρός τήν κατεύθυνση αυτή και συντονίζοντας άτυπα μέσα από άκαδημαϊκές διαδικασίες (σεμινάρια, εκπαίδευση, δημοσιεύσεις, συνεργασίες, κλπ.) και τίς προσπάθειες που πραγματοποιούνται σε άλλους χώρους.

Τά αυθαίρετα και οι προεκλογικές αυθαιρεσίες

του Μιχάλη Μοδινού

Τό ότι η χώρα αυτή άναμεσα στίς άλλες διεθνείς πρωτίες πού κατά καιρούς διεκδικεί και έπάξια καταλαμβάνει, διαθέτει επί ευρωπαϊκού επιπέδου και αυτήν του ποσοστού αυθαιρέτων επί του συνόλου κτισμάτων, είναι μάλλον κοινό μυστικό. Είναι όμως γεγονός ότι στην Ελλάδα του 1981 λείπουν οι τριτοκοσμικές τεκεδουπόλεις πού κυριαρχούν μέ τόν όγκο τους στή Μανίλα, τή Λίμα ή τήν Καλκούτα. Τά πάσης φύσεως αυθαίρετα διαθέτουν μπιντέ και συχνά κάποιο ΙΧ ή άγροτικό παρκαρισμένο στην έξώθυσρά τους. Οι έλλείψεις τους, άλλοτε σέ ηλεκτρικό, άλλοτε σέ νερό ή σέ άποχετευτικό δίκτυο δέν είναι δά και τόσης σημασίας ώστε νά τά βάψουμε μαύρα. Άλλωστε ακόμα και τό Ψυχικό όπου τό τετραγωνικό προσεγγίζει ή συχνά ξεπερνά τίς 100.000 δρχ. άποχετεύεται στό μεγαλύτερο τμήμα του σέ βόθρους. Έτσι οι κατά καιρούς φωνασιές διαφόρων αντιδραστικών, άνήσυχων πνευμάτων πού άπαιτούν πράσινο, πλατείες, όξυγόνο, σχολείο και γήπεδο (όχι άναγκαστικά του τένις) άκούγονται σάν παραφωνίες ξεκούρδιστων έγχόρδων, κυρίως στην πρωτεύουσα μας των κρουστών ντεσιμπέλ.

Στό 20% επί του συνόλου του δομημένου χώρου του λεκανοπεδίου άνεβάζει ό πρόεδρος του ΤΕΕ τίς αυθαίρετες οίκοδομές.¹ Στό 4-5% ό ύπουργός Χωροταξίας-Οίκισμου και Περιβάλλοντος.² Για νά ξεδιάλυνουμε τί σημαίνουν αυτά τά νούμερα θά χρειάζόταν νά κοπιάσουμε πάρα πολύ. Άλλωστε δέν έχει τόση σημασία ό άριθμός των κτισμάτων πού σήμερα θρίσκονται εκτός σχεδίου πόλεως, όσο ό τεράστιος άριθμός αυτών πού άνεγέρθηκαν μέ όποιονδήποτε τρόπο παράνομα και στή συνέχεια κατά καιρούς εντάχθηκαν στους πολεοδομικούς ιστούς αποκτώντας φώς, νερό, τηλεφωνο και πρόσβαση (βλ. π.χ. Ν. 720/77).

Βέβαια τά κοινωνικά αίτια τής υπερσυγκέντρωσης στην πρωτεύουσα και του συνακόλουθου οίκοδομικού παραληρήματος πού επεκτάθηκε σέ όλη τήν επικράτεια έχουν συζητηθεί ευρέως τελευταία, χωρίς πάντα σαφή και κοινά άποδεκτά συμπεράσματα. Αυτό όμως πού άποτελεί κοινή παραδοχή άφορά τό ότι ή μέχρι σήμερα οίκοδομική πολιτική τής Πολι-

τείας ήταν όλότελα συγκυριακή και χρησιμοποίησε τήν οίκοδομή ως μέσο άναθέρμανσης και άποθήρμανσης τής οίκονομίας. Άπ' τήν άλλη μεριά ή ιδιωτική πρωτοβουλία έκμεταλλεύθηκε τήν άσυδοσία πού οι εκάστοτε κυβερνήσεις τής έξασφάλιζαν «λύνοντας» μέ διάφορες μεθόδους τήν ποσοτική τουλάχιστον πλευρά του προβλήματος σέ ένα, θά πρέπει νά όμολογήσουμε, ίκανοποιητικό βαθμό. Όσον άφορά τήν ποιότητα τής στέγασης ή του πολεοδομικού περιβάλλοντος, και τής στάθμης των παρεχομένων ύπηρεσιών (κοινώς ύποδομής), δέν χρειάζεται νά γίνει κανένας ειδικός σχολιασμός. Έτσι σύμφωνα μέ τίς διαπιστώσεις πρόσφατης μελέτης έντεταγμένης στό πλαίσιο του ρυθμιστικού τής Άθήνας: «Μεγάλο μέρος του πληθυσμού κατοικεί σέ αυθαίρετα κτίσματα δίχως καμιά ύποδομή πόλης. Άλλο μέρος ζει σέ σννοικίες χαμηλής ποιότητας, όπου ύπάρχει στενότητα χώρου, δίχως στοιχειώδεις κοινωνικές έξυτηρητήσεις, σέ μολυσμένες περιοχές, σέ έπαφή μέ βιομηχανικές ζώνες και άλλες έστίες ρύπανσης».³

Ό περίφημος νόμος 947/1979 είναι γνωστό ότι έχει μπει πρό πολλού στον καταψύκτη. Βασική ευθύνη διεκδικούν στον τομέα αυτό οι αντιπολιτευόμενες δυνάμεις πού έξ όρισμού βλέπουν μέ μισό μάτι τήν οποιαδήποτε έκσυγχρονιστική ένέργεια τής κυβερνώσας παράταξης. Έτσι ή προσπάθεια του κ. Πλυτά νά ένταχθούν στό σχέδιο πόλεως τής Άθήνας μερικές χιλιάδες στρέμματα από τό παραθυσράκι ειδικής παρά φύσιν διατάξεως του «νόμου περί γκαράζ» συνάντησε τήν όμόφωνη άποδοχή όλων των βουλευτών των κομμάτων!!! τής κοινοβουλευτικής επιτροπής. Και στην πιο πάνω (2) έπιστολή του προς τόν Πρόεδρο του ΤΕΕ ό κ. ύπουργός μέ τήν μεγαλύτερη άπλότητα του κόσμου άναφέρει πώς ή τροπολογία πού υπέβαλε

1. Ε. Κουλουμπή, «Κακόμοιρη Άθήνα, δυστυχημένη χώρα», στό ΒΗΜΑ 2.8.81.

2. Έπιστολή του κ. Γ. Πλυτά στό ΒΗΜΑ 16.8.81 μέ τίτλο «Επεκτάσεις, αυθαίρετα και ύφος οίκοδομών».

3. Θ. Παπαγιάννης και συνεργάτες, «ΑΘΗΝΑ: Κεντρική Περιοχή. Όργάνωση χώρου και ρυθμίσεις», Άθήνα, Μάρτιος 1981.

αναφέρεται στη «δυνατότητα εντάξεως μόνο των πυκνοδομημένων περιοχών - όπως και εκείνος προτείνει - και αφορά τό πολύ-πολύ 30.000 στρέμματα».

Και παρακάτω: «Δέν αντιλαμβάνομαι γιατί ή ένταξη στό σχέδιο πόλεως μέ τήν διαδικασία του Ν.Α. του 1923 αποκλείει τήν άρτια επιστημονική μελέτη και έξασφάλιση χώρων κοινωνικής ύποδομής».

1 + 1 = 2. Ποιός είπε ποτέ ότι σ' αυτή τή χώρα δέν ύπάρχει κοινωνικό consensus;

Παρενθετικά θυμίζουμε στους μή ειδικούς (και στους μή αυθαιρέτους) ότι ο περιόχτος Ν. 947/1979 για τίς οικιστικές περιοχές αντικατέστησε αυτόν του 1923 φιλοδοξώντας νά επιβάλλει μιá τελείως διαφορετική αντίληψη στόν πολεοδομικό σχεδιασμό, θεσπίζοντας τήν εισφορά ποσοστού γής από τίς ιδιοκτησίες πού εντάσσονται στό σχέδιο και ρυθμίζοντας ό ίδιος πλέον τά τής ενεργού πολεοδομίας μέσω μιáς απαλλοτριώσης τής γής ύπέρ του φορέα ανάπτυξης, πού μπορεί νά είναι είτε ιδιωτική εταιρεία, είτε εταιρεία μικτής οικονομίας μή κερδοσκοπική, ελεγχόμενη από τό δήμο και μέ συμμετοχή των οικοπεδούχων ή τής ΔΕΠΟΣ. Και άσχετα λοιπόν από τυχόν επιφυλάξεις, ή κοινωνική σημασία μιáς τέτοιας αντίληψης για τή ρύθμιση του αστικού χώρου γινόταν τόσο αυτόνομη όσο άκατανόητες φαινόταν οι άνιδράσεις πού αυτόματα τό νομοσχέδιο δημιούργησε και πού όδηγησαν στό πάγωμα του νόμου, στη σύσταση επιτροπών για τήν ανάθεώρησή του, στη γεωμετρική συσσώρευση πολεοδομικών προβλημάτων και στην πρόσφατη έπαναφορά στα είωθότα.

Οί πίο πάνω άντιδράσεις «είχαν τήν έξυπνάδα νά εκφραστούν όχι άπενθείας από τό κόμμα τής Νέας Δημοκρατίας, αλλά μέ τό προκάλυμμα των λαϊκών άντιδράσεων ένάντια στό νόμο 947/79 πού προκάλεσαν όρισμένα κόμματα τής αντιπολίτευσης, κόμματα πού είτε για ιδεολογικούς είτε για καθαρά προεκλογικούς λόγους είχαν συμφέρον νά αποδοκιμάσουν αυτή τήν προσπάθεια».⁴ Έτσι ή έπαναφορά μιáς συντηρητικής διοικητικής πρακτικής ύπήρξε ή φυσιολογική συνέπεια τής άνακοπής τής διαδικασίας,

εντάξεως στό σχέδιο πόλεως μέ τίς μεθοδεύσεις του Ν. 947.

Στό ίδιο άλλωστε άρθρο προφητικά έπισημαίνεται από τον Αύγουστο του 1980: «Δέν θά παραξενευτούμε λοιπόν καθόλου άν ό ύπουργός χρησιμοποιήσει τίς πιέσεις αυτές σάν πρόσχημα για έπιστροφή στό παλιό καθεστώς προωθώντας π.χ. κάποιο τροποποίηση του 947 μέ τήν όποία θά έπαναφέρει «προσωρινά» σέ ισχύ νόμο του 1923... ή όποιαδήποτε άλλη λιγότερο έντυπωσιακή αλλά έξίσου άποτελεσματική τροποποίηση, πού θά καθιστά ούσιαστικά άνενεργό στα καιρία σημεία του τό νόμο, τροποποίηση του χαρακτήρα εκείνων από τίς όποιες δριθεί ή ιστορία του θεσμικού πλαισίου».⁵

Στό μεταξύ στό κύριο άρθρο του τό Βήμα τής 19.8.81 καταγγέλλει συγκεκριμένα περιστατικά άνεγερσης αυθαιρέτων κτισμάτων μέ όλοένα έπιταχυνόμενους ρυθμούς καθώς ή ήμερομηνία των εκλογών πλησιάζει: «Κυρίως στίς άκτές (τής Άττικής), σέ μήκος 200 χιλιομέτρων από τους Άγίους Θεόδωρους ως τό Σούνιο κι από κεί προς τή Νέα Μάκρη-Ωρωπό κάθε μέρα ξεφυτρώνουν έκατοντάδες καινούριες αυθαίρετες κατασκευές κάθε τύπου: Ανόμενα σπίτια, οίκοδομές από μπετόν και τσιμεντόλιθους, μικρές ή μεγάλες βίλες πολυτελείας κ.λπ. Η προκλητικότητα έχει φτάσει σέ τέτοιο σημείο ώστε δέν είναι λίγοι εκείνοι πού χτίζουν παράνομες οίκοδομές για έκμετάλληση», ενώ τόσο οι πολεοδομικές όσο και οι αστυνομικές άρχές «δέν έχουν προσωπικό νά τά βγάλουν πέρα» κυρίως τώρα μέ τίς καλοκαιρινές άδειες. Άλλωστε έδώ και αρκετές μέρες μέ έπιστολή του προς τό ένσημερωτικό δελτίο του ΤΕΕ (φύλλο τής 10.8.81) ό Πανελλήνιος Σύλλογος Άρωγή Χωροφυλακής, σχολιάζοντας τή δήλωση του προέδρου του

4. Κ. Γκάρτζος, «Οί πρόσφατες έξελίξεις του θεσμικού πλαισίου τής πολεοδομίας-χωροταξίας στην Έλλάδα», περιοδικό Άρχιτεκτονικά θέματα, 1981.

5. Οί μελετητές τής Άθήνας μέ τηλεγράφημά τους στό Πρόεδρο και στους άρμόδιους ύπουργούς κοινοποιημένο σ' όλους τους δήμους και κοινότητες τής χώρας, κατήγγειλαν ως άπαραδέκτη τήν έπαναφορά του ΝΔ του 1923 (Δές π.χ. Ένημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ, τεύχος 1160/29.6.81

ΤΕΕ κ. Κουλουμπή στο συνέδριο του Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών Ελλάδος ότι «*η αυθαίρετη δόμηση μπορεί να ελεγχθεί από τό χωροφύλακα*» περιγράφει γλαφυρότατα πολλά ενδιαφέροντα *αν και εν πολλοίς γνωστά* όμως *έξοχως προοδευτικά, αν και εις άπταιστον καθαρεύουσα. Σταχυολογούμε: «Τό οικιστικόν πρόβλημα συννφαινεται μέ συμφέροντα ορισμένων και διέπεται υπό έντόνον συναλλαγής»... «Χιλιάδες έταιρείαι και γραφεία πωλήσεως θαλασσιών, όρεινών και παρομοίων οικοπέδων, διαλαλούν τό αντικείμενόν των, αγοράζουν και τεμαχίζουν κατά δούλησιν τήν γήν»... «Κτίρια ξεφντρώνουν εις πευκόφυτα θουνά διότι κάποιος Τουρκος μπέης είχε δωρήσει ταύτα εις άγνωστον πρόγονον». «Ακται καταργούνται "νομίμως"». «Έν κράτος πολεοδομικώς παραλύσαν, μέ βαρυτάτην τήν ευθύνην τεχνικού, επιστημονικού, οικονομικού τής χώρας, πειράται νά σωθει από τόν χωροφύλακα».*

Ναί, από τόν χωροφύλακα τού όποιου οί πολλαπλές άρμοδιότητες έπεκτείνονται από τόν τελικό τού κυπέλλου μέχρι τόν έλεγχο τών αυθαιρέτων ή τή σύλληψη τών «όμοφυλοφίλων-πυρομανών» τή στιγμή πού ή προοδευτική αντιπολίτευση μιλά για άστυνομεύσεις, γιγαντισμό τού κράτους κ.λπ., κ.λπ.

Στό μεταξύ στό Βήμα τής 19.8.81, μετά από τό θόρυβο πού ακολούθησε τήν πληροφορία για τίς διάφορες μεθόδους μέ τίς όποιες τά έντός σχεδίου αυθαίρετα αποκτούν ηλεκτρικό ρεύμα, ό ύπουργός βιομηχανίας κ. Στ. Μάνος, πατέρας τού Ν/947 και πρώτος ύπουργός Χωροταξίας, άπαντά άμεσα μέν στήν έφημερίδα, έμμεσα δέ στό συνάδελφο και διάδοχό του κ. Γ. Πλυτά άποδεικνύοντας μέ πλήρη νομοθετική κατοχύρωση τούς λόγους για τούς όποιους ή ΔΕΗ άδυνατεί νά παράσχει ηλεκτρισμό στά αυθαίρετα, τουλάχιστον νομίμως. Γιατί τελευταία, άνάμεσα στά πολλά εύτρόπελα, ή μικρομεσαία ιθαγενής κατασοσύνη έχει ιδρύσει παραρτήματα μεσιτικών γραφείων μέ άρμοδιότητα στίς πάσης φύσεως συνδέσεις τών αυθαιρέτων μέ κοινωφελή δίκτυα. (Π.χ. ένα τέτοιο γραφείο λειτουργούσε πέρυσι τό χειμώνα στό ισόγειο κτιρίου όπου στεγάζεται τό παράρτημα τής Νομαρχίας Θεσσαλονίκης στήν όδό Βαρδάρη). Παράλληλα στήν ίδια έπιστολή ό κ. Μάνος υπερασπίζεται τήν αντίληψη πού προσπάθησε νά εισαγάγει καταρχήν στή Γενική Διεύθυνση Οίκισμού τού Υπουργείου Δημοσίων Έργων και στή συνέχεια στό ΥΧΟΠ αναφέροντας τά έξής: «*Τό όξύ κοινωνικό πρόβλημα πού έχει από πολλών έτών δημιουργηθεί μέ τήν αυθαίρετη δόμηση - στό όποιο βέβαια δέν περιλαμβάνεται ή πολλές φορές 2η και 3η παραθεριστική κατοικία - είναι δυνατό νά λυθει μόνο μέ τόν ισχύοντα Ν. 947/79 "περί οικιστικών περιοχών", τροποποιούμενο έστω, ό όποιος καθορίζει πλήρως και λεπτομερειακώς όλες εκείνες τίς προϋποθέσεις για τήν ένταξη αυθαίρετα δομημένων περιοχών στό σχέδιο πόλεως και τή δημιουργία ανθρώπινου περιβάλλοντος διαδίωσεως μέ ρητή εξασφάλιση τών τεχνικών έργων ύποδομής και τού κοινωνικού έξοπλισμού».* Άποψη πού μάς βρίσκει γενικά σύμφωνους παρ' όλες τίς αυτονόητες επιφυλάξεις πού άφορούν τό άνοιγμα τής ψαλίδας μεταξύ παντοειδών θεσμικών πλαισίων και αντίστοιχης ύλοποίησής τους στόν ύπαρκτό χώρο τών τριών διαστάσεων.

Όμως τό σήριαλ συνεχίζεται...

Και πάλι στίς 20.8. τό Βήμα, πού έχει πλέον μεταβληθεί σέ βήμα παρεμβάσεων επί τού θέματος, δημο-

σιεύει έπιστολή άπάντηση τού κ. Πλυτά πού έξηγει έμμεσα στόν συνάδελφό του κ. Μάνο τούς λόγους για τούς όποιους ή ΔΕΗ είναι ύποχρεωμένη νά παρέχει ηλεκτρική ένέργεια σ' όλους τούς πολίτες άσχετα μέ τή νομιμότητα τού κτίσματος. Πρόκειται πιά για μία ένδιαφερόσα παρτίδα πίκ-πόγκ όπου τό νομολογικό μπαλάκι διαθέτει αυξημένη ελαστικότητα και οί παίκτες ειδική εκπαίδευση σέ φαλτσαριστές μπαλιές.

Όμως τό έργο συνεχίζεται ένώ τά αυθαίρετα άνηφορίζουν τίς σεληνοειδείς πλαγιές τού Ύμηττου και οί καταγγελίες άπ' όλες τίς κατευθύνσεις δέν έχουν άλλο σά στόχο παρά τήν οικειοποίηση τού θλιβερού αυτού γεγονότος. Οί ευαίσθησιές έχουν άμβλυνθει, τά αυτιά έχουν βουλώσει καιρό τώρα και καταγγελίες, όπως τής ίδιας έφημερίδας τού συγκροτήματος πού ήδη από τίς 7 Φεβρουαρίου άναφερόταν σέ «κερδοφόρα προεκλογική έπιχείρηση» και από τίς 24 Ιουνίου σέ «τακτικό εκλογικό όπλο», παρέχουν ύλικό για τήν καθημερινή άναγνωστική μας έμπειρία αλλά και για τήν άπεικόνιση τής ζοφερής άθηναϊκής πραγματικότητας.

Και ένώ - άρχές Σεπτεμβρίου τώρα - ή Βουλή εκπνέει, ή ψήφιση τού Νομοσχεδίου για τά γκαράζ έχει προγραμματισθει για τήν τελευταία της συνεδρίασης χωρίς νά είναι άπόλυτα σαφές αν ή «έμβόλιμη» διάταξη θά ένσωματωθει τελικά. Η καθημερινή φιλολογία τίς τελευταίες μέρες έχει περιλάβει τήν δι' έλικόπτρου πτήση τού κ. ύπουργού τού ΥΧΟΠ πάνω άπ' τίς περιοχές τών αυθαιρέτων, τό διάλογο περί κατεδάφισεως τών παρανόμων κτισμάτων πού καταλήγει σέ έπιβολές προστίμων, (κατά κανόνα σέ παρατηγματούχους και όχι σέ κατόχους δεύτερης ή τρίτης κατοικίας), διάφορες άπαντήσεις - συνεντεύξεις τού κ. ύπουργού μέ βασικό μοτίβο τους τό «νά μπουν στό σχέδιο τώρα - έστω και μέ κάποιες άτέλειες - και άργότερα βλέπουμε» και τίς διογκούμενες διαμαρτυρίες άπ' όλες τίς κατευθύνσεις.⁷

Τή στιγμή πού γράφονται οί γραμμές αυτές δέν είναι γνωστή ή συνέχεια τής ιστορίας. Όμως τά δεδομένα είναι τόσο διάφανα, οί προθέσεις τόσο συγκεκριμένες, ή ιστορική έμπειρία ξεκάθαρη σέ σημείο ώστε τό σενάριο νά μήν άπαιτεί ιδιαίτερη φαντασία για νά συντεθει. Λείπουν μόνο μερικά νούμερα, λίγοι κομπάρσοι και ένα μικρό ρεπουάρισμα τού διαλόγου. Για μάς όμως τό κεφαλαϊώδες έρώτημα άφορά στή στάση τής τοπικής αυτοδιοίκησης πού μέ τό στόμα τού δημάρχου τής Αθήνας είχε αντιδράσει έντονα (10.6.81) στήν αυθαίρετη ένταξη τών αυθαιρέτων στό σχέδιο πόλεως αϊφνιδιάζοντας σύν και αντιπολίτευση.⁸ Μία όμως και δέν είμαστε και πολύ συνηθισμένοι σέ τέτοιου είδους ένέργειες άναρωτιόμαστε αν οί δήμοι, τουλάχιστον αυτοί πού έχουν προχωρήσει σέ μελέτες μέ βάση τό Ν. 947, θά καταστήσουν σαφές στό ΥΧΟΠ ότι δέν είναι διατεθειμένοι νά έπαιέλθουν στή διαδικασία τού 1923.

6. Δέσ και τό αντίστοιχο έγγραφο τού κ. Πλυτά πρós τό ΤΕΕ πού δημοσιεύθηκε στό Ένημερωτικό Δελτίο τής 20/7/81.

7. Ένδιαφέρον παρουσιάζουν - μεταξύ άλλων - οί αντιδράσεις τού ΤΕΕ και τού Συλλόγου Πολιτικών Μηχανικών Ελλάδος στα Ένημερωτικά Δελτία τής 17.8.81 και 31.8.81 αντίστοιχα, μέ τίτλους «Ευθύνη τού ΥΧΟΠ ή υπεράσπιση πολεοδομικών ρυθμίσεων υπέρ τού κοινωνικού συνόλου» και «Σκανδαλώδης προεκλογικό χαρακτήρα άπόφαση τού ΥΧΟΠ - Νέα τώνωση τών αυθαιρέτων».

8. Δέσ σχετικά και τό άρθρο τού Γ. Μαρίνου στόν Οικ. Ταχυδρόμο τής 25.6.81 «Τό άγχος τής έπανεκλογής κίνητρο ενός πολεοδομικού έγκλήματος».

Η [ΝΕΟΤΕΡΗ] ΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ*

του Γιάννη Δάλλα

1. 'Η 'Εκπαίδευση και ο συντηρητικός ρόλος της

‘Ας αρχίσουμε μ’ αυτή τή σκληρή διαπίστωση: ‘Ο ρόλος τής ‘Εκπαίδευσης είναι συντηρητικός, από τή φύση και τή θέση του έργου της: ‘Ενός έργου ταγμένου να συντηρεί διαχρονικά τή γνώση και τίσ αξίες του πολιτισμού. Και νά τίσ καθλώνει στό νοῦ και τίσ ψυχές τών μαθητευομένων ως «μνημεία» ἀμετάθετα, ως «πρότυπα» ὑποχρεωτικά. Μιά διαδικασία ἐναντίον του ρεύματος, ἀντίθετα δηλαδή πρὸς τήν ἐξέλιξη τών πραγμάτων: τής διδακτικῆς ὕλης και τών φορέων της (ἦτοι τών γνώσεων και τών ἀξιών, ἀλλά και του πομποῦ και προπάντων του ἀποδέκτη τους).

‘Εξάλλου τή συντήρηση αὐτή ἢ ‘Εκπαίδευση τήν ἐπιβάλλει κἀθετα και ἄρα ἐξουσιαστικά. Γιατί ἐμπεδώνει ἀκόμη και στά πιό σύγχρονα ἐκπαιδευτικά συστήματα μία σχέση ἐντολέα και ἐντολοδόχου. Και πάλι μία διαδικασία ἐναντίον τής φυσικότητας, ἀντίθετα δηλαδή πρὸς τήν ἐλεύθερη – τήν ἀβίαστη και αὐτοπροαίρετη – λειτουργία πού πρέπει νά εἶναι ἢ ἐκπαίδευση: νά εἶναι ἢ (ἐνεργητική) μετάληψη και ὄχι ἢ (αὐταρχική) μεταβίβαση τών γνώσεων. ‘Ενώ ὡς τώρα δεσμεύει και ὑποχρεώνει τή συνείδηση του παιδιοῦ. Δεσμεύει τήν αὐτενέργειά του και ὑποχρεώνει τή δεκτικότητά του πρὸς μία κατεύθυνση, τήν κατεύθυνση τής ἐντολῆς. Και μάλιστα τής ἐντολῆς ἐνός συστήματος – ἐννοῶ ἰδεολογικοῦ συστήματος – πού μέσα ἀπό τήν ἐκπαίδευση διαρκῶς ἀναπαράγεται.

2. 'Η λογοτεχνία και τά ἄλλα μαθήματα

Στή γενική αὐτή παθολογία ἐμπλέκεται και ἡ λογοτεχνία. ‘Αλλωστε ὑπάρχει μία θεμελιώδης διαφορά της μέ τά ἄλλα μαθήματα: ἡ δυσκολία προσέγγισής της. ‘Η δυσκολία στά ἄλλα μαθήματα, ἐπειδή ἐκεῖ πρόκειται για στοιχεῖα ἐπιστημῶν, εἶναι νοητικῆς κατηγορίας. Δέν καταλαβαίνω ἕνα θεώρημα τών Μαθηματικῶν ἢ μία ἐννοια τής Φιλοσοφίας, σημαίνει μειονεξία τής ἀντιληπτικῆς και τών ἄλλων γνωστικῶν ἰκανοτή-

των μου· μειονεξία τής δξύνουιας και τής εὐφυΐας. ‘Η ἀκαταληψία ἐκεῖ εἶναι θέμα νοητικῆς ἐπάρκειας, ἄρα ποσότητας. ‘Η δυσκολία και συνεπῶς ἡ ἀκαταληψία στήν ποίηση, και μάλιστα στή νεότερη ποίηση, εἶναι ἄλλης κατηγορίας· εἶναι θέμα ποιότητας. Σημαίνει και κρίνει τήν παρουσία και τήν ἐπάρκεια μέσα μας ἐνός ἄλλου στοιχείου ἢ ἐφοδίου: τής κριτικῆς φαντασίας. Και συμπληρωματικά, προκειμένου για τήν ἄρση τής δυσκολίας και τήν εὐκολότερη κατανόηση τών ἔργων της, σημαίνει τήν πρωταρχικότερη ἀνάγκη για καλλιέργεια και ἐμπέδωση στίς ψυχές τών παιδιοῦν και στή σχολική πράξη μιᾶς σύστοιχης πρὸς τήν κριτική φαντασία κριτικῆς συνείδησης. ‘Η ἀνάπτυξη μιᾶς ἀντιληπτικῆς ἰκανότητας στόν τομέα τών ἄλλων – ἄς πούμε, τών ἐπιστημονικῶν μαθημάτων – ἔκανε τά παιδιά ἰκανά για τήν πρόσληψη τής καινούριας ὕλης και μεθόδου τών Μαθηματικῶν και τών Φυσικῶν ἐπιστημῶν, πού μέ γενναῖες σχετικῶς ἀλλαγές ἔχει περάσει ἐδῶ και χρόνια στά σχολικά ἐγχειρίδια και προγράμματα. ‘Ενώ ἡ παντελής ἀπουσία ὁποιασδήποτε μέρμνας για τή συστηματική καλλιέργεια αὐτῆς εἰδικῆς τής κριτικῆς ἰκανότητας πού συνάπτεται μέ τά ἔργα τής κριτικῆς φαντασίας, δημιουργεῖ σ’ ὄλες τίσ φάσεις, ἀπό τήν ἐπιλογή και τήν προσφορά ὡς τήν ἐπεξεργασία και τήν πρόσληψη του μαθήματος, μία σύγχυση τών ὁρίων.

Πάνω στή σύγχυση αὐτή δοκιμάζονται παλαιά και σύγχρονα συστήματα διδασκαλίας. Αὐτά εἶναι σέ γενικές γραμμές τά ἑξῆς:

- 1α ‘Η λογοτεχνική ἀνάλυση (χτές)· και
- β ἢ «σημειολογική» ἐρμηνεία (σήμερα)
- 2α ‘Η ἀνθρωπιστική σκοπιμότητα (χτές)· και
- β ἢ κοινωνική σκοπιὰ (σήμερα).

3. 'Η παραδοσιακή διδακτική και τά νέα δεδομένα: Δύο παραδείγματα

‘Η παραδοσιακή διδακτική στή θεωρία και τήν πράξη ὑπηρετοῦσε τά πρώτα σκέλη: τή «λογοτεχνική» τάχα ἀνάλυση μέ τήν ἀναζήτηση τών καλλιολογικῶν στοιχείων και τήν «ἀνθρωπιστική» – βεβαίως! – σκοπιὰ μέ τήν ἀνεύρεση τών ἰδεῶν και του κεντρικοῦ μηνύματος του κειμένου. Τό ἀποτέλεσμα: ‘Η τυ-

Εἰσήγηση πού ἔγινε στίς 4 ‘Ιουλίου 1981 στό «Πρῶτο Συμπόσιο Νεοελληνικῆς Ποίησης» στήν Πάτρα

ποιοιούσε βολικά με τή γνώριμη και από τή νέκρωση τής αρχαίας λογοτεχνίας «τεχνολογία» του κειμένου – π.χ. να βρείτε τίς εικόνες, τίς παρομοιώσεις, τά επίθετα, ή τά σχήματα λόγου του κειμένου – ή παρέλκυε και επικάλυπτε τή λογοτεχνική «ἀξία» με τά εξωισθητικά συμφραζόμενα. Πρόκειται για παρέλκυση πρὸς τά ιστορικά, τά κοινωνικά, τά διωτικά δεδομένα και ύπονοούμενα του γραφτού και του συγγραφέα του. Δηλαδή για στοιχεία μιάς γνωστικής και – σχετικά με τό σύμπτωμα πού θά συζητήσουμε – ψυχολογικής και ήθικης ἐρμηνείας.

Ἔτσι πιστεύαμε πὸς ἡ διδασκαλία μας γίνεται και θεωρητική και παιδαγωγικότερη.

Ἄς μιλήσουμε με σχετικά παραδείγματα.

Ι. Παράδειγμα ἀπὸ τή φάση του τέλους ἢ του ἔλεγχου τής διδασκαλίας.

Σέ πρόσφατη ἀπολυτήρια ἐξέταση του Λυκείου δίνονται ὡς θέμα στό μάθημα τής Νεοελληνικῆς Γραμματείας οἱ Θερμοπύλες του Καβάφη. Οἱ τρεῖς ἐρωτήσεις του εἰσηγητῆ εἶναι:

1η. Πού πέφτει τό βάρος στους δύο πρώτους στίχους του ποιήματος:

*Τιμή σ' ἐκείνους ὅπου στή ζωή των
ᾤρισαν και φυλάγουν Θερμοπύλες*

2η. Τί παρατηρεῖτε για τή ἀντίθεση πού ὑπάρχει στίς φράσεις: «δίκαιοι κ' ἴσοι σ' ὄλες των τές πράξεις» – «ἀλλά με λύπη κιόλας κ' εὐσπλαχνία»;

3η. «Και περισσότερη τιμή... ἐπιτέλους θά διαδοῦνε». Νά ἀναλυθεῖ.

Τό πλῆθος τῶν μαθητῶν ἀπάντησε στήν πρώτη ἐρώτηση: Τό βάρος πέφτει στό ρῆμα «ᾤρισαν» και ἀκολουθεῖ, κατά τή γνωστή σχολική χρησιμομάθεια, ἡ ἀξιολόγηση: «γιατί ἀξίζουν πῶς πολύ αὐτοί πού μόνοι τους κτλ. κτλ.». Ἡ ἀπάντηση βαθμολογεῖται με ἀριστα. Κάποιος μαθητής ἔγραψε, πὸς τό βάρος πέφτει στό «φυλάγουν» πού τό συνδέει με τό νόημα του ἐπόμενου στίχου-κλειδιού του ποιήματος

ποτέ ἀπό τό χρέος μή κινουῦντες

και ἐξηγεῖ ἔτσι τή σόλοικη ἐκφορά του: ὄχι «ἀπό τό χρέος μή ἐκκινουῦντες» ἀλλά «ἀπό τό χρέος μή κινῶντας το». Ἄλλος μαθητής σημειώνει πὸς τό βάρος πέφτει και στά δύο ρήματα ἢ μᾶλλον σ' ὄλη τήν ἐκφραση «ᾤρισαν και φυλάγουν» ὅπου τό «και» ἔχει, κατά τή γνώμη του (πού συμβαίνει νά εἶναι και γνώμη του Θέμελη) σημασία αἰτιολογική (και γι' αὐτό) και προσπαθεῖ νά διατυπώσει μερικῆς στοιχειώδεις παρατηρήσεις για τήν εἰδική λειτουργία τῶν καθαφικῶν λέξεων. Ἄλλος, ξεκομμένος ἐπίσης ἀπό τήν ὁμοφωνία, παρατηρεῖ πὸς τό βάρος πέφτει στή φράση «στή ζωή των», ἀναφέροντας κάτι για τή σημασία του συμβόλου και μάλιστα του ιστορικού συμβόλου πού χρησιμοποιεῖται για ἠθικοδιδασκικούς σκοπούς στήν ποίηση του Καβάφη. Οἱ ἀπαντήσεις, ὅπως και οἱ σχετικές τους στή 2η και 3η ἐρώτηση, πού ἐδῶ παραλείπονται, ἀπό τόν εἰσηγητή-βαθμολογητή του μαθήματος ὑποβαθμίζονται ἢ ὡς ἀσχετες (φλύαρες) μηδενίζονται.

Παρόμοια – ἢ περίπου – ἀντιμετωπίζονται και οἱ λοιπές ἀπαντήσεις.

ΙΙ. Παράδειγμα ἀπὸ τή φάση τής ἀφετηρίας ἢ τῶν δεδομένων του μαθήματος.

Στά *Κείμενα Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* Γ' Γυμνα-

σίου, στά ὁποῖα συνεχίστηκε ἡ καινούρια ἀντίληψη σχετικά με τήν ἐκλογή και τήν προσφορά τής ὕλης, περιλαμβάνεται για πρώτη φορά και ἡ πρώτη μεταπολεμική γενιά πού ἀποτελεῖ και θέμα αὐτοῦ του *συμποσίου*. Ὑπάρχει σαστά μιά γενική εἰσαγωγή και ἀκολουθεῖ μιά δειγματοληπτική ἀνθολόγηση. Ἀνθολογούνται οἱ ποιητές Γιώργος Θέμελης, Τάκης Βαβιτσιοῦτης, Ἄρης Δικταῖος, Μηνᾶς Δημάκης, Μανόλης Ἀναγνωστάκης, Νίκος Καρούζος, Τάκης Σινόπουλος, Μίλτος Σαχτούρης. Ὁ ἐρμηνευτικός ὁδηγός, πού ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει, δίνεται με τά λίγα προεισαγωγικά και προπαντός με τίς συνοδευτικές ἐρωτήσεις του ἐπιμελητή.

Ἄς δοῦμε ἓνα παράδειγμα: Τό *Ψωμί* του Μίλτου Σαχτούρη.

*Ἐνα τεράστιο καρβέλι, μιά πελώρια φρατζόλα
ζεστό*

*ψωμί εἶχε πέσει στό δρόμο ἀπό τόν οὐρανό
ἓνα παιδί με πράσινο κοντό βρακάκι και με μαχαίρι
ἔκοβε και μοίραζε στόν κόσμο γύρω
ὅμως και μιά μικρή, ἓνας μικρός ἄσπρος ἄγγελος κι
αὐτή*

*μ' ἓνα μαχαίρι ἔκοβε και μοίραζε
κομμάτια γνήσιο οὐρανό*

*κι ὄλοι τρέχαν τώρα σ' αὐτή, λίγοι πηγαῖναν στό
ψωμί,
ὄλοι τρέχαν στόν μικρόν ἄγγελο πού μοίραζε
οὐρανό¹*

*Ἄς μὴν τό κρύβουμε
διψᾶμε για οὐρανό!*

Στό παραπάνω παράδειγμα λείπει ἡ προεισαγωγή πού θά κατατόπιζε κάπως τούς μαθητές για τό κλίμα και στοιχειώδως για τούς τρόπους και τά ποιητικά μοτίβα αὐτοῦ εἰδικά του ποιητή και ἴσως τής συλλογῆς του, ἐνῶ παρατίθενται οἱ ἐξῆς ἐρωτήσεις:

1η. Στό ποίημα ὑπάρχουν ὀρισμένα στοιχεία πού δέν συλλαμβάνονται με τή λογική. Ποιά εἶναι αὐτά και τί πετυχαίνει μ' αὐτά ὁ ποιητής;

2η. Γιατί ὁ ποιητής βάζει τά παιδιά (και μάλιστα ἓνα ἄγורי και ἓνα κορίτσι) νά μοιράζουν ψωμί και οὐρανό στους ἀνθρώπους;

3η. Ποιές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων τονίζει ὁ ποιητής; Ποιά θεωρεῖ βασικότερη;

Ἄλλά ἔτσι προεξοφλεῖται ἡ λογική (με τήν πρώτη), ψυχολογική (με τή δεύτερη) και ἠθική (με τήν τρίτη ἐρώτηση) κατεύθυνση τής ἐρμηνείας. Προκειμένου για ποίημα ζητοῦνται και πάλι ἀπαντήσεις ἄλλου γένους, σάν νά πρόκειται δηλαδή για ἓνα ἀπό τά λοιπά θεωρητικά ἢ ἀνθρωπιστικά μαθήματα, π.χ. τήν Ἱστορία, τή Λογική ἢ τήν Ἠθική.

Και με τά δύο αὐτά παραδείγματα τῶν ἀκραίων φάσεων, τής «ἀρχῆς» ἢ του «τέλους» τής ἐρμηνείας, προδίνεται και ἡ ἐνδιάμεση φάση τής διδασκαλίας: ἡ κατεξοχὴν φάση τής προσφοράς, δηλαδή τής ἐπεξεργασίας του μαθήματος. Ὁ καθηγητής πού θέλει νά ξεφύγει και ἀπό τίς δύο ἐκτροπές, δέν ἔχει πού νά στηριχθεῖ. Ὅτι του ἀπομένει εἶναι ἢ ὁ αὐθαίρετος

1. Τό ποίημα στά *Κείμενα* του σχολείου τυπώνεται με κάποιες «ἀδελφίες» ἀπό τίς ὁποῖες οἱ πῶς σημαντικές εἶναι: α) δέν ἀραινόνται τίς δύο τελευταῖες φορές, ὅπως γίνεται ἀπό τόν ποιητή, ἢ λ. οὐρανός β) οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι γίνονται ἓνας και με κατάργηση του θαυμαστικοῦ.

αυτοσχεδιασμός ή η προσφυγή στους γνωστούς τυφλοσύρτες – τα λεγόμενα τελευταίως λυσάρια – που φύονται σαν τὰ μανιτάρια άμέσως μετά και κάποτε, «μαγικά», σχεδόν σύγχρονα με τή δημοσίευση τής νεότερης ύλης στα αναθεωρημένα ως τώρα διβλία του Λυκείου και στα έξαρχής συνταγμένα *Κείμενα τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* του Γυμνασίου και πού κανέννας, μά κανέννας τους τυφλοσύρτης σήμερα δεν έχει τή χρησιμότητα πού είχε λ.χ. για τὰ παλαιότερα κείμενα ο πρώτος τόμος του σχετικού βοηθήματος του Κώστα Κουλουφάκου ή και οί δύο τόμοι τής γνωστής έργασίας του Γ. Θέμελη.

4. Τρόποι προσπέλασης στή νεότερη ποίηση

Σχετικά με τή νεότερη ποίηση, πού οί δυσκολίες μετάδοσής τής είναι πολύ μεγαλύτερες, ή διδακτική πρακτική στρέφεται πειραματικά προς τίσ έξής λύσεις: Ή άναζητά και άκολουθεί τά σημεία προσβάσεως από τήν παραδοσιακή στή μοντέρνα ποίηση. Ή άπολευκαίνει τή συνείδηση του παιδιού από κάθε παραδοσιακή προκατάθεση, για τήν έγγραφή του καινούριου ύλικού και κώδικα του ποιητικού μηνύματος.²

Ή πρώτη μέθοδος ύπηρετεί θεωρητικά τήν ιδέα του συνεχόμενου σώματος τής Λογοτεχνίας μας και για τή σχολική πράξη, πού μελετά κείμενα όλων των περιόδων τής γραμματείας μας, άποτελεί άνάγκη. Άλλά ή χρήση ενός παραδομένου κανόνα για τήν έρμηνεία ενός μοντέρνου κειμένου πρέπει να γίνεται με πολλή προσοχή και έλαστικότητα και προπαντός να εφαρμόζεται εκεί πού ύπάρχει μαρτυρημένη επίδραση ή έκλεκτική συγγένεια των δύο ποιητικών φύσεων, τής παραδοσιακής και τής νεότερης. Λ.χ. από κάποια ποιητική πλευρά του Σικελιανού ή και του Σολωμού μπορεί να οδηγήσει ο δάσκαλος, ο πιστός των προσβάσεων, τó μαθητή στον Ήλύτη. Άκόμη μπορούμε να φτάσουμε σε άποτελέσματα και με τήν αντίθεση. Νά περάσουμε δηλαδή, όχι μόνο από τόν Ήδυσσέα του Τένυσον ή τήν Ήδύσεια του Καζαντζάκη, στίς *Θερμοπύλες*, αλλά από τόν Παλαμά άπειθείας και χτυπητά στον αντίποδά του, τόν Καδάφη.

Τό πέραςμα σημαίνει αυτόματα τήν εγκατάλειψη του παραδομένου έρμηνευτικού – και διδακτικού – κανόνα και τήν εγκαινίαση ενός άλλου· του θεωρητικά αντίστροφου και άρα αντικαθημαϊκού και μοντέρνου. Άπό τήν τακτική αυτή δεν απέχει πολύ και ή δεύτερη μέθοδος και πορεία. Αυτή καταργεί, καθώς είπα, από τήν προσοχή των παιδιών, μαζί με τά παραδοσιακά κείμενα και τά έρμηνευτικά κλειδιά τους. Άποτείνεται λοιπόν σε μιά παρθενική προσοχή και συνείδηση, λευκή από κάθε πρόσχωση και μαθητεία του παρελθόντος. Άποτείνεται στήν ίδια τήν παιδικότητα και άκόμη βαθύτερα στήν ύποσυνείδητη λειτουργία και τή συνειρμική φαντασία μέσα μας. Σ' αυτήν, πού χωρίς τή διαμεσολάβηση καμιάς σχολαστικής έρμηνείας κάνει δεκτή και τήν πιό παράτολμη εικόνα και έκφραση. Και τότε όπως ο «άμόρφωτος»

2. Τή λύση του πρώτου τρόπου π.χ. τήν πρότεινε και τήν έφάρμοσε μερικά άλλα εϋστοχα ο Ν. Παρίσης (βλ. *Ή διδασκαλία τής σύγχρονης ποίησης στή μέση εκπαίδευση*, Ήκπαιδευτήρια Ζηρίδη, 1978). Τή λύση του δεύτερου τρόπου τήν υπόδειξε θεωρητικά, με αναλυτικές δοκιμές τεχνικών συνειρμών, ο Α. Μπελεζίνης (βλ. περ. *Ύδρια*).

δέχεται φυσικότητα τή λογική του παραμυθιού, παρόμοια και ή «λευκή» και άπροκατάληπτη συνείδηση του παιδιού μπορεί να δεχτεί και να καταλάβει αυτόματα άκόμη και τή γλώσσα του υπερρεαλισμού. Νά καταλάβει λ.χ. στό ποίημα πού προανέφερα, χωρίς ιδιαίτερες έξηγήσεις ή ερωτήσεις, τήν παράλογη εικόνα τής μικρής πού έκοβε και μοίραζε: *κομμάτια γνήσιο οϋρανó*.

5. Κοινωνική έρμηνεία και σημειολογική άνάλυση

Άλλά ή διδασκαλία τής ποίησης και μάλιστα τής νεότερης ποίησης στήν Ήκπαίδευση δεν είναι θέμα επιδέξιου χειρισμού ή προσωπικής πρωτοβουλίας των ικανών. Δεν είναι – και δεν πρέπει να είναι άποκλειστικά – θέμα παιδαγωγικού ταλέντου. Πρέπει να είναι θέμα κατευθύνσεων και δεδομένων κοινής χρησικτησίας· θά έλεγα μάλιστα, με όλη τήν έλαστικότητα πού επιβάλλεται να ύπάρχει, κοινής άποδοχής και γενικού κύρους. Όπως στήν παλιά διδακτική είχαμε τά *συμφωνημένα* συστήματα διδασκαλίας – τή λογοτεχνική και τήν άνθρωπιστική σκοπία ή έρμηνεία – πρέπει τώρα να τά αντικαταστήσουμε με άλλα συστήματα και με τά συμφραζόμενά τους: καινούριες άρχές, μέθοδος, ύλη.

Ετοι ξαναγυρίζομε στήν άνάγκη μιάς ένημερωμένης παιδείας και έρμηνευτικής γραμμής πού πρέπει να ένωτιστούμε όλοι μας, προκειμένου να πλησιάσουμε και να δουλέψομε τή νεότερη αλλά και τήν παλαιότερη λογοτεχνία μέσα στή σχολική πραγματικότητα. Προτού βγοϋμε στή σκηνή τής διδασκαλίας, πρέπει να έχομε άφομοιώσει τήν καινούρια ύλη [σπουδής] και σκοπία[έρμηνείας], πού έχει κουβαλήσει ο μόχθος τής ειδικής έπιστήμης σχετικά με τó θέμα μας. Πρόκειται για δύο αντιποδικές όπτικές:

1. τήν κοινωνική σκοπία· και
2. τή σημειολογική άνάλυση.

Άντιποδικές, όχι ίσως γιατί ή πρώτη εξελίσσεται ως στενά πολιτική και ή δεύτερη ως (έντός εισαγωγικών) φορμαλιστική. Άλλά για τή διαφορετική σκόπευση και μεθοδολογία τους: Ή πρώτη πιστεύει στήν έτερονομία του κειμένου και συνεξετάζει μαζί του τά ιστορικά, κοινωνικά και πολιτικά πράγματα και νοήματα, ενώ ή δεύτερη πιστεύει στήν άυτονομία του και τó άνατέμνει στήν επιφάνεια τής μορφής και γενικά του μορφώματός του, άποκλείοντας όλοτελώς ή ενμέρει τά άλλα κριτήρια.

Ή κοινωνική μέθοδος και σκοπία δεν έχει κωδικοποιήσει ως τώρα κανένα σύστημα έρμηνείας. Πάντως έχει διαποτίσει, έποικοδομητικά για τή μεταστροφή πού έπιζητούμε, τή συνείδησή μας παρ' όλες τίσ υπερβολές τής: Δεν μένομε πιά θεμιτά στους όρους ο πολιτικός χαρακτήρας στήν ποίηση του Βάρναλη, του Ρίτσου ή τής πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, αλλά έξίσου άποδεκτοί μäs γίνονται όροι άκατανόητοι στό παρελθόν ή συζητήσιμοι ως χτές, όπως ο πολιτικός Καδάφης, ο πολιτικός Σεφέρης, ο πολιτικός Καρυωτάκης. Και άπ' αυτή τή σκοπία διαμορφώνονται ήδη όρισμένες όπτικές, πολύ χρήσιμες για τή διδασκαλία. Λ.χ. ή μέθοδος των τριών κλειδιών για τήν ποίηση του Καδάφη (Στρατής Τσίρκας), ή οικονομική άποψη τής «άποξένωσης» στήν ποίηση του Καρυωτάκη (Τίτος Πατρίκιος), ή όπτική τής πολιτικής ήθικης στήν μεταπολεμική ποίηση (Δ.Ν. Μαρωνίτης). Άπουσιάζει άκόμη ο κριτικός φιλόλογος πού θά χαράξει από

παρόμοιες οπτικές που βρίσκονται στη στάθμη της θεωρίας, όχι πιά πρωτοβάθμια αλλά επεξεργασμένα και όχι πιεστικά αλλά ελαστικά, τά καινούρια μοντέλα πρακτικής για μία κοινωνική ή ιδεολογική διδακτική του μαθήματος της Λογοτεχνίας.

Απεναντίας έχουμε, τα τελευταία χρόνια, πολύ αναλυτικές και σχολαστικά οργανωμένες σημειολογικές εργασίες πάνω σε ποιήματα κυρίως του Καβάφη, του Σεφέρη, του Έλύτη, του Ρίτσου, του Σινόπουλου, του Σαχτούρη. Πρόκειται για αναλύσεις στην πλειονότητά τους συγκεκριμένα στυλιστικές και κάποιες άοριστα δομολογικές. Σημειώνω άπλως μερικά όνόματα έρμηνευτών – ή διβλιογραφία είναι σε κάθε ζήτηση στη διάθεσή σας – με την κατανόησή σας αν δεν περιλαμβάνονται όλοι: Ε. Καψωμένος, Ξ.Α. Κοκόλης, Π. Κολακλίδης, Μ. Σαντορινιού, Renata Lavagnini, Massimo Peri.³ Σημειώνω πώς η φαινομενική όμοιομορφία και αποκλειστικότητα της μεθόδου αποδεικνύεται με τό πέρασμα του χρόνου πραγματική ποικιλία και δείχνει τη διεύρυνση του φορμαλισμού της. Σημειώνω επίσης πώς η έρμηνεία εφαρμόζεται, άπλη αλλά και μικτή (με την ύποσθριξη της δομολογικής και της κλασικής φιλολογικής μεθόδου), ακόμη και σε παλαιότερα κείμενα της Λογοτεχνίας μας (π.χ. *Ο Πειρασμός*: Ε. Καψωμένος, *ο Κρητικός*: Δ.Ν. Μαρωνίτης.⁴

Ξαναγυρίζουμε στην κοινωνική έρμηνεία και τη σημειολογική ανάλυση. Η αντίπαράθεσή τους στην κρίση των παιδιών ή ο δικός μας συνδυασμός κατά τη διδασκαλία του μαθήματος δεν πρέπει να θεωρείται άστοχη τακτική. Απεναντίας, οι δύο τρόποι – αντίπαράθεση και συνδυασμός – αξίζει, κατά περίπτωση και περίπτωση, να εναλλάσσονται. Π.χ. μπορεί να συμπεροφέρονται προκειμένου για τις *Θερμοπύλες*, παρ' όλη την εκζήτηση στη συνέχεια της μεθόδου τους και η κοινωνική και θεωρητική έρμηνεία του Στρατή Τσίρκα (*Ο Καβάφης και η εποχή του*, σ. 103 κ.έ.), και η τεχνολογική και εφαρμοσμένη ανάλυση του Ξ.Α. Κοκόλη (*Ο Φιλολόγος*, τ. 1 και 2). Και ο νοών νοείτω.

6. Η σχολική διβλιοθήκη της Νεοελληνικής Γραμματείας

Μετά από την προηγούμενη κατατόπιση του φιλόλογου, χρειάζεται συστηματοποίηση στη δουλειά του. Είναι καιρός η διβλιοθήκη του σχολείου να πλουτιστεί με μία σειρά διβλία. Βιβλία που τά θεωρώ απαραίτητα και πρόσφορα και έτσι γραμμένα, ώστε να είναι τά ίδια και για τό μαθητή και για τόν καθηγητή: *Ο καθηγητής* – πρέπει καλά να τό συνειδητοποιή-

3. Σχετικές εργασίες τους δημοσιεύονται κυρίως στα περ. *Ο Φιλολόγος*, *Φιλολογικά*, *Κώδικας*, *Σπείρα*, *Υόρρα*, *Λόγος και Πράξη* κ.λπ.

4. Και με την ευκαιρία αυτή άς σημειωθεί πώς παρά την έπαφή τους αντίστοιχα με τη δομολογική και φιλολογική πλευρά του «μικτού αλλά νόμιμου είδους» τους αντιτίθενται στην ταξινόμηση και ή [παρ]ορμητική και κεντρομόλα στρατηγική του Δ.Ν. Μαρωνίτη και ή ανασυνθετική και περιμετρική τακτική του Γ. Κεχαγιόγλου. Μία άλλη ανάλυση και έρμηνεία παρ' όλη την κλασική φιλολογική της γραμμή, θά έλεγα αυτή των ψυχολογικών συνειρμών της πνευματικότητας άλά Μπόρχες πηγαινέι να στοιχειοθετήσει, τελευταία, ο Ν. Βαγενάς (Βλ. *Ο ποιητής και ο χορευτής*, 1979, σ. 196-200 και 250-259).

σομε – διαφέρει από τό μαθητή όχι κατά την αποκλειστική πηγή της σοφίας τους αλλά κατά την επισημονική του εξειδίκευση και την άσκημένη του κρίση.

Αυτά λοιπόν πρέπει να είναι:

I. ΜΙΑ ΣΧΟΛΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Πώς την φαντάζομαι: Δεν πρέπει να είναι κανενός είδους έπιτομή των γνωστών και μεγάλων, αλλά προσαρμωμένη στην προβλεπόμενη ύλη του αναλυτικού προγράμματος και στα περιεχόμενα των Νεοελληνικών Κειμένων των τάξεων. Και άρα θά πρέπει να δίνει στα κύρια χαρακτηριστικά τους και εϋδιάκριτα τις έποχές, τά ρεύματα και τις σχολές αυτής της ύλης και αυτών των περιεχομένων: Στην άρχή ή εισαγωγικά στα άρμόδια κεφάλαια να έξηγηί δηλαδή όχι θεωρητικά, αλλά πολύ συγκεκριμένα και με παραδείγματα, λ.χ. τί είναι ιδεολογική και τί αισθητική θεωρία, τί είναι ρεαλισμός και τί φορμαλισμός στην τέχνη, τί είναι ο υπερρεαλισμός και πώς εκφράζεται, τί είναι ο έλεύθερος στίχος και πώς λειτουργεί. Και στην ανάπτυξη της πρέπει να είναι περιγραφική: να περιγράφει αναλυτικά την πορεία και τούς σταθμούς του έργου του συγγραφέα, ακόμη και την ύποθεση, δηλαδή την ανάπτυξη του θέματος και των ιδεών των μεγάλων και βασικών ποιημάτων (π.χ. του *Άξιον έστί*, του *Μπολιδάο*, ακόμη και του *Τελευταίου σταθμού*). Μία πρόχειρη άνθολόγηση κρίσεων είναι επίσης απαραίτητη. Τέλος οι έποχές πρέπει να συνδέονται με άδρομερή σημειώματα. Και κατακλείδα με σχετική διβλιογραφία και χρονολογικούς Πίνακες.

II. ΟΙ ΣΧΟΛΙΚΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Δηλαδή όχι μόνον ο σχολικός Κάλδος, Σολωμός, Καβάφης, αλλά και ο σχολικός Σεφέρης, Έλύτης, Ρίτσος, Αναγνωστάκης, Παπαδίτσας, Σινόπουλος, Σαχτούρης. Βασικά, θά πρόκειται για μία αίτιολόγησή τους: Η άνθολόγηση πρέπει να είναι όχι ποιοτική αλλά καταρχήν αντιπροσωπευτική. Η αντιπροσωπευση πρέπει να γίνεται με βάση τά προσωπικά θεματικά, ψυχολογικά και ιδεολογικά μοτίβα του ποιητή· και φυσικά, παρακολουθώντας την εξέλιξή τους από συλλογή σε συλλογή. Έτσι θά συσχετίζεται και θά αντιδιαστέλλεται εϋδιάκριτα με τό περιβάλλον του. Χάρη στα ψυχολογικά και τά ιδεολογικά κριτήρια θά συσχετίζεται με τό κλίμα και την κίνηση των ιδεών της έποχής και χάρη στα προσωπικά του μοτίβα θά διακρίνεται από τούς άλλους ποιητές. Όποσδήποτε θά ύπάρχει μία γενική εισαγωγή, πού – χωρίς καμιά άξιολογική παρέμβαση του έπιμελητή – θά τοποθετεί, θά περιγράφει και θά διακρίνει αυτά τά πράγματα· και ειδικότερες μικρές προεισαγωγές, σε κάθε άλλαγή σταθμού στην εξέλιξή του. Στο τέλος, *Σημειώσεις*, *Πίνακες* και *Γλωσσάρι*: Στίς *Σημειώσεις* θά περιέχονται τά πραγματικά στοιχεία του ποιήματος, οι *Πίνακες* θά είναι συσχετικοί, τό *Γλωσσάρι* θά αποτυπώνει, εκτός από τή σημασία, τή γλωσσική είκόνα και ιδιομορφία του ποιητή (δέν θά αποκλείονται ακόμη και λέξεις δλόκληρα λήμματα). Καθόλου έρωτήσεις, αλλά προτάσεις για εργασίες στο ύψος του σχεδιασμού πού προηγήθηκε.

III. ΣΧΟΛΙΚΗ ΔΕΛΤΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΒΟΗΘΗΜΑΤΩΝ

Έννοώ πώς θά έχομε ειδικά δελτία βοηθημάτων για μία έποχή, μία θεωρία, έναν συγγραφέα και προπαν-

τός για τὰ ποιήματα πού θά διδάξομε. Δέν έννοώ γενικά διβλιογραφία καί παραπομπές, άλλα αὐτοῦσια τὰ κείμενα καί ὅπου χρειάζεται μεταποιημένα για τή σχολική χρήση. Π.χ. για τήν *Τελευταία μέρα* τοῦ Σεφέρη, τίς σχετικές ἐργασίες τοῦ Κοκόλη, τοῦ Vittì, τοῦ Ἀργυρίου, τοῦ Μαρωνίτη. Για τό *Περιμένοντας τούς βαρβάρους* τοῦ Καβάφη, τίς ἐργασίες τοῦ Π. Πετρίδη, τοῦ Μαλάνου, τοῦ Περίδη, τοῦ Τσίρκα, τοῦ Μιχαλέτου. Μέ τήν ὑπόδειξη τοῦ δελτίου θά ὀδηγοῦμαστε στήν εἰδική *Κεμενοθήκη* τοῦ θέματος ἢ τοῦ ποιήματος. Καί ἔτσι καθηγητής καί μαθητής ὀπλισμένοι – συνήθως συμβαίνει ὁ ἕνας νά εἶναι ὀπλισμένος καί ὁ ἄλλος διαθέσιμος – θά εἶναι καί τυπικά ἔτοιμοι για τήν ἐπεξεργασία τοῦ μαθήματος.

7. Κριτική συνείδηση σύστοιχη πρός τὰ ἔργα τῆς κριτικῆς φαντασίας

Μένει ἡ οὐσιαστική πλευρά τοῦ ζητήματος. Εἶναι αὐτή πού μέ ιδιαίτερη ἔμφαση τόνισα στήν ἀρχή: ἡ ἐπιτακτική ἀνάγκη για καλλιέργεια στίς ψυχές τῶν παιδιῶν καί στή σχολική πράξη μιᾶς κριτικῆς συνείδησης αὐτοτελοῦς τύπου. Τί εἶναι τὰ κείμενα πού διδάσκομε; Ἔργα τῆς κριτικῆς φαντασίας. Ἄρα σύστοιχη πρός αὐτή καθὼς εἶπα θά εἶναι καί ἡ κριτική συνείδηση πού πρέπει νά ἀναπτύξομε. Οὔτε γενικά θεωρητική, οὔτε εἰδικά φιλολογική, άλλα κριτική. Ἄλλιῶς ἂν δέν ἐκτραποῦμε σέ ἄλλα ζητούμενα, σάν αὐτὰ πού ἀνέφερα στήν ἀρχή, θά τελειώνει τό μάθημα καί θά μένομε ἄδειοι, μέ τίς θεωρίες καί τίς προηγούμενες ἀναλύσεις – μιᾶ καινούρια τεχνολογία – στά χέρια. Στό μεταξύ ἡ ψυχή τοῦ κειμένου, πού ἔχει τή δική του ψυχή καί τή δική του μορφολογία, θά μᾶς ἔχει καί πάλι ξεφύγει.

Πῶς καλλιεργείται αὐτή ἡ κριτική; Ἡ ἀπάντηση οὔτε εὐκολη εἶναι, οὔτε χωρᾶ στά ὅρια – πού τὰ καταχράστηκα ἤδη – μιᾶς εἰσήγησης. Ἄλλα ἐπειδή βρισκομαι στήν περιοχή τῶν προτάσεων, θά πρότεινα καί ἐδῶ κάποιες ἰδέες: Πρῶτα τό πνεῦμα αὐτῆς τῆς ζητούμενης κριτικῆς νά περάσει γενναῖα καί στά Νεοελληνικά Κείμενα τοῦ σχολείου. Νά περιέχονται, ἰσότιμα πρός τὰ κείμενα τῆς κριτικῆς φαντασίας (τά διηγήματα καί ποιήματα) καί κείμενα γνήσιας κριτικῆς. Ἐπαναλαμβάνω γνήσιας καί δοκιμακῆς κριτικῆς, καί ὄχι θεωρίας ἢ περιεχομένου ἄλλου γένους (π.χ. ψευδοφιλοσοφικά, ἱστορικά, κοινωνιολογικά, λαογραφικά). Καί ἰσότιμα, πού σημαίνει καί ποσοτικά καί ποιοτικά ἰσοδύναμα· ποιοτικά, μέ τήν προϋπόθεση νά μήν ἀγνοεῖται καί σ' αὐτὰ ὁ παράγοντας τῆς ἀντιπροσωπευτικότητας. Καί τό πνεῦμα αὐτῆς τῆς κριτικῆς νά περάσει καί στή σύνταξη τῶν βοηθημάτων πού πρότεινα, δηλαδή στή *Σχολική Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, στούς *Σχολικούς ἀγγραφεῖς*, ἀκόμη καί στήν ἐπεξεργασία τῶν ἀναλύσεων τῆς *Κεμενοθήκης*. Συμπληρωματικά, θά βοηθήσει καί ἡ ζωντανή ἐπαφή καί ἀσφαλῶς ἡ κατάρτιση μιᾶς σχολικῆς δισκοθήκης μέ ἀπαγγελίες καί ἐξομολογήσεις τῶν σύγχρονων ποιητῶν. Μετά τὰ κριτικά κείμενα ἢ γλώσσα τῶν ἰδίων τῶν ποιητῶν εἶναι ὁ εὐθύτερος δρόμος πού ὀδηγεῖ, ἔμμεσα ἀλλά ἀσφάλτα, στή ζητούμενη κριτική συνείδηση.

Τελειώνοντας, θά ἤθελα νά συγκεντρώσω τήν προσοχή μου στά ἑξῆς σημεία: Πρόκειται για μάθημα, πού πρωταρχικά μᾶς ἐνδιαφέρει χάρη στήν αἰσθητική ἀξία καί ἰδιομορφία του. Στή συνέχεια, για

μάθημα πού καλλιεργεί ἐκφραστικές καί πολιτιστικές ἀξίες σύγχρονες, ζωντανές καί λειτουργικότητες. Τέλος για μάθημα, πού προβληματίζει, δίνει δηλαδή ἰδεολογικά στηρίγματα στήν προσωπική παιδεία μας. Ἀλλά τὰ δίνει διαμέσου τῆς δικῆς του νομοτελείας. Ἡ καλλιέργεια λοιπόν, κατά τή διδασκαλία, τῶν ἀντίστοιχων κριτηρίων στήν ὑπηρεσία τῶν παραπάνω σκοπῶν τοῦ μαθήματος – αἰσθητικός, πολιτιστικός, ἰδεολογικός προβληματισμός μας – θετικά τό ἀντιδιαστέλλει μέ ἄλλα μαθήματα τῆς σχολικῆς πραγματικότητας, πού ὁ λόγος καί ἡ λογική τους ἰσοπεδώνονται καί γίνονται κάθε μέρα καί πιό «διεθνή», τεχνοκρατικά καί ἀφηρημένα. Ἐνῶ ἡ λογοτεχνία, κοντά στίς πιό αὐτόχθονες καί προσωπικές ρίζες τῆς γλώσσας, τοῦ πολιτιστικοῦ καί τῆς ἰδεολογίας μας μπορεῖ νά ἀποδειχτεῖ, ἔτσι χειραγωγημένη, σάν ἡ μόνη ἀντίσταση στή δύναμη τοῦ ἀλλοτριωτικοῦ μηχανισμοῦ πού εἶναι ἡ Ἐκπαίδευση στίς μέρες μας.

κοιτάξτε
τὸ συμφέρον
καὶ τὴν σπουδαιότητάς

καὶ πάλι τὰ
ομόλογα
ΕΤΒΑ
δίνουν τὸ
μεγαλύτερο τόκο

Τώρα διατίθενται τίτλοι:

- Δραχμῶν: 5.000, 25.000, 50.000, 100.000, 200.000, 300.000, 400.000, 400.000 ἐπιτοκίου **17%**
- Δραχμῶν: 500.000, 600.000, 700.000, 800.000, 900.000 ἐπιτοκίου **19%**
- Δραχμῶν: 1.000.000, 1.100.000, 1.200.000, 1.300.000, 1.400.000, 1.500.000, 1.600.000, 1.700.000, 1.800.000, 1.900.000, 2.000.000 ἐπιτοκίου **21%**

Παραδείγματα ἐτήσιας ἀποδόσεως τῶν ομόλογων

Τίτλος	Ἐπιτόκιο	Τόκος	Τίτλος	Ἐπιτόκιο	Τόκος
100.000	17%	17.000	1.000.000	21%	210.000
500.000	19%	95.000	2.000.000	21%	420.000

ομόλογα

ΕΤΒΑ

ἀνώνυμα
ρευστοποιήσιμα
τόκος ἀφορολόγητος

Θὰ τὰ βρεῖτε, ἐκτός ἀπὸ τὰ καταστήματα τῆς ΕΤΒΑ, στίς ἐμπορικῆς Τράπεζες, στὸ Ταχυδρομικὸν Ταμιεστήριο, στὸ Χρηματιστήριον καὶ στήν Ἑλληνικὴ Ἐταιρία Ἐπενδύσεων Χαρτοφυλακίου

Οί φιλοσοφικές θεωρίες του Φυσικού Δικαίου καί τό πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας

Τόμας Χόμπς καί Τζών Λόκ

τοῦ Αἰμίλιου Μεταξόπουλου

Ὁ κλασικός φιλοσοφικός φιλελευθερισμός ταυτίζεται σέ γενικές γραμμές μέ τίς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἡ μελέτη αὐτή εἶναι ἀφιερωμένη στό πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στό πλαίσιο τοῦ ἔργου δύο μεγάλων θεωρητικῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου: τοῦ Χόμπς καί τοῦ Λόκ. Ἡ ἀνάλυσή μας θά διακλαδωθεῖ στό σχολιασμό ὀρισμένων πτυχῶν τῶν συστημάτων τους.

Μιά μικρή εἰσαγωγή, ὅμως, εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν τοποθέτηση ἑνός σημαντικοῦ προβλήματος ἱστοριογραφικοῦ καί φιλοσοφικοῦ χαρακτήρα: ἐκείνου πού ἀφορᾷ τό σαφές προσδιορισμό τοῦ τί ἐννοοῦμε λέγοντας ὅτι κάποιος φιλόσοφος ἀνήκει στή χορεία τῶν νεότερων θεωρητικῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου.

Πρόσφατες σχετικά μελέτες μετατόπισαν λίγο τά παραδοσιακά κριτήρια «κατάταξης» περιλαμβάνοντας σ' ἕνα ἰδεατό κατάλογο τῶν μεγάλων ἐκπροσώ-

πων τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου περιπτώσεις μέχρι πρότινος ἀμφιλεγόμενες (παράδειγμα: τόν Χόμπς). Ἐμεῖς θά δανειστοῦμε ἀπ' τόν Ν. Bobbio δύο θεμελιακά κριτήρια ἄκρως γενικά: 1) πέρα ἀπό τό ὑπαρκτό δίκαιο ὑπάρχει τό φυσικό δίκαιο· 2) τό φυσικό δίκαιο εἶναι «ἀνώτερο», προσδιορίζει ἢ δεσμεύει τό ὑπαρκτό νομοθετικό οἰκοδόμημα ἀποτελώντας κατά κάποιο τρόπο τήν «οὐσία» του καί τήν πηγή τῆς νομιμότητάς του. Τά κριτήρια αὐτά εἶναι φορμαλιστικά: ἰδοῦ ἡ πρώτη ἀντίρρηση πού θά μπορούσε νά διατυπωθεῖ κι ὄχι ἀδικαιολόγητα. Θά τά χρησιμοποιήσουμε ὅμως ἐπειδή μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὀρθοθετήσουμε ἕνα χώρο σκέψης ἀνιχνεύοντας κατόπιν τά ιδιαίτερα καί βαθύτερα χαρακτηριστικά του. Διευκολύνουν λοιπόν τή θεμελίωση τῆς κεντρικῆς μας ὑπόθεσης: αὐτό πού διαπνέει καί καθορίζει τίς θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἄρρηκτα δεμένες μέ τή γέννηση τοῦ σύγχρονου φιλελευθερισμοῦ, εἶναι μιᾶ ὀρισμένη ἀντίληψη τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας ὡς φυ-

Τό κείμενο αὐτό εἶναι ἡ συντεταγμένη μορφή ἑνός κεφαλαίου διπλωματικῆς ἐργασίας, θέμα τῆς ὁποίας ἦταν οἱ σχέσεις τοῦ καντιανοῦ φιλελευθερισμοῦ μέ τά φιλοσοφικά ρεύματα τοῦ δέκατου ἑβδομοῦ καί τοῦ δέκατου ὀγδοοῦ αἰῶνα. Ἐλπίζουμε σ' ἕνα μελλοντικό τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ νά μπορέσουμε νά παρουσιάσουμε καί τό δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου πού ἀφορᾷ τή θεωρία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας στόν Κάντ. Ἡ μελέτη πού δημοσιεύεται ἐδῶ ἔχει ἀντικείμενό της τίς ἀντίστοιχες θεωρίες τοῦ Χόμπς καί τοῦ Λόκ.

σικής ιδιότητας του Ἀνθρώπου, πού ἄλλοτε συνδέεται μέ ἀνθρωπολογικές (ἢ καί βιολογικές) ἰδιαιτερότητες, ἄλλοτε μέ τήν ἀνθρώπινη ἐργασία, ἄλλοτε μέ τήν πουριτανική ἀντίληψη τοῦ πεπρωμένου. Σέ κάθε περίπτωση οἱ θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποκτοῦν νόημα, μετά τό Μεσαίωνα, μόνο στό βαθμό πού ἐξαρτῶνται ἀπόλυτα ἀπό τό δικαίωμα στήν ἀτομική ιδιο-

κτησία¹ καί τό νομιμοποιῶν μέ τή σειρά τους θεωρητικά. Τά προβλήματα τοῦ κράτους, τοῦ δικαίου καί τῆς πολιτικῆς δέν εἶναι δυνατόν νά ἀντιμετωπιθοῦν στό πλαίσιο τῶν θεωριῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου ἀποσυνδεδεμένα ἀπ' τή θεμελιακή ἐξίσωση: φυσική ἰσότητα + φυσική ἐλευθερία = συμφυρές στήν οὐσία τοῦ ἀνθρώπου δικαίωμα στήν ἀτομική ιδιοκτησία.

THOMAS HOBBS

Ὁ Thomas Hobbes (1588-1679) ἱκανοποιεῖ καί τά δύο φορμαλιστικά κριτήρια πού παραθέσαμε πῶ πάνω. Ἄλλά ἓνας ἀπ' τοὺς λόγους πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά τόν θεωρήσουμε θεμελιωτή τῆς μοντέρνας φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι καί ἡ ἐφαρμογή τῶν ριζοσπαστικῶν, νομιναλιστικῶν, ἐπιστημολογικῶν καί ἐπιστημονικῶν ἀρχῶν πού διαπνέουν τίς γεωμετρικές του ἀντιλήψεις καί τή Λογική του στή θεωρία τοῦ Κράτους. Λέμε θεωρία τοῦ κράτους κι ὄχι πολιτική ἐπιστήμη ἐπειδή οἱ δύο ἔννοιες δέν ἔχουν τήν ἴδια ἔκταση· ἡ σύγχρονη πολιτική ἐπιστήμη ἀρχίζει μέ τό Μακιαβέλι. Ἄλλά μόνο μέ τόν Χόμπς καί τίς συστηματοποιήσεις του γίνεται φανερό ὅτι ἡ πολιτική συγκροτεῖται ὡς διαδικασία αὐτόνομη καί πρωταρχική σ' ἓνα δοσμένο κοινωνικό πλαίσιο μόνο διαμέσου τῆς συμπύκνωσής της στή στιγμή τῆς λήψης καί πραγματοποίησης ἀποφάσεων πού ὑλοποιοῦν τήν ἐξουσία: καί ἡ ἐξουσία εἶναι ταυτόσημη μέ τό κράτος ἀφοῦ ὅλοι οἱ πολύπλοκοι συσχετισμοί πού τήν ἀποκρυσταλλώνουν ἐλέγχονται καί διευθύνονται ἀπό τόν ἀπόλυτο ἄρχοντα, τό Leviathan, τό κράτος. Καμιά διαδικασία «ἡγεμόνευσης» δέν εἶναι δυνατή ἂν δέν ἀνάγεται στό κράτος ἢ δέν ἀπορρέει ἀπ' αὐτό.

Ὁ Χόμπς ἐπεκτείνει τίς ἀντιλήψεις του γιά τή γεωμετρία, ἢ τουλάχιστον γιά τή γεωμετρική, «γαλιλεϊανή» μέθοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, στήν ἀνάλυση τῶν δομῶν τοῦ κράτους. Τό κράτος, ἐξἄλλου, στό σύστημά του δέν ἀποτελεῖ ἔννοια διαφορετικῆς

ἀπό ἐκείνη τῆς κοινωνίας. Ὁ διαχωρισμός κράτους-πολιτικῆς κοινωνίας/κοινωνίας τῶν πολιτῶν εἶναι πολύ μεταγενέστερος καί τόν ὀφείλουμε στό Χέγγελ.²

Παραλείποντας κάποιες ιδιομορφίες τῆς ἐπιστημονικῆς μεθοδολογίας τοῦ Χόμπς πού ἀφοροῦν τή φυσική, μποροῦμε σέ γενικές γραμμές νά ἐντοπίσουμε τό κοινό χαρακτηριστικό τῆς γεωμετρίας τῶν σωματιδίων πού ἐπεξεργάστηκε καί τῆς πολιτικῆς του θεωρίας στό συμβατικό τους χαρακτήρα (conventionalism). Οἱ ἐπιστήμες αὐτές εἶναι, κατά τή γνώμη του, ὁλοτελῆ ἀσφαίρητες στό βαθμό πού οἱ βασικές τους ἀρχές δέν ἀνταποκρίνονται σέ «ἐξωτερικά» πραγματικά δεδομένα (τοῦ χώρου γιά παράδειγμα) ἀλλ' ἐξαρτῶνται ἀποκλειστικά ἀπό ὀρισμένες «πρώτες ἀρχές» πού κατά πλήρως συμβατικό τρόπο οἱ ἄνθρωποι συναποδέχονται. Ὅταν διαθέτουμε τίς «πρώτες ἀρχές» εἶναι δυνατό, σύμφωνα μέ τή μέθοδο τῆς παραγωγικῆς λογικῆς, νά οἰκοδομήσουμε μιά ὁλόκληρη ἀλυσίδα ἀλληλεξαρτῶμενων συμπερασμάτων, μαθηματικά ἐπαληθεύσιμων, πού θά μᾶς ὀδηγήσουν στό μονοσήμαντο προσδιορισμό τῆς ἀλήθειας ἢ τοῦ ἰσχύοντος κανόνα γιά κάθε μιά ἀπ' τίς περιπτώσεις ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν πού θά μᾶς παρουσιασθεῖ. Σχηματοποιώντας, ὁ Χόμπς προχωρεῖ κάπως ἔτσι: συμβατικά ἀποδεχόμεστε καί ὀρίζουμε ὅτι τά a, b, c, ἰσχύουν. Ἄλλά τότε ἀναγκαστικά συμπεραίνουμε ὅτι ἰσχύουν ὡς παράγωγα τῶν a, b, c, τά πορίσματα k, m, n. Ἡ ἀλήθεια αὐτῶν τῶν πορισμάτων ἢ θεωρημάτων εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπό ὅποιαδήποτε «πραγματικότητα». Ἡ ἀλήθεια τους ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπό τή σύμβαση πού ἔχει ἀρχικά συναφθεῖ.

Γιά τίς κοινωνικές σχέσεις ἐπίσης ἰσχύει ἡ ἀρχή, σύμφωνα μέ τήν ὁποία μιά ἐπιστήμη θεμελιωμένη στή γεωμετρική (εὐκλείδεια) μεθοδολογία εἶναι μιά ἐπιστήμη πού ἐπιτρέπει τή μαθηματικο-συλλογιστική παραγωγή τῶν δευτερευουσῶν ἀληθειῶν ἀπό τό σύστημα τῶν πρώτων ἀρχῶν καί ὀρισμῶν πού συμβα-

1. Δέν θ' ἀσχοληθοῦμε καθόλου μέ τό ἀρχαῖο «φυσικό δίκαιο» τῆς ἑλληνικῆς ρωμαϊκῆς ἢ μεσαιωνικῆς θεώρησης. Ὅποτε χρησιμοποιοῦμε τόν ὄρο αὐτό ἀναφερόμαστε ἀποκλειστικά στή θεωρία τοῦ φυσικοῦ δικαίου πού εἶναι συνδεδεμένη μέ τά ὀνόματα τοῦ Grotius, τοῦ Pufendorf, τοῦ Thomasius κ.λπ.

2. Ὁ διαχωρισμός αὐτός εἰσάγεται καί «θεσμοποιεῖται» ἀπό τόν Χέγκελ καί σ' αὐτό νευανικά ἀλλά κυρίως σ' ἔργα τῆς ὀρμότητάς του καί ἰδιαίτερα στή *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*. Ὁ Χέγκελ καταλήγει σ' αὐτό τό διαχωρισμό μέσ' ἀπ' τή μελέτη τῶν ἀγγλων «ἠθικιστῶν» καί πρῶτ' ἀπ' ὅλα τοῦ A. Smith, τοῦ Ferguson κ.λπ.

τικά έχουμε αρθρώσει. Ἐπιστήμη είναι ἡ γνώση τῆς λογικῆς σύνδεσης τῶν ἐσωτερικῶν θεωρημάτων πού θεμελιώνουν ἕνα σύστημα προτάσεων καί ὄχι ἡ γνώση τῶν γεγονότων. Ἐπιστημονική είναι ἡ γνώση πού μπορούμε a-priori νά ἐπαληθεύσουμε. Γιά a-priori ἐπαληθευσιμότητα, σημειώνει ὁ Χόμπς στό *De Homine*, μπορούμε νά μιλάμε μόνο στήν περίπτωση τῶν προτάσεων ἐκείνων πού ἀναφέρονται σέ ἀντικείμενα ἢ κατασκευή τῶν ὁποίων ἐξαρτάται ἀποκλειστικά ἀπό τήν αὐθαίρετη βούληση τῶν ἀνθρώπων. Σύμφωνα μέ τήν ἀποψή του ἄλλωστε

«καί ἡ πολιτική καί ἡ ἠθική, οἱ ἐπιστήμες δηλαδή τοῦ δίκαιου καί τοῦ ἀδίκου, τοῦ ἴσου καί τοῦ ἄνισου μποροῦν ν' ἀποδειχθοῦν a-priori»

κι αὐτό ἐπειδή τίς ἀρχές χάρις στίς ὁποῖες γνωρίζουμε τί είναι τό δίκαιο καί τό ἴσο ἢ ἀντίθετα τό ἀδικο καί τό ἄνισο, δηλαδή τίς αἰτίες τῆς δικαιοσύνης καί γιά τήν ἀκρίβεια τούς νόμους καί τίς συμφωνίες, τούς φτιάξαμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι.³ Ἡ πολιτική είναι μιά ἀληθινή ἐπιστήμη ἐπειδή ἔχουμε μόνοι μας ὀρίσει τίς γενικές ἀρχικές προτάσεις ἑνός συμβολαίου (σύμβασης) μέ βάση τίς ὁποῖες θά ἐπιλύσουμε τά δευτερογενή πρόβλημά τῆς ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης στίς συγκεκριμένες μεταπολίσεις, τίς διαμάχες, τίς ἀναμετρήσεις καί τούς κανόνες διευθέτησης τῶν προβλημάτων πού ἀνακύπτουν στούς κόλπους μιάς κοινωνίας. Ἡ κοινωνία δέν είναι θεμελιακή ἀρχή, δέν είναι ἀδιάσπαστο σύνολο: ἀποτελεῖται ἀπό μέρη, είναι μιά σύνθεση, ἕνα «σῶμα».⁴ Καθετί σύνθετο, είναι τό ἀποτέλεσμα τῆς κίνησης καί τῶν ἀλληλεπιδράσεων τῶν μερῶν πού τό συγκροτοῦν. Ἡ κοινωνία σά σύνθεση, διασπάται ἐννοιολογικά σέ συνιστώσες ἢ μηχανική κίνηση τῶν ὁποίων τήν παράγει. Ἄν ἐπιθυμοῦμε νά κατανοήσουμε τί είναι μιά κοινότητα, ὀφείλουμε ἄναλύοντας τήν στά συνθέτοντα μέρη νά ἀνακαλύψουμε τίς ἀρχές τῆς κίνησής τους ὥστε νά μπορέσουμε νά ἐπανασυγκροτήσουμε ἐννοιολογικά τούς νόμους πού ἐν εἶδει θεωρημάτων τήν διέπουν καί τήν συντηροῦν. Ὄφειλουμε μέ δύο λόγια νά ὀρίσουμε τίς πρώτες ἀρχές τῆς. Στή γεωμετρία αὐτές είναι γιά παράδειγμα τά ἀξιώματα τοῦ Εὐκλείδη γιά τό χῶρο. Στήν ἐπιστήμη τῶν κοινωνικῶν σχέσεων είναι τά ἀτομικά ὑποκείμενα, οἱ ὀρμές καί οἱ ὀρέξεις τους, στή φυσική, προκοινωνική τους κατάσταση. Οἱ συνιστώσες τῆς κοινωνίας είναι λοιπόν τά ἄτομα τῶν ὁποίων οἱ προκοινωνικές σχέσεις συνοψίζονται στόν ἀδιάκοπο, ἀνελέητο πόλεμο τῶν πάντων ἐναντίον πάντων.

Σύμφωνα μέ τόν Χόμπς: ἡ ἐννοια τῆς ἰδιοκτησίας συγκροτεῖται ταυτόχρονα μέ τήν ἴδρυση τοῦ κράτους. Ὄρισμένοι ἐρμηνευτές θεωροῦν ὅτι αὐτή ἡ ἀντίληψη διαφοροποιεῖ τόν Χόμπς ἀπό τούς ὑπόλοιπους θεωρητικούς τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Τά ἀτομικά ὑποκείμενα διαμέσου τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου ἰδρύουν τήν πολιτική κοινωνία ὄχι γιά νά προστατεύσουν τήν ἤδη ὑπαρκτή ἰδιοκτησία ἀλλά γιά νά ἐπιτύχουν τή

διασφάλιση τῆς αὐτοσυντήρησής τους. Μόνο μετά τήν ἐνταξή τους σ' ἕνα κοινωνικό σύνολο, διεπόμενο ἀπό σχέσεις προσδιορισμένες ἀπό τό θετικό δίκαιο, ἀποκτοῦν τό δικαίωμα στήν ἀτομική ἰδιοκτησία. Ἄπ' τό κράτος ἐκπορεύεται κάθε εἶδος δικαίου. Ἄλλά ἀνάμεσα σ' αὐτή τή θέση καί ἐκείνη σύμφωνα μέ τήν ὁποία τό κράτος είναι ὁ ἐγγυητής τῆς εἰρήνης, στό βαθμό πού κατέχοντας τό νόμιμο μονοπώλιο τῆς ἀσκησης βίας ἀποκλείει καί καταστέλλει ὁποιαδήποτε διαδικασία θά μπορούσε νά ὀδηγήσει τούς ὑπηκόους τους στόν ἀλληλοσπαραγμό – ὑπάρχει πράγματι μεγάλη ἀπόσταση: Μ' ἄλλα λόγια: ἡ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων γιά εἰρήνη δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τό πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας; Είναι ἀπλῶς μιά ἠθική ἢ ἔστω ἀνθρωπολογική ἐπιταγή; Ἐχουμε τή γνώμη ὅτι ὁ ὀφελμισμός τοῦ Χόμπς, σέ συνδυασμό μέ τή μηχανιστική του ἀντίληψη γιά τή συγκρότηση τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ἀποκλείουν μιά τέτοια μονοσήμαντη ἐρμηνεία. Στή φυσική κατάσταση ἀνάου πολέμου, κάθε ἀνθρώπος δεσμεύεται ἀπό τόν ὑπέρτατο φυσικό νόμο τῆς διατήρησής του στή ζωή. Αὐτός ὁ φυσικός νόμος ἐγκαταρραγμένος στή στοιχειώδη ὀρθολογικότητα τοῦ κοινῶν νοῦ ὑποδεικνύει ἕνα κοινό ἀγαθό καθολικά ἐπιδιώξιμο: τήν εἰρήνη. Τό κοινό αὐτό ἀγαθό, ἐάν πραγματοποιηθεῖ, δημιουργεῖ γιά τό κάθε ἄτομο ξεχωριστά συνθήκες στό πλαίσιο τῶν ὁποίων ἡ ὑλοποίηση τῶν προσωπικῶν του διαθέσεων καί ἡ ἱκανοποίηση τῶν ιδιαίτερων συμφερόντων του καθίσταται ἄκρως πιθανότερη συγκριτικά μέ τή διαιώνιση ἑνός καθεστῶτος ἀλληλοσπαραγμοῦ ὅπου τό μόνο ἰσχύον δίκαιο είναι ἐκείνο τοῦ ἰσχυρότερου. Στή φυσική κατάσταση τό προσωπικό συμφέρον μόνο βραχυπρόθεσμα μπορεῖ νά ἱκανοποιηθεῖ. Τό ἐρώτημα συνεπῶς πού τίθεται είναι τοῦτο: είναι ἡ ἐπιταγή τῆς εἰρήνης τό σημείο ἐκκίνησης τῶν συλλογισμῶν τοῦ Χόμπς, ἢ μήπως είναι ἀπλά μιά ἐπιταγή ὑπαγορευμένη ἀπό ἀνάγκες ζωτικότερης σημασίας; Κι ἂν οἱ ἀνάγκες καί τά ἀγαθά αὐτά συνοψίζονται στό στόχο τῆς αὐτοσυντήρησής, είναι αὐτός πράγματι μονοδιάστατος ἢ μήπως ἡ ἐννοια αὐτοσυντήρησης δέν ἀνάγεται ἀποκλειστικά στή βιολογική διατήρηση στή ζωή; Μόνο μιά μετατόπιση τῆς ἐρωτηματοθεσίας μας θά μᾶς ἐπιτρέψει νά ἐπιλύσουμε τό κύριο πρόβλημα: γιατί στή φυσική τους κατάσταση οἱ ἄνθρωποι ἀλληλοεξοντώνονται χωρίς ἔλεος; σέ τί ἀποσκοποῦν ὅταν ὁ καθένας τους ἐπιδιώκει τό θάνατο τοῦ ἄλλου, μιά καί είναι προφανές ὅτι ὁ στόχος ἦταν ἡ θανάτωση τοῦ ἄλλου αὐτή καθαυτή καί ἂν αὐτός ὁ στόχος προέκυπτε ὡς ἀποτέλεσμα ἐγγενῶν ἀνθρωπολογικῶν χαρακτηριστικῶν τότε ὁποιαδήποτε προσπάθεια συνεννόησης γιά τή σύναψη ἑνός κοινωνικοῦ/συμβολαίου θά κατέληγε σέ παταγώδη ἀποτυχία. Ἡ θεμελιακή ἐρώτηση συνεπῶς δέν είναι αὐτή πού οἱ περισσότεροι ἄπ' τούς μελετητές τοῦ Χόμπς θέτουν. Δέν ἔχει νόημα νά ρωτᾶμε «γιατί ἡ εἰρήνη;» μιά καί τό πρωταρχικό πρόβλημα είναι: «γιατί ὁ πόλεμος, πού ὀδηγεῖ στήν ἀνάγκη γιά εἰρήνη;» Ἐάν χρειάζεται νά καταλήξουμε στό ὅτι

«ἡ πηγή τῶν μεγάλων καί διηνεκῶν κοινωνικῶν πρέπει νά ὑπῆρξε ὄχι ἡ ἀμοιβαία συμπάθεια ἀνάμεσα στούς ἀνθρώπους ἀλλά ὁ ἀμοιβαῖος φόβος» καί στό ὅτι *«ἡ αἰτία τοῦ ἀμοιβαίου φόβου βρίσκεται ἐνμέρει στή φυσική ἰσότητα*

3. Hobbes, §*De Homine* 10, 5.

4. Γιά νά ἐμβαθύνει κανεῖς στίς ἐπιστημονικές καί ἐπισημολογικές θεωρίες τοῦ Χόμπς θά πρέπει νά μελετήσει τό *De Corpore*. Μιά μηχανιστική ἀποψη διαφοροετικῶν τύπου είναι καί τοῦ Descartes (*Regulae, Principes, Geometrie* κ.λπ.)

*τῶν ἀνθρώπων καὶ ἐνμέρει στή διάθεσή τους
νά βλάψουν ὁ ἕνας τόν ἄλλο»⁵*

τότε θά πρέπει νά κατανοήσουμε τίς γενεσιουργές αἰτίες αὐτῆς τῆς ἀλληλοαποδιδόμενης διάθεσης γιά «πρόκληση βλάβης», πού ὅπως ὁ Χόμπς ὁμολογεῖ δέν ἔχει μιά ἀποκλειστική αἰτία: σέ μιά περίπτωση προέρχεται ἀπ' τή ματαιοδοξία καί τήν ἀπληστία καί στήν ἄλλη ἀπό τήν ἀναγκαιότητα ὑπεράσπισης ἀπέναντι στούς ἀρπαγες τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καί τῶν ἀτομικῶν ἀγαθῶν τοῦ θιγόμενου. Καί ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος προσθέτει:

«μιά ἄλλη αἰτία, κι αὐτή πολύ συνηθισμένη, τῆς ἐπιθυμίας τῶν ἀνθρώπων νά βλαφθοῦν ἀμοιβαίᾳ, προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι πολλοί ἐπιθυμοῦν ταυτόχρονα τό ἴδιο πράγμα ἐνῶ δέν εἶναι δυνατόν νά τό ἀπολαύσουν ἀπό κοινοῦ οὔτε νά τό μοιραστοῦν. Ἐπειτα ὅτι πρέπει νά τό ἀποκτήσει ὁ ἰσχυρότερος: ἀλλά τό ποιός εἶναι ὁ ἰσχυρότερος πρέπει νά ἀποφασιστεῖ μέ τήν πάλη».⁶

Ἡ φυσική προκοινωνική κατάσταση εἶναι συνυφασμένη μέ τήν ἀδεδειγμένη, τό φόβο, τό ἄγχος καί τή θηριωδία: ὅσο αὐτή διαρκεῖ, ἡ ζωὴ κάθε ἀτόμου βρῖσκεται σέ κίνδυνο ὄχι γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως δολοφονικό ὄν ἀλλά ἐπειδή διεκδικεῖ τή χρήση ἀγαθῶν πού ἐπιβουλεύεται καί κάποιος ἄλλος ἢ πού ἤδη τὰ κατέχει κάποιος ἄλλος χωρίς παράλληλα νά μπορεῖ νόμιμα νά ἐπικαλεσθεῖ σχέσεις ἰδιοκτησίας τῆ στιγμῆ πού ἡ ἰδιοκτησία εἶναι νοητή μόνο σέ κοινωνικό πλαίσιο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ζῶον κτητικόν» καί θηριώδες· ἡ φυσική ἰσότητα ὀξύνει τὰ ἀδιέξοδα: ὀδηγεῖ στή διαιώνιση μιάς ἀτέρμονης διαδικασίας ἀλληλοεξόντωσης. Οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν αὐτό πού ἀτομικά τοῦς συμφέρει· στήν ἀναρχία τῆς φυσικῆς κατάστασης καμιά δύναμη δέν συνθέτει τίς φυγόκεντρες δυνάμεις, κι ὅπως λέει ὁ Χόμπς, ὁ πόλεμος ὅλων ἐναντίον ὅλων (guerra omnium contra omnis) καταστρέφει τό ἐμπόριο, τήν παραγωγή, ἀναστέλλει τήν εὐημερία. Δέν ἀντιλαμβάνεται ὁμως ὅτι ἡ ὑπαρξη ἐμπορίου σέ συνθήκες γενικευμένου διατομικοῦ πολέμου καί μάλιστα χωρίς ἀτομική ἰδιοκτησία εἶναι μᾶλλον περιεργή καί λογικά ἀντιφατική. Αὐτό πού διαφαίνεται ἀντίθετα μέσ' ἀπ' τήν ἐξέλιξη τῆς συλλογιστικῆς του εἶναι ὅτι ἡ δημιουργία κράτους ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιά ἕνα δικαίωμα, τό δικαίωμα στήν ἰδιοκτησία, πού εἶναι σύμφωνα μέ ἄλλες διακηρύξεις του προκοινωνικά ἀνύπαρκτο! Ὁ Χόμπς ὁμως τό προϋποθέτει σιωπηλά, ὑποστασιοποιώντας το. Σ' αὐτό τό σημείο ἄλλωστε καθίσταται λειτουργική ἢ μηχανιστική ἀντίληψη τῆς ἀνάλυσης ἐνός σύνθετου σώματος στά συναποτελοῦντα μέρη, καθὼς καί ἡ ἀτομιστική ὀπτική τῶν προκοινωνικῶν σχέσεων. Ἐάν κάθε «μέρος» εἶναι αὐτόνομο τότε εἶναι εὐκόλο νά θεωρηθεῖ «ἰδιωτικό» καί τό «ἔχειν» του καθίσταται «ἰδιωτικό ἔχειν». Ἡ εἰρήνη εἶναι τό πρόσταγμα ἐνός φυσικοῦ νόμου πού εἶναι τό συμμετρικό ἀντίθετο τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Στήν πολιτική κοινωνία θά ἐναρμονι-

σθοῦν φυσικό δίκαιο-ἐπιταγή γιά εἰρήνη καί φυσικός νόμος-δικαίωμα στήν αὐτοσυντήρηση. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀπεμπολήσει ὀλοκληρωτικά τήν ἐλευθερία του πού συνοψίζεται στό δικαίωμά του νά κάνει ὅτιδήποτε προκειμένου νά ἐπιβιώσει, γιά νά κατορθώσει νά εἶναι πραγματικά ἐλεύθερος καί ζωντανός χωρίς νά διατηρεῖ πλέον τό παραμικρό πολιτικό δικαίωμα. Ἀλλά στό δάθος βρῖσκεται ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία πού ἀναζητεῖ τό θεσμικό πλαίσιο πού νομικά θά τήν «δημιουργήσει». Ἡ πολιτική κοινωνία εἶναι ἡ στιγμή τῆς κάθαρσης: καθέννας ἐγκαταλείπει ὅση ἐξουσία διαθέτει γιά ν' ἀποκτήσει ἐντός τῆς μιά ἐξουσία δομικά διαφοροετική· καθέννας ἀπαρνιέται τό δικαίωμα στό «ἔχειν» γιά ν' ἀποκτήσει τό δικαίωμα στήν ἰδιοκτησία.

Ἡ κοινωνία εἶναι ἕνα σῶμα καί ἔχει μιά ψυχή: τόν ἄρχοντα. Ἡ ψυχὴ-θέληση διευθύνει τό μηχανικό σῶμα. Αὐτή εἶναι ἡ πολιτική, «ἡ ἀπόφαση», τό σῶμα εἶναι ἡ μηχανή πού ζεῖ στό ρυθμό τῆς πρώτης. Ἡ ἰδιοκτησία συνεπῶς, ὡς θεσμός, παράγεται ἀπό αὐτή τήν ὑψιστή θέληση ἀπ' τήν ὁποία ἐκπηγάζει κάθε δικαίωμα· ἀλλά ἤδη, σέ μιά ἀτυπική μορφή, ἔχει προϋποθεθεῖ ἐφόσον τό ἐνστικτο τῆς κτητικότητας θεωρήθηκε βασικά ὑπεύθυνο γιά τήν κατάσταση πολέμου πού κυριαρχεῖ στήν προκοινωνική περίοδο. Ἄν δέν ὑπῆρχε ὡς θεσμός ὑπῆρχε ὡς ἐνστικτο καί φυσική τάση. Καί ὄχι μόνο αὐτό: τό ἐνστικτο τῆς κτήσης σέ συνδυασμό μέ τήν περιορισμένη ποσότητα ὀρισμένων ἀγαθῶν ἐπιθυμητῶν σέ ὅλους εἶναι ἡ πραγματική αἰτία τοῦ προκοινωνικοῦ ἀλληλοσπαραγμοῦ. Τό νά ἀναφέρεται κανεῖς στό δίκαιο σ' ἐκεῖνη τήν προκρατική φάση δέν ἔχει νόημα. Δίκαιο ὑπάρχει, σύμφωνα μέ τόν Χόμπς, μόνο ἀπ' τή στιγμῆ πού ἔπειτα ἀπ' τήν κοινή συγκατάθεση μιά ἐνιαία ἐξουσία ἀναλαμβάνει νά θεσπίσει θεσμικά πλαίσια ἀπόλυτα δεσμευτικά γιά ὅλα ἀνεξαιρέτα τὰ μέλη μιάς κοινωνίας καί διαθέτει τή νόμιμη ὑλική δύναμη γιά νά ἐπιβάλλει τό σεβασμό τους. Τό κλασικό σχῆμα τῆς φιλελεύθερης ἰδεολογίας ἀρθρωμένο στήν ἀτομιστική ἀντίληψη, στή μετατροπὴ τοῦ κοινωνικοῦ θεσμοῦ τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας σέ ἀνθρωπολογικό χαρακτηριστικό, στό ὠφελιστικό σχῆμα ὀρθολογικότητας πού ὑποθέτει ὅτι ἐπιδίωξη κάθε ἀτόμου εἶναι ἡ μεγιστοποίηση τῆς ἱκανοποίησής του, ἢ ὁποῖα σέ συνδυασμό μέ τή σπανιότητα τῶν ἀγαθῶν δημιουργεῖ τό πλαίσιο γιά τήν ἀνάπτυξη ἀνταλλακτικῶν οικονομικῶν καί κοινωνικῶν σχέσεων, διαφαίνεται ὀλοκάθαρα πίσω ἀπ' τόν ἀπολυταρχισμό τοῦ Χόμπς. Οἱ ἀπολυταρχικῆς του ἀπόψεις εἶναι τελείως συγκυριακές: προέρχονται ἀπ' τό γεγονός ὅτι ἔζησε σέ μιά μεταβατική φάση περάσματος ἀπ' τή φεουδαρχία στόν καπιταλισμό καί συνεκδητοποίησε ὅτι οἱ πραγματοποιοῦμενοι κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ ἀπαιτοῦσαν γιά νά ὀλοκληρωθοῦν μιά μορφή πολιτικῆς διεύθυνσης δικτατορική καί ἀνεξέλεγκτη. Ὁ Χόμπς εἶναι ἀπολυταρχικός γιά τοῦς ἴδιους λόγους πού εἶναι καί ὁ Κρόμβελ. Κάθε δίκαιο, κάθε νόμος πηγάζει λοιπόν ἀπό τό κράτος πού συνιστᾶ τό πλαίσιο ἀναφορᾶς κάθε κοινωνικῆς πρακτικῆς. Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος θεωροῦσε ὅτι γιά νά συγκροτηθεῖ ἡ πολιτική κοινωνία χρειάζεται τό ἀδιαμόρφωτο καί διάσπαρτο πλῆθος (ὄχλος) νά μετατραπῆ σέ «λαό» ἢ ἀλλιώτικα σέ ὑποκείμενο δικαίου. Τό ὑποκείμενο δικαίου δέν εἶναι ὁ φυσικός ἄνθρωπος ἀλλά τό «πρόσωπο». Τό Κεφάλαιο XV τοῦ *De Homine* πραγματεύεται τό θέμα τοῦ προσώπου κι ἔχει

5. Hobbes, *De Cive* I, §2-3-4.

6. Hobbes, *Leviathan*.

ένα χαρακτηριστικό τίτλο: «ὁ πλαστός ἄνθρωπος». Στό ἴδιο ἔργο ὁ Χόμπς προτείνει μιά ἐξίσωση: «πρόσωπο δηλαδή μάσκα». Ἐνα πρόσωπο εἶναι φυσικό ὅταν τοῦ ἀποδίδονται ἐνέργειες καί λόγοι δικοῦ του κι εἶναι «πλαστό» ὅταν τοῦ ἀποδίδεται ἡ μάλ-λον ὅταν τοῦ ἀναγνωρίζεται τό (δυνητικό) δικαίωμα ἐκπροσώπησης τῶν ἐνεργειῶν ἢ τῶν λόγων ἄλλων φυσικῶν ἀτόμων. Μόνο ἡ ἔννοια τοῦ «πρόσωπου» μᾶς ἐπιτρέπει νά κατανοήσουμε πῶς εἶναι δυνατή ἡ σχέση ἀντιπροσώπησης ἐνῶ ταυτόχρονα ἡ παραγωγή δικαίου εἶναι ἀποκλειστικό ἔργο «προσώπων». Παράλληλα γνωρίζουμε ὅτι στή φυσική κατάσταση ὑφίσταται ἤδη ἕνα εἶδος δικαίου, τό φυσικό δίκαιο μεταφραζόμενο σέ δικαίωμα στήν αὐτοσυντήρηση. Οἱ ἄνθρωποι συνεπῶς εἶναι δυνητικά ὑποκειμένα δικαίου ἤδη στήν κοινωνική τους διάσταση. Ἡ σύναψη τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου δέν θά ἦταν δυνατή ἂν κάθε ἄτομο δέν ἦταν δυνητικά «πρόσωπο». Καί ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου, τυπική τοῦ 17ου καί 18ου αἰώνα, δέν εἶναι γιά τόν Χόμπς μόνο ἕνα θεωρητικό τέχνασμα πού καθιστᾷ ἐφικτή – σάν νομικό τῆς θεμέλιο – τήν τυποποίηση καί νομιμοποίηση τῶν διανθρώπων σχέσεων στό ἐσωτερικό ἑνός κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος. Αὐτή ἡ ἰδέα στόν Χόμπς λειτουργεῖ σά θεμέλιο τοῦ ἰσχύοντος δικαίου καί ντεφάκτο. Καί μέ τή σειρά τῆς ἐδράζεται σέ μιά ἠθική ἀξιολόγηση: ὅλοι οἱ ἄνθρωποι σά δυνητικά «πρόσωπα» εἶναι τυπικά ἴσοι. Σύμφωνα μέ ὁρισμένους σχολιαστές ὁ ἄνθρωπος γιά τόν Χόμπς δέν εἶναι ἀπόλυτη ἀξία. Αὐτό ὅμως δέν ἀναιρεῖ ὅτι κατά τήν πράξη τῆς σύναψης τοῦ συμβολαίου παρουσιάζεται ἀναγκαστικά σάν ἀπόλυτη ἀξία ἀπό δύο ἀπόψεις: α) ὡς πραγματοποιούμενο «πρόσωπο» β) ὡς φορέας ζωῆς πού συνάπτει τή συμφωνία ὑπακούοντας στήν ὑψιστή ἐπιταγή τῆς εἰρήνης γιά νά προστατέψει ἀποτελεσματικότερα τήν ὑπέρτατη ἀξία: τόν ἑαυτό του.

Ἡ ζωὴ εἶναι γιά τόν Χόμπς τό μέγιστο ἀγαθό. Ἄλλῃ ἡ ἔννοια τῆς ζωῆς περιλαμβάνει τόσο τό κτητικό ἔνστικτο ὅσο καί τήν τυπική ἱκανότητα παραγωγῆς δικαίου. Στό βαθμό μάλιστα πού τό δικαίωμα στήν αὐτοσυντήρηση ἂν καί εὐρύτερο ταυτίζεται σέ μιά ὁρισμένη ἔκταση μέ τήν ὑποκειμενική διάθεση κτήσεως καί ἀπόλαυσης ἀγαθῶν, καί συνεπῶς μέ τό φυσικό δίκαιο, ἡ δυνατότητα παραγωγῆς δικαίου, ἡ δυνητική μετατροπή σέ «πρόσωπο» ἀνάγεται τελικά σ' αὐτό. Γιατί τό γεγονός ὅτι ἡ συγκρότηση πολιτικῆς κοινωνίας εἶναι δυνατή διαμέσου τοῦ συμβολαίου, ἀπορρέει ἀπό τό ὅτι ἤδη στήν προκοινωνική κατάσταση οἱ διατελούντες κατά τά ἄλλα σέ ζωώδη κατάσταση ἄνθρωποι εἶναι κίβλας δυνητικοί φορεῖς δικαίου. Μ' αὐτή τήν ἔννοια πιστεύουμε ὅτι ὁ Χόμπς δέν εἶναι τόσο μακρινός ἀπ' τήν ὀπτική τοῦ κλασικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Μιά παραπάνω ἀπόδειξη συνιστᾷ παραδόξως ἡ ἀντίληψή του γιά τήν ἐλευθερία. Ἡ ἐλευθερία τῆς βούλησης δέν ὑπάρχει γιά τόν Χόμπς. Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἀπλά ἡ δυνατότητα ἐπιβολῆς τῆς ἐξαρτώμενης καί καθορισμένης ἀπό ἀντικειμενικούς παράγοντες θέλησῆς μας στούς ἄλλους, ἡ δυνατότητα αὐτοπραγμάτωσης. Ἐννοια μηχανιστική καί αὐτή, γεωμετρικῆς καταγωγῆς (ἡ «δύναμη»), πού παραπέμπει σέ μιά εὐρύτερη ἀντίληψη τῆς ἐλευθερίας ὡς ἐξωτερικῆς (ὄχι ἐσωτερικῆς, ψυχικῆς) διαδικασίας συγκρούσεως ἀντίρροπων δυνάμεων. Σ' ὅ,τι ἀφορᾷ ἄλλωστε τή φιλοσοφία τοῦ δικαίου καί τήν «ἐξωτερική» ἐλευθερία ὁ τυπικά φιλελεύθερος Κάντ, ἕναν αἰῶνα ἀργό-

τερα, δέν θά ἀλλάξει οὔτε μιά γραμμὴ ἀπ' αὐτή τήν ἀποψη τοῦ Χόμπς. Τό σχῆμα παραμένει τό ἴδιο:

- α) ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου εἶναι συνυφασμένη μέ τήν ἀτομική ἰδιοκτησία ἢ ἐν πάση περιπτώσει μέ τή διάθεση ἀποκλειστικῆς κτήσεως καί χρήσεως ἀγαθῶν
- β) τά ἀγαθὰ δέν εἶναι ἀρκετά γιά νά ἱκανοποιήσουν τούς πάντες στόν ἴδιο βαθμό
- γ) ὅσο οἱ ἄνθρωποι εἶναι ἀπομονωμένοι σά μικροί Ροβινσῶνες, ἡ σύγκρουση πού λογικά ἀκολουθεῖ ἐξαιτίας τῶν συνθηκῶν α καί β ἀπολήγει σέ μιά γενικευμένη ἀβεβαιότητα ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ ἰσχυρότερος
- δ) οἱ ἄνθρωποι ὡς ὄντα προικισμένα μέ μιά μίνιμουμ ὀρθολογικότητα ἀποφασίζουν νά συνάψουν ἕνα κοινωνικό συμβόλαιο ἀναλαμβάνοντας ἀμοιβαῖες ὑποχρεώσεις καί ἀναθέτοντας σέ μιά οὐδέτερη πολιτική ἐξουσία τήν ἐπιτήρηση γιά τό σεβασμό τους
- ε) ἡ ἰσχύς τοῦ συμβολαίου ἀλλά καί ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα σύναψης, του πηγάζουν ἀπ' τήν προκοινωνική ὑπαρξη ἑνός φυσικοῦ δικαίου πού καθιστᾷ τά ἄτομα τυπικά ἴσα. Αὐτό πού ἀλλάζει εἶναι οἱ ἰδιαίτερες ἀντιλήψεις τῶν μεμονωμένων στοχαστῶν τῆς σχολῆς τοῦ φυσικοῦ δικαίου καί οἱ ἀποχρώσεις.

Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τῆς ἀνάλυσῆς μας θά μᾶς βοηθήσει νά ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τή θέση πού διατυπώθηκε παραπάνω. Ἐνδεικτικῆς τῆς ἄμεσης λειτουργικότητας τῆς πολιτικῆς κοινωνίας ὡς πρὸς τήν ἀτομική ἰδιοκτησία εἶναι ἡ περικοπή πού παραθέτουμε ἀπ' τό *Leviathan*:

«Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ διαρκὴς θέληση νά ἀποδίδεις στόν καθένα τό δικό του· γι' αὐτό δέν ὑπάρχει πράγμα δικό του, δηλαδή ἰδιοκτησία, ὅπου δέν ὑπάρχει ἀδικία κι ὅπου δέν ὑπάρχει κατασταλτικὴ ἐξουσία καί συνεπῶς ὅπου δέν ὑπάρχει κράτος δέν ὑπάρχει ἰδιοκτησία ἀφοῦ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν δικαιώματα πάνω σ' ὅλα τά πράγματα. Γι' αὐτό ὅπου δέν ὑπάρχει κράτος δέν ὑπάρχει τίποτα τό ἄδικο. Ἐπομένως ἡ φύση τῆς δικαιοσύνης εἶναι τό νά ἐπιβάλλει τή διατήρηση τῶν ἰσχυροσῶν συμφωνιῶν· ἀλλὰ ἡ ἰσχύς τῶν συμφωνιῶν δέν ἀρχίζει παρὰ μόνο μέ τή συγκρότηση μιᾶς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἀρκετὰ ἰσχυρῆς, ὥστε νά ἐξαναγκάζει τούς ἀνθρώπους νά τά διατηροῦν· καί τότε μόνο ἀρχίζει ἡ ἰδιοκτησία».⁶

Εἶναι προφανές ὅτι γιά τόν Χόμπς στήν προκοινωνική φάση ὑπάρχει δίκαιο καί δικαιοσύνη. Τό ἐντοπίσαμε ἤδη. Αὐτό πού δέν ὑπάρχει εἶναι ἡ ἀδικία. Γιατί ὅταν τό δίκαιο καθενός ἔρχεται σέ σύγκρουση μ' αὐτό τῶν ἄλλων καί ταυτόχρονα δέν ὑπάρχει ἀκόμα κανένα θετικό νομικό οἰκοδόμημα πού νά ἀλληλοδεσμεύει διά τῆς καταστολῆς τούς ἀντιδικοῦντες (καί ἀλληλοσφαζόμενους...) τότε εἶναι ἀφελές νά ἀναφερόμαστε στήν ἀδικία. Τό «δίκαιο» σ' αὐτή τή φάση εἶναι ἡ πλήρης ἀθαιρεσία. Τό δίκαιο συνεπῶς καλύπτει κάθε μου ἐνέργεια καθώς καί κάθε ἐνέργεια τοῦ ἀντιπάλου μου. Ὅπου ὅλοι ἔχουν δίκιο κανεὶς δέν ἔχει ἄδικο. Ἡ κατάκτηση τῆς ἔννοιας τῆς ἀδικίας εἶναι τό συνδυασμένο ἀποτέλεσμα τῆς ριζικῆς ἀρνη-

σης τής πλήρους ατομικής ελευθερίας και τής διαδικασίας εξουσιοδότησης ενός τρίτου να έλεγχει, να επιβάλλει και να αποφασίζει για ό,τι άπτεται των διαφορών μου με τους αντιπάλους μου. Άλλά οι διατυπώσεις του Χόμπς είναι πολύ ενδιαφέρουσες και από μιά άλλη άποψη. Ο συλλογισμός του εκτυλίσσεται ως έξης: τό δίκαιο είναι ή άπολαβή αυτού πού μου αντίστοιχεί: δηλαδή ή ιδιοκτησία των όσων μου ανήκουν δικαιωματικά· αυτή ή ιδιοκτησία επειδή τίποτα δέν τή διασφαλίζει πριν τήν οικοδόμηση κράτους είναι τυπικά άνυπαρκτή· είναι όμως και λογικό και άναγκαίο να ύπάρξει. Γι' αυτό ή δημιουργία των συνθηκών ειρήνης πού θά τήν κατοχυρώνουν και νομικά, προσδιορίζοντας τό τί είναι άδικο και κολάσιμο, ή σύσταση κράτους διαχειριζόμενου διαμέσου του άντίστατο άρχοντα πού ένσαρκώνει χωρίς περιορισμούς τή γενική θέληση, τήν έξουσία, επιβάλλεται ως έπιταγή του στοιχειώδους κοινού νου. Τό μόνο πρόβλημα θέβαια, καθώς και ή μόνη λογική άυθαιρεσία πού σημαδεύει τήν επιχειρηματολογία του Χόμπς, είναι τό ότι υποθέτει πέρ' από κάθε άμφισβήτηση ότι ή ιδιοκτησία «πρέπει» να ύπάρξει. Κανείς δέν άμφισβάλλει: άν ύπάρχει είναι εύλογη ή προστασία της. Άλλά γιατί «πρέπει» να ύπάρχει με τή μορφή τής ατομικής ιδιοκτησίας; Σ' αυτό τό σημείο καθίσταται πρόδηλη ή ύποστασιοποίηση στην όποία άναφερθήκαμε. Για τόν Χόμπς ή ατομική ιδιοκτησία έπεται τής σύστασης κράτους και τής θέσπισης νόμων. Έπεται όμως πρακτικά. Ως έπιταγή, άνάγκη και άνθρωπολογικό χαρακτηριστικό όχι μόνο προηγείται – και έννοιολογικά στό σύστημα – άλλά θεμελιώνει και επιβάλλει τή σύσταση κράτους. Τό κίνητρο τής ιδιοκτησίας προηγείται του κράτους ακριβώς επειδή ή ατομική ιδιοκτησία πραγματοποιείται μόνο μέσα στο κράτος. Η προκρατική οικονομική σχέση είναι σε τελευταία άνάλυση καθοριστική. Είναι μ' άλλα λόγια ό λόγος ύπαρξης τής πολιτικής κοινωνίας πού μπορεί μόνο να έγγυηθεί και να διανείμει τήν ατομική ιδιοκτησία. Λίγο σχηματικά θά μπορούσαμε να καθιερώσουμε μιάν άνάλογία: σημειώνοντας ότι στην ουσία τό θέμα πού προκύπτει έδω είναι συναφές μ' εκείνο τής σχέσης άνάμεσα στην παραγωγική διαδικασία και τή διανομή στό καθαρά οικονομικό έπίπεδο. Η προκοινωνική φυσική κατάσταση είναι τό πλαίσιο μέσα στο όποιο διαδραματίζονται οι διαδικασίες παραγωγής των όποιων ή ρύθμιση ή μάλλον ή πραγματοποίηση άπαιτεί τή στιγμή τής διανομής και τής κατανάλωσης. Τό κράτος έγγυάται ακριβώς τήν ισορροπία άνάμεσα στους μεμονωμένους παραγωγούς εξασφαλίζοντας συνθήκες κατάλληλες για τήν ανάπτυξη των οικονομικών και έμπορικών σχέσεων. Άν αυτό σύμφωνα με τήν κλασική φιλελεύθερη αντίληψη όφειλε να γίνεται με πάσα διακριτικότητα, είναι γιατί ένας Λόκ, για παράδειγμα, είχε να επιλύσει προβλήματα τελείως διαφορετικά από αυτά του Χόμπς και τής μεταβατικής περιόδου κατά τήν όποία έγραψε. Άλλά δέν είναι παράτολμος ό ισχυρισμός ότι ή προτεραιότητα του φυσικού δικαίου επί του θετου (ακόμα και στον Χόμπς) άπολόγησε σε μιά θεωρητική σχέση τής όποίας ή δομή είναι αντίστοιχη («άντανακλά», παρά τό κακόχηον του ρήματος) εκείνης πού προσδιορίζει τήν προτεραιότητα τής οικονομικής ζωής (τό «ζωικό βασίλειο του πνεύματος» κατά Χέγγελ) πάνω στη διάσταση του πολιτικού στοιχείου στό έσωτερικό τής άστικής κοινωνίας. Η πολιτική θά στερεώσει – ίσως θά «δημιουργήσει» κιόλας – παρέχοντάς τους νομικό

περίβλημα, τίς διαδικασίες πού ουσιαστικά τήν καθιστούν άναγκαία. Τό μόνιμο θέμα τής προτεραιότητας τής πολιτικής επί τής οικονομίας, τής παραγωγής επί τής διανομής στον Χόμπς παρουσιάζεται μέσα άπ' τήν πραγματική έννοιολογική προτεραιότητα και τή θεμελιακή για τό σύστημα λειτουργικότητα των ιδιότυπων – έστω – φυσιοδικαιικών του θεωρήσεων. Η ουσιώδης κοπερνίκεια επανάσταση του Χόμπς στον τομέα τής πολιτικής σκέψης πρέπει να έντοπισθεί στό ότι ενώ μετατρέπόμενος σε άπολογητή τής άριστοτέλειας παραδοσιακής φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου θά μπορούσε εύκολα να ύποστηρίξει τήν προτεραιότητα του κράτους σε σχέση με τό άτομο, τής διανομής σε σχέση με τό κοινωνικό πλέγμα παραγωγής-ατομικής ιδιοκτησίας καθώς και τήν αντίληψη τής ιδιοκτησίας ως παράγωγου τής έξουσίας, έπεξεργάστηκε μιά όπτική σύμφωνα με τήν όποία άν τό κράτος είναι ό θεμέλιος λίθος και άν ή θέλησή του είναι ανεξάρτητη άπ' αυτή των άτόμων πού τό συναπαρτίζουν, τούτο συμβαίνει επειδή αυτός είναι ό μόνος τρόπος για να κατοχυρωθούν άποτελεσματικά τά ιδιαίτερα συμφέροντα των μεμονωμένων άτόμων με τήν ταυτόχρονη διάλυση όλων των ένδιάμεσων μεσαιωνικών έξουσιών πού παρεμβάλλονται άπαγορευτικά στην ένοποίηση τής κοινωνικής θέλησης. Παρολαυτά ό Χόμπς αντίληφθηκε ότι μιά άπεριορίστη έξουσία πού γεννιέται για να προστατέψει και να όχυρώσει τήν ατομική ιδιοκτησία προσκρούει άναπόφευκτα σ' ένα όριο: τήν ατομική ιδιοκτησία, νοούμενη ως αναπόσπαστο μέρος, όπως είδαμε, του δικαίωματος στή ζωή και τήν αυτοσυντήρηση. Η έξουσία είναι άπόλυτη άποκλειστικά γιατί όφειλε να προασπίζει αυτό τό άπόλυτο δικαίωμα. Βέβαια, έχουμε χρέος να παρατηρήσουμε ότι ή έξίσωση δικαίωμα στή ζωή – ατομική ιδιοκτησία είναι προφανέστερη και πιο άμεση στον Λόκ (πού άντιλαμβάνεται κατά ταυτόσημο τρόπο τό γεγονός ότι κάθε άνθρωπος είναι ιδιοκτήτης του έαυτου του και τό ότι είναι ιδιοκτήτης ενός ζεύγους παπουτσιών πού κατασκεύασε μόνος του ή πού άγόρασε) παρά στον Χόμπς. Η επιφύλαξη όμως είναι περισσότερο φιλολογική παρά ουσιαστική.

Ο ρόλος τής ατομικής ιδιοκτησίας στό σύστημα του Χόμπς, άν και συνοπτικά, φωτίστηκε άρκετά. Δέν εξαντλήθηκαν όμως άλλες ένδιαφέρουσες πτυχές του προβλήματος και πρώτ' άπ' όλα αυτή πού άπτεται τής σχέσης άτόμου-κράτους. Κατ' άρχήν δέν είναι άλήθεια ότι ή έξουσία πού όραματίστηκε ό Άγγλος φιλόσοφος είναι πάντα άμελίκτα παρεμβατική και άποπνικτική. Στο *De Cive* ύποστηρίζει:

*«Εφόσον δέν είναι όλες οι κινήσεις και οι πράξεις των πολιτών ρυθμιζόμενες άπ' τους νόμους, ούτε εξαιτίας τής ποικιλίας τους θά μπορούσαν να είναι, θά ύπάρξουν άναγκαστικά άπειρες δραστηριότητες ούτε διατεταγμένες ούτε άπαγορευμένες πού ό καθένας θά μπορεί να αναπτύξει ή να μήν αναπτύξει άνάλογα με τή θέλησή του. Έδώ μπορούμε να πούμε ότι κάθε πολίτης άπολαμβάνει μιά όρισμένη ελευθερία, έννοώντας για ελευθερία εκείνο τό μέρος του φυσικού δικαίου πού εξακολουθεί να ισχύει για τους πολίτες άφου δέν περιορίζεται άπ' τους πολιτειακούς νόμους».*⁷

7. Hobbes, *De Cive* XIII, § 14-15.

Αυτό τό μέρος τοῦ φυσικοῦ δικαίου εἶναι κατά τή γνώμη μας ἡ οἰκονομική καί ἐμπορική δραστηριότητα πού τό κράτος ἀναλαμβάνει ἀπλά νά ρυθμίζει καί νά συντονίζει χωρίς νά διεκπεραιώνει σέ πρῶτο πρόσωπο. Ὁ διαχωρισμός ἀνάμεσα στήν κοινωνία τῶν πολιτῶν καί τήν πολιτική κοινωνία δέν εἶναι ἀκόμη σαφές ἀλλά τά σπέρματά του ἔχουν τεθεῖ. Ἄν καί στό σύστημα τοῦ Χόμπς ὅλα ἐγγράφονται στόν ὀρίζοντα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας (καί μ' αὐτή τήν ἔννοια κάθε πρακτική εἶναι πολιτικά φορτισμένη), «πολιτική» μέ τήν αὐστηρή ἔννοια κάνει μόνο ὁ ἀρχοντας-ἐνσάρκωση τῆς κοινωνικῆς δεοντολογίας. Κι ἀπ' τήν ἄλλη ὁ διαχωρισμός κυφορεῖται ἤδη στό διπολισμό τῆς σχέσης ἀνάμεσα στά διάσπαρτα άτομα πού συγκροτοῦνται στιγμιαία ὡς «λαός» σέ σύγκρουση γιά νά ἀναθέσουν τήν ἐκπροσώπησή τους σ' ἓνα «πλαστό πρόσωπο» καί νά ξαναδιαλυθοῦν χάνοντας τελειδίκα τή δυνατότητα ἐξάσκησης τῆς τυπικῆς τους ἰκανότητας παραγωγῆς δικαίου, καί τό «πλαστό πρόσωπο», τόν ἀρχοντα. Ἐγγράφεται μέ δύο λόγια στή λογική τοῦ ἴδιου τοῦ δεσμοῦ τῆς ἐκπροσώπησης. Τό βῆμα πρὸς τή μεταμεσαιωνική πολιτική φιλοσοφία τείνει πιά νά ὀλοκληρωθεῖ. Μετασηματίζεται ριζικά ἡ δομή τοῦ «συμβολαίου» τῆς παραδοσιακῆς ἀρχαίας καί μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλά ἀλλάζει τό ἴδιο ριζοσπαστικά καί ἡ οὐσία του. Ἐμφανίζεται μιὰ νέα σημασία τελειῶς ἀφηρημένη καί φορμαλιστική τῆς νομικῆς προσωπικότητας τοῦ κράτους – *corpus fictitium*. Ὅπως βέβαια ἐπισημαίνει ὁ Von Gierke, ὁ Χόμπς δέν ἀντιλαμβάνεται τό *corpus fictitium* ὑπό ὀργανιστικό πρίσμα ἀλλά ἀντίθετα ὡς διεπόμενο ἀπό τοὺς νόμους τῆς μηχανικῆς: τό ὄλον εἶναι τό ἄθροισμα τῶν μερῶν πού λειτουργοῦν ρυθμισμένα σάν ἓνα ρολόι. Ἡ ἐνοποίηση τῶν φυσικῶν ὑποκειμένων πραγματοποιεῖται μέσ' ἀπ' τήν ἀφαίρεση τῆς συγκεκριμένης τους ὑπόστασης στό πρόσωπο τοῦ ἀρχοντα· ἡ θέληση τοῦ τεχνητοῦ αὐτοῦ προσώπου ἀντιπροσωπεύει, χάρις στόν ἀφηρημένο χαρακτήρα τῆς, τήν ἐνοποιημένη δούληση τῶν ἐκπροσωπούμενων. Ὑπάρχει ὁμως καί

μιὰ ἄλλη θέση τοῦ Χόμπς ἀρρηκτα δεμένη μέ τή θεωρητικοποίηση αὐτῆς τῆς διαδικασίας ἀφαίρεσης:

«Ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ὅπως καί γιά ὅλα τά ἄλλα πράγματα ἡ τιμή του, δηλαδή αὐτό πού θά προσφέραμε γιά νά χρησιμοποιήσουμε τή δύναμή του».

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Macpherson, αὐτή ἡ ἐκφραση εἶναι τό ἀπαύγασμα τῶν σχέσεων πού διαμορφώνονται σέ μιὰ καπιταλιστική ἐμπορευματική κοινωνία. Εἰκονογραφεῖ πιστά τή διάρθωση τῆς καπιταλιστικῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἀξία ἐνός ἀτόμου εἶναι ἡ ἀνταλλακτική του ἀξία. Τό άτομο εἶναι τό ἀφηρημένο ὑποκείμενο τῆς ἀνταλλαγῆς τῆς ἐργατικῆς του δύναμης ἐναντι ἐνός ποσοῦ. Ἡ θεματική τῆς ἀφηρημένης, ἀνεξάρτητης ἀπό ὀποιαδήποτε φυσική διάσταση, νομικῆς προσωπικότητας συνδέεται ἅμεσα μέ τό ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἐνός ἐλεύθερου ἀτόμου ἔχει μιὰ χρηματική τιμή. Ἡ ἀφαίρεση εἶναι ἡ διάσταση πού συνθέτει καί διευθύνει τίς ξεχωριστές ἰδιαιτερότητες.

Μόνο ἐφόσον ἡ ἱστορική διαδικασία ἐπικράτησης τῶν καπιταλιστικῶν ἐμπορευματικῶν σχέσεων ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, καθίσταται ἐφικτή ἡ θεωρητική διευθέτηση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στό άτομο καί τό κράτος στή βάση ἐνός «ἐξουσιοδοτικοῦ συμβολαίου» – πού παραπέμπει ἐξᾴλλου στίς σχέσεις ἐκπροσώπησης – τοῦ τύπου αὐτοῦ τοῦ Χόμπς: τό ἀποτέλεσμα τῆς ἀποσύνθεσης τῶν φεουδαρχικῶν κοινωνικῶν δομῶν εἶναι ἡ πλήρης διάσπαση τῆς ἐνότητας τῶν ἀτομικῶν ὑποκειμένων καί ἡ συνακόλουθη διάσταση ἀνάμεσα σ' ἓνα χώρο αὐστηρά ἰδιωτικό κι ἓνα δημόσιο. Οἱ θεωρίες τοῦ φυσικοῦ δικαίου, τουλάχιστον μέχρι τήν ἐποχή τῆς ἐξοντωτικῆς κριτικῆς πού ἄσκησε ἐναντίον τους ὁ Χέγγελ, θά παραμείνουν ἐγκλωδισμένες στά φιλοσοφικά καί πολιτικά ἀδιέξοδα αὐτοῦ τοῦ ἀπολυτοποιημένου διῆσμου. Τό ἴδιο ἄλλωστε συμβαίνει καί μ' ὅτι ἀφορᾷ τήν ὑποστασιοποίηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, ὅπως θά δεῖξουμε.

JOHN LOCKE

Μέ τόν John Locke (1632-1704) τά δεδομένα τῆς θεωρίας τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας μεταβάλλονται σημαντικά. Ἡ «ἰδιοποίηση» εἶναι μιὰ διαδικασία προσυμβολαϊκή, φυσική, πού δέν ἐμφανίζεται μόνο μέσω τῆς πραγματοποιήσεως ἐνός κρατικοῦ πλέγματος θετικῶν νομικῶν σχέσεων. Ὅταν οἱ ἄνθρωποι συνενώνονται σέ «κοινωνία» εἶναι ἤδη ἰδιοκτῆτες. Μιά βασική συνεπαγωγή τῆς θεώρησής του ἐξᾴλλου εἶναι ἡ ἐκλογίκευση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ σύμφυση τοῦ μέ τήν ἀνθρώπινη ὀρθολογικότητα. Ἡ ἀτομικοποιημένη ἰδιοποίηση μετατοπίζεται πλέον ἀπ' τή σφαῖρα τῆς σύμβασης ἢ ἀπ' αὐτήν τοῦ πολέμου τῶν πάντων ἐναντίον πάντων. Δέν ἀποτελεῖ δηλαδή οὔτε τό ἀποκῆμα πολιτικῶν θεσμικῶν θεσπίσεων οὔτε

ανάγεται σέ κτήση καί ιδιοχρησία ἐξαρτώμενη ἀπ' τό δίκαιο τοῦ ἰσχυρότερου. Στόν Χόμπς ἦταν ἀκριβῶς μιά συνάρτηση αὐτῶν τῶν δύο ὀπτικῶν. Ἄλλά ἐάν ὑποβιάσθῃ στό ἐπίπεδο τῶν πολιτικῶν ρυθμίσεων εἶναι εὐλογο ὅτι δέν μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ προσδιοριστικό στοιχεῖο σύμφυτο μέ τήν πρωτογενή ἀνθρώπινη ἐλευθερία. Καί ἄν, ἀπ' τήν ἄλλη, ταυτισθῇ μέ τό προῖον τῆς αὐθαίρετης ἀσκησης δύναμης, ἀποκλείεται κάθε ἀξιολόγησή της σάν ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας καί τῆς ἀνταμοιβῆς τοῦ καταναλωμένου μόχθου.

Ἐπίσης ὁ Λόκ κατορθώνει νά ἰχνογραφήσει μιά ἐξιδανικευμένη εἰκόνα τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, παρουσιάζοντας τήν ὡς «φυσική προβολή» τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας, ἤδη στό πλαίσιο τῶν προκοινωνικῶν σχέσεων. Ἡ ἀτομική ιδιοκτησία υλοποιεῖ τήν ἀμοιβαία ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων, ἐνσαρκώνει τήν ἐλευθερία τους, ἀποκρυσταλλώνει τόν ἔμφυτο σ' αὐτούς ὀρθό λόγο. Θά ἦταν σφάλμα νά μήν ἐπισημάνει κανείς τίς ἐπιδράσεις τῆς στωικῆς φιλοσοφίας καί ἐνός ὀρισμένου θωμισμοῦ ἐμφανείς στίς ἀντιδράσεις τῆς ὀριμότητάς του ἀπέναντι στήν ἀντίληψη τοῦ Χόμπς γιά τό φυσικό δίκαιο. Ἄλλά ὁ ὀφελμισμός πού διαπνέει τή φιλοσοφία του ἀπισχώνει τίς ἐννοιες τοῦ παραδοσιακοῦ φυσικοῦ δικαίου στίς ὁποῖες ἀνατρέχει, μετασχηματίζοντας τά περιεχόμενα τους. Ἡ ἡδονιστική θεώρηση τοῦ κεφαλαίου γιά τήν «ἐξουσία» τοῦ *Essay on Human Understanding*, συζευγμένη μέ τόν κλινιστικό πουριτανισμό τοῦ Baxter καί τῶν στρατιωτῶν τῆς Βίβλου ἀπολήγουν στόν Λόκ στή θεμελίωση τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας πᾶντο στό σίγουρο ἔδαφος τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας καί δραστηριότητας. Ἡ ἐργασία ἐνός ἀτόμου ἐνσωματώνεται στό προῖον πού παράγει. Τό προῖον κατά συνέπεια εἶναι μιά ἔκφραση τοῦ ἐργαζόμενου, εἶναι «δικό του», τοῦ ἀνήκει. Ὁ ἡδονισμός – δέν εἶναι βέβαιον ἄν ἡ ταύτισή του μέ τόν ἐπικουρισμό ἀπό τόν Enchneer εἶναι θεμελιωμένη⁸ – ἐκφράζεται ἄριστα μέσ' ἀπ' τή λοκιανή ἐννοια τῆς «uneasiness» – τοῦ αἰσθήματος δηλαδή τῆς ἔλλειψης καί τῆς ἀνάγκης, μοναδικό κίνητρο δραστηριοποίησης ἐνός ἀτόμου ταγμένου στήν ἐξυπηρέτηση τῶν ἰδιωτικῶν του συμφερόντων, πού λειτουργεῖ ἐν εἶδει ἐνστικτοῦ ἐπιβάλλοντος μιά ἐκ νέου ἐνεργοποίηση στήν κατεύθυνση τῆς ἐξασφάλισης τῆς αὐτοσυντήρησης καί τῆς ἰκανοποίησης τῶν ἀναγκῶν. Ἡ οὐσιαστική πρωτοτυπία ὅμως τοῦ Λόκ συνίσταται στή συνειδίξη τῆς ἄρρηκτης σχέσης ἀνάμεσα σ' αὐτόν τόν ἀτομικιστικό ὀφελμισμό καί τήν προτεσταντική πουριτανική ἐξιδανικευση τῆς ἐργασίας, πού ἐντέλει τόν ὀδηγεῖ στή διαμόρφωση μιάς θεωρίας τῆς ἀξίας πού ἀπό οἰκονομική ἄποψη προεικονίζει τίς κλασικές θεωρίες τοῦ Ἄνταμ Σμίθ καί τοῦ Ντάβιντ Ρικάρντο.

Θά ἦταν ὅμως σκόπιμο νά ἐρευνήσουμε ἀπό κοντά τίς ἀντιλήψεις του γιά τήν ἀτομική ιδιοκτησία, ὥστε νά ἐπισημάνουμε τό μίτο τῆς Ἀριάνης πού τίς συνδέει μέ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Χόμπς. Ἀπό τήν παρ. 26 τοῦ V κεφαλαίου τοῦ δεύτερου Treatise συμπεραίνουμε ὅτι γιά τόν Λόκ στή φυσική προκοινωνική

κατάσταση ἡ κατοχή τῆς γῆς καί τῶν ἀντικειμένων εἶναι κοινή. Ἡ κοινότητα ἀπολαμβάνει ἀπό κοινού τά ἀγαθὰ πού στοιχειοθετοῦν τίς ἀπαραίτητες πηγές συντήρησής της. Ἄλλά, ἰσχυρίζεται ὁ Λόκ, πρέπει νά ὑπάρχει κάποιος τρόπος ὥστε αὐτό πού ἀρχικά ἀποτελεῖ ἀντικείμενο κοινῆς χρήσης νά περιέχεται στήν ἀτομική δικαιοδοσία τῶν διάφορων μελῶν τῆς κοινότητος γιὰτί διαφορετικά εἶναι ἐνδεχόμενα νά περιέλθῃ στή δικαιοδοσία ἐνός μόνο. Μ' ἄλλα λόγια ὁ Λόκ θεωρεῖ δοσμένο ὅτι ἡ πρωτογενῆς κοινοκτημοσύνη δέν εἶναι δυνατόν νά συνεχισθῇ (χωρίς νά ἐπιχειρηματολογεῖ σοβαρά γύρω ἀπ' τίς αἰτίες τῆς προσωρινότητάς της). Πρέπει συνεπῶς νά ὑπάρχει ἕνα κριτήριο μέ βάση τό ὁποῖο θά νομιμοποιεῖται κατά τρόπο ἀντικειμενικό καί κοινά ἀποδεκτό τό πέρασμα ἀπ' τήν κοινοκτημοσύνη στήν ιδιοχρησία ἢ μάλλον στό καθεστῶς τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας. Ποῖο εἶναι τό κριτήριο πού θά ἐπιτρέψει τόν καθορισμό τοῦ «δικού μου» καί τοῦ «δικού σου»; Ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος ἀποφαίνεται ὅτι εἶναι ἡ προσωπική ἐργασία. Τό πρόβλημα ὅμως πού θέτει ὁ συλλογισμός τοῦ Λόκ εἶναι ἀνάλογο μ' αὐτό πού ἀντιμετωπίσαμε στήν περίπτωση τοῦ Χόμπς. Ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ ἀτομική ιδιοκτησία ὑφίσταται τώρα, συνάγεται τό συμπέρασμα ὅτι πρέπει νά ὑφίσταται κι ὅτι πρέπει νά προσδιοριστοῦν τά κριτήρια ἐκεῖνα πού ὄχι μόνο θά τῆ «νομιμοποιῶν» ἀλλά καί θά τήν καθιστοῦν ἴδιον τῆς ἀνθρώπινης φύσης στό πλαίσιο ἀκριβῶς μιάς ἀνιστορικῆς ὀπτικῆς τῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Γιά τόν Λόκ τό θεμέλιο τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας εἶναι κατ' ἀρχήν ἡ «ιδιοκτησία» τοῦ ἴδιου μας τοῦ προσώπου. Κάθε ἄτομο, φυσικά ἐλεύθερο, εἶναι ἰδιοκτήτης τοῦ ἑαυτοῦ του, μέ τήν ἴδια νομική σημασία πού ἐπέχει ἡ ιδιοκτησία ἐνός πράγματος ἢ ἐνός ἀκινήτου. Ἀπ' αὐτή τήν ἄποψη ἡ σκέψη τοῦ Λόκ ἀντανάκλα μιά διαδικασία πραγματοποίησης τοῦ ἀτόμου κι ἀποδέχεται σά φυσικό προσδιορισμό τοῦ ἀνθρώπου αὐτό πού ὁ ἀνθρώπος εἶναι μόνο ὑπό τήν κυριαρχία μιάς εἰδικῆς σχέσης παραγωγῆς. Γι' αὐτόν ὁ ἀνθρώπος δέν εἶναι «ἐνα ὄν πού ὑφίσταται» ἀλλά ὑφίσταται μόνο ὡς κάτοχος κάποιου πράγματος: εἶναι «πρόσωπο» μόνο ὡς ἰδιοκτήτης τοῦ ἑαυτοῦ του ἢ ἰδιότητα τοῦ «προσώπου», ἡ ἠθική συνεπῶς διάσταση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, καί ἡ ιδιοκτησία ταυτίζονται. Τό «πρόσωπο» οἰκοδομεῖται μόνο μέσ' ἀπό μιά μονοπολική σχέση αὐτοἰδιοκτησίας ἀπ' τήν ὁποῖα ἐκπηγάει ἡ δυνατότητα αὐτοπροσδιορισμοῦ καί ἐπομένως τῆς ἐλεύθερης σύναψης συμφωνιῶν. Πρόσωπο, ιδιοκτησία, ἐλευθερία συγχωνεύονται σέ μιά ἐνιαία ὄντοτητα τῆς ὁποίας ἀποτελοῦν διαφορετικές ἐκφάνσεις. Διότι ἄν ὁ ἀνθρώπος κατέχει τόν ἑαυτό του ὡς ιδιοκτησία του εἶναι εὐλογο ὅτι ἡ ἐργασία του, ὄντας ἐλεύθερη δραστηριότητα τῆς ιδιοκτησίας του, τοῦ παρέχει τό δικαίωμα ν' ἀπολαμβάνει τό προῖον της, ἀφοῦ τό παραχθέν δέν εἶναι παρά ἡ ἀντικειμενοποίηση τῆς ἐργασίας του – ἐργασία tout court. Καί συμπληρώνει ὁ Λόκ ὅτι τό προῖον εἶν' ἐργασία αὐτό καθ' ἑαυτό ἐπειδή ἡ ἀξία του προσδιορίζεται ἀπ' τήν ἐνσωματωμένη σ' αὐτό ἐργασία μιά καί «ἡ ἔκταση τῆς γῆς ἀξίζει ἐλάχιστα χωρίς τήν ἐργασία» καί ἡ «πρωταρχική ἀξία τῶν πραγμάτων» καθορίζεται ἀπ' τή «χρησιμότητά» τους γιά τόν ἀνθρώπο.

Ἡ ιδιοκτησία κατακτιέται ὅταν ἡ ἐργασία συγκεκρι-

8. Ὁ Euchner ἀναλύει τό «φυσικό δίκαιο» καί τίς προεκτάσεις του ὑπό τό πρίσμα τῶν θεωριῶν τῆς σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης.

μενοποιείται έξασκούμενη πάνω σ' ένα «αυθόρμητο παράγωγο της φύσης» – μιιά πρώτη ύλη – κατά τρόπο πού νά μεταβάλλει τήν πρωτογενή φυσική του κατάσταση μετασχηματίζοντας τή μορφή του ως αντικειμένου. Ο μετασχηματισμός τής μορφής παράγει τή «διαφορά τής αξίας» πού αυξάνεται στή διαδικασία περάσματος από τίς διαδοχικές φάσεις πού μεσολαβούν απ' τήν ακατέργαστη άρχική μορφή ως τήν τελείωση του αντικειμένου, σέ αναλογία μέ τήν ένσωμάτωση σ' αυτό τής καταναλωμένης εργασίας. Είναι άλήθεια ότι ο Λόκ δέν κατορθώνει ν' άπελευθερωθεί τελείως από μιιά «μυθική» έξύψωση τής γής σέ αξία καθεαυτή αλλά μάς θεβαιώνει παράλληλα ότι «τό 99% – τής αξίας – πρέπει νά άποδοθεί στήν εργασία». Γι' αυτό τό λόγο, συνεχίζει

«όσο και άν τά φυσικά πράγματα ήταν κοινά, ο άνθρωπος, όντας άφέντης του έαυτού του και ιδιοκτήτης του ίδιου του προσώπου και τών πράξεων και τής εργασίας του, έφευγε ήδη έντός του τό μέγα θεμέλιο τής ιδιοκτησίας...»

Έχουμε τή γνώμη ότι οι παραπάνω αντίληψεις του Λόκ είναι πιό ένδιαφέρουσες άκόμα απ' αυτές πού άφορούν τό χωρισμό τών έξουσιών κ.λπ. Άλλωστε αυτές καθορίζουν σέ μεγάλο βαθμό τό πρίσμα υπό τό όποιο αντιμετώπισε τά προβλήματα τής γέννησης και τής έδραίωσης τής κοινωνίας τών πολιτών. Η ιδιοκτησία είναι συστατικό στοιχείο τής φυσικής συγκρότησης του όρθολογικού όντος πού είναι ο άνθρωπος στό βαθμό πού τό κύριο άνθρωπολογικό χαρακτηριστικό είναι ή δυνατότητα σχεδιασμένης εκτέλεσης εργασίας.

Παρολάντα ή λοκιανή έννοια τής ιδιοκτησίας πάσχει σ' όρισμένες περιπτώσεις από μιιά περιέργη άμφισημία. Κάποτε τό κύρος της περιλαμβάνει αυτήν καθεαυτή τή διάσταση του «άνθρώπου-προσώπου» και κάποτε περιορίζεται στό νά δηλώνει άποκλειστικά τά ύλικά άγαθά. Η ουσία όμως δέν αλλάζει, κι ο Ν. Μπόμπιο τό έξέφρασε μέ άποτελεσματικότητα:

«Ο νεοτερισμός του λοκιανού οικοδομήματος πού τό καθιστά μοντέλο του φιλελεύθερου κράτους είναι ο έντοπισμός και ή ανακάλυψη του σταδίου τών οικονομικών σχέσεων άνάμεσα στους ανθρώπους πού προηγείται του σταδίου τών πολιτικών διαρθρώσεων».⁹

Η ανακάλυψη δηλαδή μιιάς σφαίρας τής ανθρώπινης δραστηριότητας πού

α) θεωρείται «παραγωγός αξίας» και νομοποιητικό θεμέλιο τής άτομικής ιδιοκτησίας τοποθετούμενη πλέον ρητά – χωρίς τίς άμφιταλαντεύσεις του Χόμπς – στό στάδιο τών προκοινωνικών, προκρατικών (κράτος και κοινωνία είναι και γιά τόν Λόκ συνώνυμα) διανθρώπινων σχέσεων. Η ιδιοκτησία ως ένσάρκωση τής ζωής, τής έλευθερίας και τής νομικής προσωπικότητας δέν προσδιορίζεται απ' τούς πολιτειακούς θεσμούς άλλ' άποτελεί τόν αίτιώδη λόγο σύστασής τους και τό άνυπέροβλο όριο τών δικαιωδουσίων τους.

β) μεταφράζεται σέ μιιά δομική άνισότητα άξιολογικών και έννοιολογικών επιπέδων άνάμεσα στήν πολιτική και τήν οικονομική διάσταση καθιστώντας τή δεύτερη λόγο ύπαρξης τής πρώτης. Τό αναλογικό σχήμα πού προτείναμε μελετώντας τόν Χόμπς έπανεμφανίζεται: τό φυσικό δίκαιο και ή προτεραιότητά του πάνω στο θετό νομικό πλαίσιο τών ύπαρκτων κοινωνιών, άποτελούν τό θεωρητικό περιόβλημα τής σχέσης προτεραιότητας τών οικονομικών και παραγωγικών διαδικασιών επί τής πολιτικής και κρατικής πρακτικής στό έσωτερικό τής καπιταλιστικής οικονομίας. Άν μπορούσαμε νά προσθέσουμε μιιά σειρά άντιστοιχιών άνάμεσα σέ έννοιολογικά ζεύγη θά τής δίναμε τήν παρακάτω διάταξη:

φυσικό δίκαιο	θετικό δίκαιο
παραγωγή	διανομή, κυκλοφορία
οικονομία	πολιτική

Οί έννοιες τής «έλευθερίας» και τής «νομικής προσωπικότητας» γεννιούνται στό χώρο τής κυκλοφορίας του χρήματος (Μάρξ). Όλη ή προσπάθεια τής σχολής του φυσικού δικαίου άποσκοπεί στο νά τίς έξαγάγει από μιιά πιό θεμελιακή, υπερβατική σφαίρα αίωνων άνθρωπολογικών προσδιορισμών. Τό σχήμα όμως στό όποιο έντοιχίζονται οι προσπάθειές της καθιστά άμφίβολη τήν έπιτυχία της μιιά και σέ τελευταία άνάλυση είναι εύκολο νά έξαχθούν απ' αυτό τά άκριβώς αντίθετα συμπεράσματα. Οί δυσκολίες όμως δέν τελειώνουν εδώ.

Ο Λόκ πρεσβεύει άνυποχώρητα τήν ισότητα, φυσική και λογική, τών ανθρώπων, στή φυσική τους κατάσταση. Αυτό πού ύλοποιεί τίς ισότιμα κατανεμημένες στόν καθένα δυνατότητες, ή έλευθερία αντικειμενοποιημένη στό προίόν τής εργασίας, ή άλλιώτικα ή ιδιοκτησία, δέν μπορεί παρά νά είναι μέ τή σειρά της ίσα κατανεμημένη. Η ύποστήριξη όμως αυτής τής άποψης είναι άδύνατη γιά όποιον ζει σέ μιιά κοινωνία τής όποίας οι άνισότητες στό επίπεδο τής ιδιοκτησίας είναι κάτι παραπάνω από έμφανείς. Κι εδώ εισβάλλει στή σκηνή, σάν από μηχανής θεός, τό «χορήμα» κομίζοντας τή λύση του γόρδιου δεσμού. Στή φυσική κατάσταση, λέει ο Λόκ, όλοι εργάζονται επιδιώκοντας αυτά πού είναι άναγκαία γιά τήν επιβίωσή τους κι απ' τήν άλλη «είναι πράγμα άνόητο, πέρα από άνέντιμο, τό νά γεύεται ο ένας περισσότερα από τόν άλλο». Η σχέση ιδιοκτησίας είναι στόν Λόκ μιιά νομική σχέση μονής κατεύθυνσης άνθρώπου-άντικειμένου πού άποκλείει απ' τή διαμόρφωσή της και τή ροή της κάθε κοινωνικό δεσμό ένω άντίθετα ύπαγορεύει τήν άνάγκη δημιουργίας ενός κοινωνικού δεσμού πού θά έγγηθει αυτή τή σχέση και θά τήν κατοχυρώσει απ' τά έξω. Στή φυσική όμως κατάσταση ο κάθε άτομικός ιδιοκτήτης ενεργεί παίρνοντας ύπόψη του τούς άλλους, γιατί σ' αυτή τή φάση ο άνθρωπος είναι άκόμα καλόβουλος, άδιάφθορος, δίκαιος και δίδνει έντονα τούς συνεκτικούς δεσμούς του μέ τούς άλλους. (Η ειρωνεία είναι πώς έτσι οι άνθρωποι θεωρούνται κοινωνικά όντα στήν προκοινωνική τους φάση κι άντικοινωνικά στό έσωτερικό μιιάς κοινωνίας). Έτσι, σύμφωνα μέ τόν Λόκ, περιορίζει τήν ιδιοκτησία του

9. Ν. Bobbio, *Da Hobbes a Marx*, Napoli, σελ. 115.

υπακούοντας αθόρυθα στην επιταγή «νά ἀφεθούν από κοινού και για τούς άλλους πράγματα αρκετά και τό ίδιο καλά». Τήν περιορίζει άλλωστε και για ένα ακόμη λόγο: καμιά ανάγκη δέν τόν πιέζει ν' αποκτήσει, στη φυσική κατάσταση, περισσότερα αγαθά απ' όσα είναι απαραίτητα για τήν αξιοπρεπή του διαβίωση. Η συσσώρευση ενός υπερπροϊόντος πού θά υπερέβαινε τό αναγκαίο και αυτό πού ό ίδιος είναι ικανός νά παράξει ιδιωτικά και θά έβλαπτε τά συμφέροντα τών άλλων και θά ήταν εξαιτίας τών επικρατουσών οικονομικών σχέσεων όλωσδιόλου άκατανόητη. Η μόνη παραγωγή πού έχει νόημα σ' αυτό τό στάδιο είν' ή παραγωγή αξιών χρήσης άμεσα καταναλώσιμων.

Είναι τό «χρήμα» – και συνεπώς ό έκσυγχρονισμός τής ανταλλαγής – πού θά καταστήσει δυνατή τήν ανισότητα τών ιδιοκτησιών. Κι είναι χαρακτηριστικό ότι τό χρήμα έμφανίζεται σύμφωνα μέ τόν Λόκ ήδη στη φυσική κατάσταση. Επιδάλλεται συνεπώς μιά έσωτερική τομή. Η φυσική κατάσταση περιλαμβάνει δύο στάδια: ένα, άξονας τού όποιου είναι ή παραγωγή αξιών χρήσης, κι ένα δεύτερο άρθρωμένο ήδη στην παραγωγή μέ σκοπό τήν ανταλλαγή και τό κέρδος. Απ' τό πρώτο περνάμε στό δεύτερο όταν οί άνθρωποι ανακαλύπτουν τό χρήμα:

«Βρείτε κάτι πού νά 'χει τή χρήση και τήν αξία τού χρήματος... και θά δείτε αυτόν τόν ίδιο άνθρωπο ν' αρχίζει άμέσως νά διευρύνει τήν περιουσία του».

Ο χωρισμός τών αγαθών κι ή ανισότητα τής άτομικής ιδιοκτησίας, πραγματοποιείται πριν τή συγκρότηση πολιτικής κοινωνίας, χωρίς ένα κοινωνικό σύμφωνο, αλλά μέ τό ν' αποδώσουν μιά αξία στό χρυσό και τόν άργυρο συνεννοούμενοι σιωπηλά για τά όσα άπτονται τής χρήσης τού χρήματος. Η γέννηση τής ανισότητας στην κατανομή τών αγαθών επιβάλλει τή συγκρότηση μιάς κοινωνίας ρυθμιζόμενης από νόμους και θεσμούς. Τό «πάθος» όμως για τή συσσώρευση δέν είναι πλέον δυνατό ν' άνασχεθεί ή άντλεϊ τή νομιμότητά του απ' τήν έκφραση μέσω σύμβασης γενική άποδοχή τής χρησιμοποίησης τού χρήματος στις συναλλαγές. Η ισότητα τών ανθρώπων αποδεικνύεται όρος για τήν έλευθερη και από κοινού λήψη μιάς άπόφασης πού θά πραγματοποιήσει νέες συνθήκες ριζικής ανισότητας. Ο Λόκ αντιμετώπιζει εύνοιικά τήν ανάπτυξη τής συσσώρευσης, διαδικασία αναπόφευκτη κατά τή γνώμη του παρά τή διάλυση τών ειδυλλιακών προκοινωνικών σχέσεων. Όπως έπισήμανε ό Macpherson¹⁰ ή επιθυμία συσσώρευσης πού περιγράφει, δέν έχει σχέση μ' αυτή τού κλασικού άποθησαυριστή: έγγράφεται σέ μιά νέα τάξη πραγμάτων, έπισηραγίζοντας μέ τό δυναμισμό της, τήν όρθολογικότητα της και τό πουριτανικό ένδυμα τής άνταμοιβής τής εργασίας, τήν άέναη κίνηση τού κεφαλαίου στην κατεύθυνση τής μεγιστοποίησης τού κέρδους.

Διαπιστώσαμε ότι στόν Λόκ ή ισότητα άποτελει προϋπόθεση για τή μετάβαση στό στάδιο τής ανισό-

τητας. Διαπιστώσαμε ακόμα ότι ή εργασία είναι τό θεμέλιο τής ιδιοκτησίας αλλά ταυτόχρονα ύπόκειται ή ίδια ως πρώτιστο άνθρωπολογικό χαρακτηριστικό στη σχέση ιδιοκτησίας τού ανθρώπου μέ τόν έαυτό του. Καθένας είναι ιδιοκτήτης τών δυνατοτήτων πού τού προσιδιάζουν. Όποιος λοιπόν δέν είναι ιδιοκτήτης αγαθών είναι ιδιοκτήτης τής ικανότητας του νά εργάζεται. Κι αυτή είναι μιά ιδιοκτησία πού δέν μπορεί ν' απαλλοτριωθεί αλλά μπορεί νά εκχωρηθεί μετά από έλεύθερη συμφωνία και για περιορισμένο χρονικό διάστημα.

«Οί συνθήκες τής ανθρώπινης ζωής, πού απαιτούν εργασία και ύλικά μέ τά όποια εργάζεται κανείς, άναγκαστικά εισάγουν τίς ιδιωτικές κατοχές». Όταν οί άνθρωποι ένώνονται δημιουργώντας τό κράτος για «νά συνπάρξουν άνετα, μέ σιγουριά και ειρηνικά άπολαμβάνοντας τά αγαθά τους» οί μέν εισέρχονται έχοντας άποκομίσει στη διάρκεια τού δεύτερου σταδίου τής φυσικής κατάστασης πλούτο, σέ χρήμα κι αγαθά, κι οί δε εισέρχονται κατέχοντας ένα μονάχα αγαθό, κάθε άλλο παρά συγκεκριμένα ύλικά: τήν ιδιοκτησία τής δυνατότητάς τους για εργασία, πού μπορεί νά εκχωρηθεί, όπως και κάθε άλλο έμπόρευμα, απ' τή στιγμή πού έμφανίστηκε τό χρήμα.

Η έλευθερία, στόν Λόκ, είν' απ' τή μιά ή έλευθερία τής άπεριόριστης συσσώρευσης κεφαλαίου κι απ' τήν άλλη ή έλευθερία τής μίσθωσης έναντι χρηματικού άνταλλάγματος τής «ιδιωτικής» εργατικής δύναμης τού πένητα.

«Ένας έλεύθερος άνθρωπος – γράφει – μπορεί νά γίνει ύπηρετης ενός άλλου μέ τό νά τού πουλήσει, για, όρισμένο καιρό, τίς ύπηρεσίες πού αναλαμβάνει νά προσφέρει, έναντι μιάς άμοιβής πού εισπράττει».¹¹

Η εργασία τού «ύπηρετη» σ' αυτή τήν περίπτωση έμπεριέχεται, έμπερικλείεται στην εργασία τού άφέντη. Αλλά αυτή είναι θεωρητική: ακόμα κι άν ό άφέντης δέν εργάζεται ή εργασία τού ύπηρετη παρουσιάζεται τυπικά ως εργασία τού άφέντη, έφόσον α) τό δικαίωμα στην ιδιοκτησία προέρχεται απ' τήν εργασία και β) ό άφέντης είναι άναντίρρητα ό ιδιοκτήτης τών προϊόντων πού παράγει ό ύπηρετης του. Μαζί μέ τήν άρχέγονη ισότητα λοιπόν ή φιλοσοφία τού Λόκ καταλύει ένα ακόμα απ' τά σημεία εκκίνησης της: τήν άρχή σύμφωνα μέ τήν όποία ένα αντικείμενο άνήκει άποκλειστικά σ' αυτόν πού τό έπεξεργάστηκε μεταβάλλοντας τήν άρχική μορφή του. Τό «χρήμα», παράγωγο τής έλευθερίας και τής ισότητας, αποδεικνύεται λοιπόν παραγωγός τής άνελευθερίας και τής ανισότητας. Η «έλευθερία» και ή «ισότητα» ως θεωρητικές έννοιες, στό πλαίσιο τής φιλοσοφίας τού φυσικού δικαίου αποδεικνύονται ιδεολογικά έπικαλύμματα τής ούσιαστικής ανισότητας πού διακρίνει εκείνο τό βαθύτερο έπίπεδο τής παραγωγικής διαδικασίας στό όποιο ό ένας παρουσιάζεται σά συσσωρευτής κι ό άλλος σά μισθωτός.

10. Macpherson, *Political Theory of Possessive Individualism* (1962), Oxford 1972, σελ. 220.

11. Locke, *Treatise on Government* (Second), VII, § 85.

Ἄλλά ἂν καί ὁ μισθωτός καί ὁ συσσωρευτής δέν ἦταν «ἐλεύθεροι καί ἴσοι», τό συμβόλαιο μίσθωσης τῆς ἐργατικῆς δύναμης τοῦ πρώτου ἀπ' τό δεύτερο δέν θά ἦταν δυνατό. Κι ἡ ἐποχή τῆς δουλοπαροικίας, στήν Ἀγγλία, ἦταν ἤδη παρελθόν ὅταν ὁ Λόκ ἐπεξεργάζοταν τίς δάσεις τῆς φιλοσοφίας του, ἂν καί ὁ ἴδιος συνιστοῦσε τόν ἐγκλεισμό τῶν χωρικῶν, πού μέ τίς περιφημες περιφράξεις τῆς ἐποχῆς τῆς πρωταρχικῆς συσώρευσης εἶχαν διωχτεῖ ἀυθαίρετα ἀπό τά κτήματά τους, σέ στρατόπεδα ἀναγκαστικῆς ἐργασίας καί συμβούλευε τίς ἀρχές νά μή διατάζουν νά κόβουν τό ἕνα αὐτί τῶν ἀπείθαρχων.

Ὁ Λόκ λοιπόν θεωρητικοποιεῖ τίς ταξικῆς διαφορῆς ἤδη στό στάδιο τῆς φυσικῆς κατάστασης· ἄλλωστε εἶναι αὐτές πού ἐπιβάλλουν τήν ἴδρυση κράτους. Μετά τήν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος, ὄχι μόνο ἡ ἀτομική ιδιοκτησία ὑφίσταται τίς ἐσωτερικῆς διαφοροποιήσεις πού εἶδαμε ἀλλά τό ἴδιο συμβαίνει καί στήν περίπτωση ὅλων τῶν ἄλλων φυσικῶν δικαιωμάτων καί ιδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ἀκόμα καί ὁ ὀρθός λόγος μετατρέπεται σέ ἀποκλειστική ιδιότητα αὐτῶν πού διαθέτουν ἀτομική ιδιοκτησία ἐκφρασμένη σέ ἀγαθά. Ἐμφανίζεται μιά πολλαπλότητα ομάδων, τάξεων κ.λπ. καί κατά συνέπεια ἕνα πλῆθος συνθηκῶν καί τρόπων διαβίωσης: αὐτό ἔχει ἀποτέλεσμα τή δημιουργία διαφορετικῶν ἐπιπέδων ὀρθολογικότητας. Ἡ φυσική κατάσταση ἐνέχει πλέον κινδύνους μιά καί πολλά άτομα δέν εἶναι πιά σέ θέση νά συμπεριφερθῶν σύμφωνα μέ τίς ἐπιταγές τῶν φυσικῶν ἠθικῶν νόμων. Δέν μπορεῖ λοιπόν παρά νά δημιουργηθεῖ τώρα μιά πολιτική κοινωνία μέ τό δικαίωμα ἐπιβολῆς νομικῶν κυρώσεων καί μιά ἐκκλησία μέ τό δικαίωμα ἐπιβολῆς πνευματικῶν κυρώσεων. Ἄν στόν Χόμψ ὁ πόλεμος τῶν πάντων ἐναντίον πάντων ἦταν ἡ προϋπόθεση πού ἔδινε τό ἔναυσμα στή φιλοσοφία του, στόν Λόκ εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ χρήματος καί τῆς καθοριστικῆς του ἐπίδρασης στή διαμόρφωση τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ἀνθρώπων.

Μποροῦμε τώρα νά ἐπιχειρήσουμε μιά ἀνακεφαλαίωση καί νά μορφώσουμε παράλληλα ὀρισμένα συμπεράσματα.

1) Ἡ φυσική κατάσταση ὅπως τήν προσδιορίζει ὁ Λόκ ἀρθρώνεται στή μορφή ἑνός ὄντος ἠθικά, διανοητικά καί φυσικά ἐλεύθερου. Μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ χρήματος ἡ ἔλλειψη ἀνταγωνισμοῦ καί συσώρευσης πλούτου παραχωρεῖ τή θέση τῆς σέ μιά διαδικασία ἀπίσχυανσης τῶν εἰρηνικῶν διαθέσεων καί τῆς αὐτάρκειας τῶν μεμονωμένων παραγωγῶν, στή διάρκεια τῆς ὁποίας χωρίς ἡ ἔννοια τοῦ ἀνθρώπου νά μεταβάλλεται οὐσιαστικά ἡ φαινομενολογία τῶν πράξεων του δέν διατηρεῖ σχεδόν κανένα ἀπ' τά στοιχεῖα πού τήν προσδιόριζαν στήν πρώτη φάση τῆς φυσικῆς κατάστασης. Ἡ πρώτη συνεπῶς «στιγμή», αὐτή τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος, ἀποκαλύπτεται σά στιγμή διανοητικῆς ἀφαίρεσης τῆς ὁποίας οἱ ἄξονες εἶναι ἀπ' τή μιά ἡ κατασκευῆ ἑνός μοντέλου ἀνθρώπου-ἀπομονωμένου παραγωγῶν καί ἀπ' τήν ἄλλη τό αἶτημα τῆς ἰσῆς ιδιοκτησίας.

Ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἰσότητα παρέχουν σέ ὅλους τήν ἠθικο-νομική (ἂν καί τελικά προ-νομική) δυνατότητα ἀδιάστης ἐκφρασης τῆς βούλησός τους καί σύναψης συμφωνιῶν ἢ συμβολαίων ἐπὶ ἴσοις ὄροις. Αὐτή εἶναι

ἡ πρώτη «στιγμή» τοῦ οἰκοδομήματος πού ἐπιχειροῦμε νά ἀναλύσουμε.

2) Τό χρήμα «κομίζει» ἀνισότητα ἀλλά μόνο στή σφαῖρα τῆς ὑλικῆς κατοχῆς τῶν ἀγαθῶν. Οἱ φυσικῆς ἀνθρώπινες ιδιότητες δέν ἀλλάζουν: ὁ καθένας εἶναι ἐλεύθερος ιδιοκτήτης τῆς ἐργατικῆς του δύναμης. Αὐτός ὅμως πού κατέχει ὑλικά ἀγαθά καί ἐργαλεῖα μπορεῖ νά συνάψει συμβόλαιο μέ τόν πένητα κάτοχο ἐργατικῆς δύναμης, σύμφωνα μέ τό ὅποιο ὁ δεύτερος κχωρεῖ ἐλεύθερα καί χωρίς ἐπιπτώσεις γιά τήν ἠθική του ὑπόσταση ἢ τή νομική του ἰσότητα, τή δυνατότητα του γιά ἐργασία στόν πρώτο, ἐναντι ἀμοιβῆς. Ἡ ἐργατική του δύναμη ἐνσωματώνεται πλέον στό κεφάλαιο τοῦ ἀγοραστή, πού εἶναι κάτοχος τῶν μέσων παραγωγῆς. Ἴδού τό μυστικό τῆς αὐτόματης «ἀξίωσης»¹² τοῦ κεφαλαίου. Αὐτή εἶναι ἡ δεύτερη «στιγμή» τοῦ οἰκοδομήματος.

3) Ἡ ἀνισότητα ὅμως πού ἔτσι ἐλεύθερα παράγεται δέ γίνεται τό ἴδιο «ἐλεύθερα» ἀποδεκτὴ ἀπ' ὅλους στίς συνέπειές τῆς. Ὁ ιδιοκτήτης ὑλικῶν ἀγαθῶν αἰσθάνεται τή θέση του ἐπισημῶς: ὁ «ὑπηρετῆς» στερεῖται ὀρθοῦ λόγου καί τίποτα δέν ἀποκλείει τή μετατροπή του σέ ληστή, ἐγκληματία, ἀλήτη. Σέ κάθε περίπτωση εἶναι δυναμικά ἐχθρός. Τό κράτος καί ὁ θετικός νόμος καθίστανται ἀναγκαῖα, γιά τήν προστασία τῆς ιδιοκτησίας. Θεμέλιό τους ὅμως δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ὅτι κάθε ἀνθρώπος εἶναι ιδιοκτήτης τοῦ ἑαυτοῦ του: ἡ διά συμβολαίου σύστασή τους τό ἐπιτάσσει. Ἐτσι ἡ τρίτη αὐτή «στιγμή», στή νομική τῆς μορφή τοῦ συμβολαίου ἀνάγεται στήν πρώτη καί καθορίζεται ἀπ' αὐτή. Ἡ πρώτη καί τρίτη στιγμή εἶναι αὐτές τῆς ὑπερβατικῆς καί ὑλικῆς ἀπροσδιόριστης ἰσότητος: ἐδράζονται στό ἴδιο θεωρητικό ἐπίπεδο.

Ἡ δεύτερη ὅμως στιγμή εἶναι αὐτή τῆς ὑλικοπρακτικῆς ἀνισότητος. Ἡ πρώτη καί ἡ τρίτη εἶναι λειτουργικῆς ὡς πρός αὐτήν. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ φαινομενική μορφή τῆς ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Ἡ δεύτερη πραγματοποιεῖ τή διαδικασία ἐκμετάλλευσής τοῦ «μὴ ἔχοντος» ὑπὸ τό ἔνδυμα μιάς νομικῆς σχέσης ιδιοκτησίας. Ἡ τρίτη εἶναι στιγμή ἐξωτερικῆ ὡς πρός τίς ἄλλες δύο ὅπου ἐκ νέου ιδιοκτήτης ἀγαθῶν καί ἀπλὸς ιδιοκτήτης τοῦ ἑαυτοῦ του παρουσιάζονται ἴσοι σάν ἐλεύθερα ὑποκείμενα, πρόσωπα. Τό κράτος ὅμως ἔχει γιά λειτουργία τήν προστασία τῆς ιδιοκτησίας τῶν συνιστωσῶν του, μέ τήν κατασταλτική του δύναμη. Τό διαλεκτικό τρίπτυχο ὀλοκληρώνεται: ἡ πρώτη στιγμή καί ἡ τρίτη ἐπικυρώνουν καί παγιώνουν τή δεύτερη πού τίς παράγει (ἡ σειρά δέν εἶναι βέβαια χρονολογική).

Ὁ Λόκ, λοιπόν, ἂν καί δέν ὑποψιάζοταν τό πραγματικό περιεχόμενο τῶν θεωριῶν του, μορφοποιεῖ μιά σύγχρονη θεωρία τῆς ἐργασίας, τοῦ συμβολαίου καί τῆς γέννησης τοῦ κράτους ἐκφρασμένης σέ ὄρους ἀπροκαλύπτα ταξικῶν. Τό νόημα τῆς ὀπτικῆς του συνοψίζεται ἄριστα ἀπ' τόν Macpherson:

«Πραγματοποιώντας στό θεωρητικό σύστημα τοῦ Χόμψ τή μόνη ἀναγκαῖα δομική ἀλλαγὴ

12. Ὁ ὄρος ἀποδίδει τή διαδικασία πού ὁ Σκουριώτης στήν ἑλληνική μετάφραση τοῦ κεφαλαίου ὀνομάζει «ἀξίωση».

για να τό καταστήσει ικανό ν' ανταποκριθεί στις απαιτήσεις και τις δυνατότητες μιᾶς ἐμπορευματικῆς κτητικῆς κοινωνίας, ὁ Λόκ τελειοποίησε ἕνα οἰκοδόμημα στερεωμένο σέ γερές χομπσιανές βάσεις». ¹³

Ὁ Λόκ εἶναι μαζί μέ τόν Χόμπς οἱ πρόδρομοι τῶν σύγχρονων ἀστικῶν θεωριῶν τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας, τοῦ κράτους καί τῆς ἀμοιβαίας σχέσης τους. Ἄλλά αὐτό πού ιδιαίτερα στόν Λόκ διαφαίνεται πεντακάθαρα εἶναι ἡ οὐσιαστική ἐννοιολογική ταύτιση δικαίου – προσώπου δικαίου – ἀνταλλαγῆς – ἀνταλλακτικῆς ἀξίας. Στή φιλελεύθερη φιλοσοφία ἡ ἀξιο-

πρέπεια καί ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου ἀνάγονται στήν ἀξιοπρέπεια τῆς ἀτομικῆς ιδιοκτησίας καί στήν ἐλευθερία τῆς ἴδιας.

Μιά μελέτη τῶν κειμένων ἄλλων μεγάλων θεωρητικῶν τοῦ φυσικοῦ δικαίου – πού δέβαια δέν θά ἐπιχειρήσουμε ἐδῶ – θά ἐπικύρωνε αὐτό τό συμπέρασμα. Εἶναι δέβαιο ὅτι σήμερα αὐτές οἱ ἐννοιολογικές ταυτότητες ἰσχύουν σέ μικρότερο βαθμό – ἡ φιλελεύθερη φιλοσοφία ἐνσωματωμένη μερικά σέ διαφορετικά συστήματα σκέψης ἀπέκτησε ἱστορικά προοδευτικότερες διαστάσεις. Στήν καθαρή τῆς ὅμως ἔκφραση – χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς ὁποίας εἶναι ὁ σύγχρονος «νεοφιλευθερισμός» – ἀπλῶς ἐπικυρώνει τίς διαπιστώσεις μας. Καί μαζί μ' αὐτές τῆ ρήση τοῦ Χέγκελ σύμφωνα μέ τήν ὁποία «ἡ ιδιοκτησία ὡς κτήση εἶναι μέσο ἀλλά ὡς μορφή ὑπαρξῆς τῆς προσωπικότητας εἶναι σκοπός».

13. Macpherson ibid. 270. —

Μιά ὑπεύθυνη προσπάθεια στό ἐκπαιδευτικό βιβλίο

Τ. Ἀνθουλιᾶ - Γ. Παπαδημητρίου
Μαθηματικά Α' Δημοτικού (σέ δύο τεύχη)
Τά παιδιά μέσα ἀπό τή ζωγραφική, τό παιχνίδι καί τήν ἔρευνα κατανοοῦν τίς βασικές μαθηματικές ἐννοιες. (Ἐγκεκριμένο ἀπό τό Ὑπουργεῖο Παιδείας μέ τήν 115/78 πράξη τοῦ ΚΕΜΕ).

Τ. Ἀνθουλιᾶ - Γ. Παπαδημητρίου
Μαθηματικά Β' Δημοτικού (σέ δύο τεύχη)
Μέ ἀσκήσεις καί προβλήματα πού ὀξύνουν τήν παρατηρητικότητα καί τήν κριτική ἰκανότητα τῶν παιδιῶν. (Ἐγκεκριμένο ἀπό τό Ὑπουργεῖο Παιδείας μέ τήν 161/78 πράξη τοῦ ΚΕΜΕ).

Τ. Ἀνθουλιᾶ
Μαθηματικά Γ' Δημοτικού (σέ ἕνα τεύχος)
Μέ τό βιβλίο αὐτό συνεχίζεται ἡ προσπάθεια γιά μιά ἀπλή καί ταυτόχρονα οὐσιαστική προσέγγιση τῶν Μαθηματικῶν.

Τ. Ἀνθουλιᾶ
Ἑλληνική ἐκπαίδευση, πορεία στό ἄγνωστο
Μιά προσπάθεια ἐντοπισμοῦ καί ἀνάλυσης προβλημάτων τῆς παιδείας μας.

Ἰδρύματος Nuffield
Κάνω καί καταλαβαίνω
Μιά πρωτοποριακή ἀντίληψη γιά τή διδασκαλία τῶν Μαθηματικῶν στό δημοτικό σχολεῖο. (Ἐγκεκριμένο ἀπό τό Ὑπουργεῖο Παιδείας μέ τήν 24/78 πράξη τοῦ ΚΕΜΕ).

Ἰδρύματος Nuffield
Τά Μαθηματικά στήν προσχολική ἡλικία καί στό νηπιαγωγεῖο
Πῶς θά βοηθήσουμε τό παιδί ν' ἀποκτήσει σωστές βάσεις, ὥστε μεγαλώνοντας νά πλησιάσει τά Μαθηματικά μέ εὐκολία καί εὐχαρίστηση.

Ἰδρύματος Nuffield
Τά Σύνολα
Μιά ὀλοκληρωμένη παρουσίαση τῶν Συνόλων καί τῆς λογικῆς τῶν μαθηματικῶν σχέσεων. (Ἐτοιμάζεται)

Ε. Κουρουπάκη - Ἀνθουλιᾶ
Ἡ πρώτη Ἀνάγνωση
Μιά ἐπαναστατική μέθοδος γιά νά μάθουν τά παιδιά νά διαβάζουν ἀνετα καί μέ εὐχαρίστηση. (Ἐγκεκριμένο ἀπό τό Ὑπουργεῖο Παιδείας τῆς Κύπρου μέ τήν 324/63/7 ἐγκύκλιο).

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΧΕΛΙΔΟΝΙ

Ἡροδότου 5, Κολωνάκι, Τηλ. 718.700 - 36.33.875

Ἐπίσης, στό Βιβλιοπωλεῖο Χελιδόνι θά βρεῖτε μιά ὀλοκληρωμένη συλλογή ἐκπαιδευτικῶν καί παιδαγωγικῶν βιβλίων στήν ἐλληνική γλῶσσα, καθὼς καί μιά ἐπιλογή ἀπό τά καλύτερα παιδαγωγικά παιχνίδια τῆς Δυτ. Εὐρώπης.

καί γράμματα γνωρίζω

Ἡ ἐμφάνιση τῆς σχολῆς τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στήν τουρκοκρατούμενη ἐλληνική κοινωνία

Ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας ἰδεολογίας

Κάποια ψήγματα Φυσικοῦ Δικαίου στά *Φροντισματα* τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου, νά ποιά εἶναι ἡ ἀφορμή τῆς ἔρευνας τοῦ Δημήτρη Ἀποστολόπουλου: «Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου στήν τουρκοκρατούμενη ἑλληνική κοινωνία» πού φέρει τό χαρακτηριστικό ὑπότιτλο «ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας ἰδεολογίας». Ἐρευνα ἐν τῷ γίνεσθαι καί ὄχι τελειωμένη μελέτη, τῆς ὁποίας ἔχουμε κιόλας τό πρῶτο στάδιο, τό τομίδιο πού παρουσιάζουμε ἐδῶ καί στό ὁποιο, ὅπως συμβαίνει μέ ὄλες τίς ἐργασίες τοῦ Ἀποστολόπουλου, ἡ γραφή εἶναι τό ἀκριβές πάρισο τῆς διανοητικῆς πρόσβασης: ἡ λεπτότητα τῆς σκέψης ἀντιστοιχεῖ σέ μιᾶ προσωπική γραφή, ἀκριβόλογη καί κομψή, κάποτε μεταφορική πού κινεῖται σέ μιᾶ πλατιά κλίμακα προσβάσεων – διατύπωση ὑποθέσεων ἔρευνας, ἰχνηλατήριες φιλολογικῶ τύπου, παράθεση τῶν δεδομένων χωρίς ἐπιλεκτική παρέμβαση, διατύπωση μέ ἕνα λόγο πού ἐπιτρέπει στό χρήστη τοῦ βιβλίου νά γίνει κοινωνός στό παίγνιδι τοῦ συγγραφέα, συνήθως λεπτεπίλεπτο. Πρόκειται δη-

λαδῆ γιά ἕνα βιβλίο πού ἂν θέλει νά ὑποβάλει, αὐτό τό ἐπιχειρεῖ μέ τό διάλογο.

Ἡ ἀφορμή, λοιπόν, τῆς ἐργασίας, ἡ μετακένωση μιᾶς ἀτομικιστικῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας σέ ἕνα χώρο ὅπου ἡ τυπολατρική σκέψη δέ θά ἀναγνώριζε καν τήν ὑπαρξη πολιτικῆς κοινωνίας: πρόκειται γιά τήν ἑλληνική κοινωνία τοῦ 17' αἰῶνα, ἄς ποῦμε γιά τή ρωμαϊκή – τήν κοινωνία τοῦ «γένους». Τό μετακενούμενο, τό φυσικό δικαίωμα, θά ἀποτελέσει ἀντικείμενο διαπραγμάτευσης στή συνέχεια τῆς ἐργασίας – εἴπαμε: πρόκειται γιά μιᾶ ἔρευνα πού ἀνακοινώνεται τμηματικά, κατά ἐνότητες. Μετακένωση ἐπιπρόσθετα ἐνός συγχρονικοῦ φαινομένου – κι αὐτό εἶναι ἐπόμενο νά δειχθεῖ στή συνέχεια φιλολογικά – καί ὄχι τόπων· πῶς θά μπορούσαν νά ὀρισθοῦν οἱ δεκτικότητες πού ἐπέτρεψαν τή μετακένωση αὐτή; Τό βιβλίο ἀσχολεῖται ἀκριβῶς μέ τίς κοινωνικές προϋποθέσεις τῆς δεκτικότητας, αὐτῆς πού στόν ὑπότιτλο ὀρίζεται ὡς ἀνάγκη μιᾶς νέας ἰδεολογίας.

Ἀνάγκη, βέβαια, μιᾶς κοινωνικῆς κατηγορίας πού διαμορφώνεται καί μέ σταθερό τρόπο θά μετάσχει στήν ὀθωμανική ἐξουσία: πρόκειται γιά τούς Φαναριώτες. Ἐτσι τό βιβλίο ἀρχίζει μέ τήν ἐκχέρωση τοῦ ἐδάφους, μέ ὅ,τι δηλαδή χρειάζεται γιά νά στοιχειοθετηθεῖ ὁ ὑπότιτλος του. Τά ἐρωτήματα, διατυπωμένα καί μέ σαφήνεια καί μέ χάρη, μέ τά ὁποία προχωράει ἡ ἐκχέρωση τοῦ πρὸς ἔρευνα ἐδάφους, εἶναι ἐκεῖνα πού θέτει ὁ ἱστορικός κάθε φορά πού διαπιστώνει σέ μιᾶ παιδεία τή μεταφορά μιᾶς ἰδέας, μιᾶς τεχντροπίας, μιᾶς στάσης, ἐνός ἰδεολογήματος, κάποιας εὐαισθησίας καί πάει λέγοντας: καί πρῶτα οἱ δεκτικότητες, συλλογικοῦ βέβαια τύπου (τουλάχιστο στήν πρώτη γενική καί γενικευτική προσέγγιση), δηλαδή κοινωνικές· ὕστερα ἡ «τύχη» τοῦ δεκτοῦ, καθ' ὑπόθεσιν πάντα πολυλειποφυγική – δουλειά τοῦ ἱστορικοῦ νά τήν ἐντάξει σέ μιᾶ τυπολογία δεξιῶσεων καί νά προχωρήσει ἔτσι στήν ἀποδέσμευση κοινωνικῶν, ψυχολογικῶν καί νοοτροπικῶν μηχανισμῶν. Ὅλα αὐτά προϋποθέτουν μιᾶν ἀντίστοιχη σχέση

τοῦ ἱστορικοῦ μέ τή μαρτυρία: καί πρὶν ἂν' ὄλα τήν κριτική κατανόησή της.

Ὅσο γιά τήν τελευταία, ἡ ἐργασία τοῦ Ἀποστολόπουλου μάς δίνει ἕνα καλό παράδειγμα: ὅλη ἡ πρόσβαση τοῦ συγγραφέα θά λέγαμε ὅτι συνίσταται στόν ἔλεγχο καί στήν ὅσο γίνεται μεγαλύτερη ἀξιοποίηση μιᾶς πληροφορίας σχετικῆς μέ τή σύνθεση τῆς κορυφῆς τῆς πυραμίδας τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας στήν Πόλη· στά 1671· πρόσβαση ὠστόσο, ἐξυπακούεται, φορτισμένη ἀπό πληροφορίες «ἐξωπηγαϊκῆς» προέλευσης, δηλαδή ἀπό ἱστορικό προβληματισμό, καί ἐνισχυμένη ἀπό ἀντίστοιχες πηγαϊκές πού ἔρχονται νά στηρίξουν τό σχόλιο τῆς κύριας μαρτυρίας. Ἡ τελευταία δέ θά παρουσίαζε κάτι τό ἐξαιρετικά ἰδιαίτερο σέ ἄλλου τύπου ἱστοριογραφική συνειδηση: προέρχεται ἀπό τούς κύκλους τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στήν Πόλη, τούς ἀνθρώπους τοῦ Nointel· τήν περνᾶ στό βιβλίο του ὁ De Lacroix, ὀφείλεται ὁμως στόν Antoine Galland, τοῦ ὁποίου τά ὑπομνήματα, ὅπως καί κεῖνα ἐνός ἄλλου La Croix, τοῦ Francois Petis, συγγραφέα τῶν *Mille et Un Jours*, ἀναπαράγονται στό ἔργο τοῦ πρώτου. Τά φιλολογικά αὐτά προβλήματα ὁ Ἀποστολόπουλος τά ἐκθέτει μέ σαφήνεια καί τά ἐπιλύει μέ πειστικότητα: κυρίως τούς δίνει μιᾶ διάσταση ἱστορική, γιατί δείχνει ὅτι ἡ ἀναφορά αὐτή στίς ἑλληνικές κοινωνικές αὐθεντίες συνδέεται μέ μιᾶ ἀποτυχημένη προσπάθεια τῆς καθολικῆς προπαγάνδας. Τί λέει ἡ μαρτυρία αὐτή; Ἀπλούστατα ὅτι ἡ παλιά βυζαντινὴ ἀριστοκρατία εἶχε παρακμάσει καί ταπεινωθεῖ καί ὅτι καινούριες οἰκογένειες φερμένες ἀπό δεξιά κι ἀριστερά ἦρθαν νά πάρουν τή θέση της, αὐτές πού συγκροτοῦν τήν κοινωνική κατηγορία τῶν Φαναριωτῶν.

Πρῶτα ἡ παρακμή: οἱ ἀπόγονοι τῶν Παλαιολόγων καί τῶν Κατακουζηνῶν κερδίζουν τή ζωὴ τους δουλεύοντας τό χρυσό καί τό ἀσήμι, τά πολυτίμα μέταλλα. Πρόσφατα ὁ Νίκος Οἰκονομίδης μίλησε γιά τή μεταστροφή τῆς βυζαντινῆς ἀριστοκρατίας στίς ἐμπορικές ἐπιχειρήσεις, στίς χρηματιστηριακές δραστηριότητες: ἡ γραμμὴ φαίνεται νά εἶναι συνεχῆς καί ἡ ἀξιολογικὴ κρίση τοῦ Γάλλου μάρτυρα ὄχι χωρὶς ἰδεολογικὴ φόρτιση. Στίς ἀρχές τῆς τουρκικῆς κατάκτησης ἡ ἴδια ἀριστοκρατία θά προσανατολιστεῖ σέ ἄλλα ὑψηλά οικονομικά μεγέθη, τήν ἐνοικίαση τῶν προσόδων, τά μεταλλεῖα· ὀρισμένοι ἀπὸ τούς ἐκπροσώπους της θά διαιωνίσουν τίς ἀγροτικῆς προέλευσης φορολογικῆς τους προσόδους – μικροὶ ἢ μεγάλοι προνοϊάριοι πού θά γίνουν μικροὶ (μᾶλλον) ἢ μεγαλύτεροι τιμαριῶτες. Ἀπὸ κοντὰ ἄλλες οἰκογένειες πού θά εὐεργετηθοῦν μέ φορολογικῆς ἀπαλλαγῆς, οἱ μουσελίμηδες: κι ἐδῶ ἡ κλίμακα εἶναι πλατιά, τό

προνόμιο δέ χαρακτηρίζει όρισμένη οικονομική κατάσταση. Αύτή είναι ή παλιά άριστοκρατία.

Η καινούρια τώρα: άνθρωποι πού ζούν μέ μεγαλοπρέπεια και πού, κυρίως, μετέχουν στην έξουσία. Ό δρόμος πού τούς φέρνει σ' αυτή: ή όριζόντια κοινωνική κινητικότητα, τουλάχιστο γιά μερικούς, γιάτί άλλοι τους, κατά τό λέγειν του μάρτυρα, έξησαν από πάντα τους εύγενώς. Τήν όριζόντια κινητικότητα δέν τήν καθορίζει ή πηγή, πού μιλάει άόρατα γιά industrie: δέ θά απέδιδα μέ σιγουριά «βιοτεχνία». Τέλος πάντων, μέ τίς όποιες τέχνες τους ή μέ τήν όποια τους φιλοπονία συγκέντρωσαν στις πατρίδες τους περιουσίες, κινητό πλούτο: έτσι πέρασαν στην άλλη κινητικότητα, τήν κοινωνική, στή συμμετοχή άλλίως στην άσκηση τής έξουσίας και, ίσως, πρώτιστα, διαμόρφωσαν μία ιδιαίτερη κοινωνική συνείδηση, απ' όπου και ή ανάγκη μιάς νέας ιδεολογίας. Οι κινητήριες δυνάμεις τής οικονομικής προαγωγής συνοψίζονται στην επίδοση στις έμπορικές και χρηματιστικές επιχειρήσεις: ό Μαυροκορδάτος θά προσφέρει ως προς αυτό και τήν προσωπική του μαρτυρία. Η όλη ώστόσο κινητικότητα δέν ανατρέπει, στό οικονομικό επίπεδο, καμιά από τίς ίσορροπίες: τό μέγιστο τής οικονομικής πιά προαγωγής (πού δέ γίνεται νά ξεχωριστεί από τήν αντίστοιχη κοινωνική) έχει νά κάμει πάλι μέ τήν κάρπωση τών δημοσίων προσόδων μέσα στό παγίο παραδοσιακό σύστημα έχουμε κυρίως έναλλαγή στους φορείς τών ρόλων, όχι αλλαγή τών οικονομικών δομών. Αυτό δέ σημαίνει ότι ή επίπτωση στό κοινωνικό πεδίο αυτών τών έναλλαγών είναι άμελητέα. Ακόμη παραπέρα, δέ σημαίνει ότι είναι χωρίς ούσιαστική σημασία, γιά τή διασαφήνιση τών κοινωνικών και οικονομικών μηχανισμών τής όθωμανικής Αυτοκρατορίας, ή διερεύνηση τών οικονομικών πηγών πού όρίζουν τίς έναλλαγές τών ρόλων: μέ μία προϋπόθεση: ότι χρειάζεται ή έρμηνευτική πρόσβαση νά λάβει υπόψη τής τήν πολιτική τών Σουλτάνων ή όποια παρεμβαίνει στην πραγματοποίηση τών έναλλαγών αυτών. Κλασική περίπτωση ή αντιστάθμιση του στρατιωτικού τιμαριωτικού συστήματος από τόν έμμισθο στρατό τών γενιτσάρων, ή διαμόρφωση γεωκτητικής «άριστοκρατίας» από τούς «δούλους» τής Πύλης.

Σωστά έτσι ό συγγραφέας προσπαθεί νά διακρίνει τίς εισοδηματικές θάσεις και τό κοινωνικό «καθεστώς» τής χριστιανικής «άριστοκρατίας» του ΙΕ' αιώνα, αυτής πού συνεχίζει τήν παλιότερη ζωή τής ή πού διαμορφώνεται μέσα στή μεθοδολογία τής όθωμανικής κατάκτησης και, κυρίως, τής παγίωσής τής. Γιά νά εικονογραφήσει τήν υπόθεσή του γιά τή διαφοροποίηση πού γίνεται στα

«κοινωνιολογικά μεγέθη» τής ελληνικής κοινωνίας του ΙΖ' αιώνα – ό λόγος πάντα γιά τήν κοινωνία τής Πόλης –, αναφέρεται παραδειγματικά σε μιά οικογένεια παλιάς προέλευσης πού συνυπάρχει μέ τίς νεόφερτες και νεόπλουτες και, κατά τό έρμηνευτικό του σχήμα, ανήκει στον παλιό κοινωνικό status: τήν οικογένεια τών Κομνηνών-Μουσελίμηδων. Και τά δυό όνόματα είναι χαρακτηριστικά: τό πρώτο, μέ όλη του τή διάδοση, παραπέμπει στό Βυζάντιο: τό δεύτερο σε μιά φορολογική κατηγορία, τούς Muaf Ve Müselem – τούς απαλλαγμένους από όρισμένους φόρους έναντι ύπηρεσιών – πού, καθώς σημειώσαμε, από μόνη τής δέ συνιστά κριτήριο κοινωνικοοικονομικής ένταξης. Όστόσο, στή συγκεκριμένη περίπτωση ύπάρχει συνειδητή βούληση του μάρτυρα τής έποχής νά αξιολογήσει θετικά τή φορολογική αυτή ιδιότητα: είναι τό αντίθετο τής ραγιαδοσύνης. Δίπλα στό παράδειγμα αυτό, ό αντίποδας: ό Άλέξανδρος Μαυροκορδάτος, εκπρόσωπος τής νέας «άριστοκρατίας»: προσφέρει και αυτός τήν πολλαπλή του μαρτυρία.

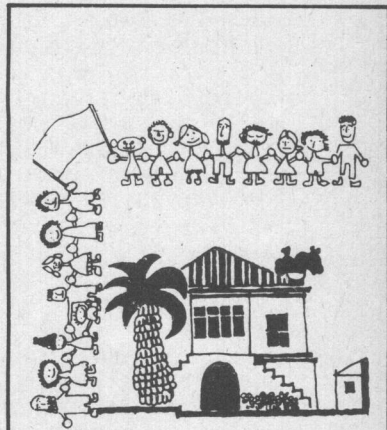
Πρώτο, μιλά γιά κάποιους παλιούς «εύγενείς» (ό ίδιος δέ θεωρεί ότι ανήκει στην τάξη τους) πού ή ανέχεια τούς καταδικάζει νά ζούν περιορισμένοι στα «χωρία» τους: όταν ξεφεύγουν από τόν κλοιό, ταξιδεύουν όχι χάρη «φιλομαθείας, άλλ' έμπορίας ένεκεν»: τό αντίθετο δηλαδή μέ ό,τι συνέβη μέ τόν ίδιο, μέ τίς λαμπρές του σπουδές στή Δύση. Η μαρτυρία είναι ριζική. Ό ίδιος, έπειτα, διασαφηνίζει: τά δικά του εισοδήματα προέρχονται από τό έμπόριο, τίς χρηματιστηριακές επιχειρήσεις: έμπορία όμως πετυχημένη πού εκβάλλει στην παιδεία, όχι σάν εκείνη τών εύγενών πού είχαν κλειστεί στα «χωρία» τους. Ας θυμίσουμε: οι ίδιοι εύγενείς τής παλιάς έξόρυξης είχαν επίσης δοκιμαστεί σ' αυτά πού δοκιμάζεται τώρα ό Μαυροκορδάτος: χειρίζονταν τό χρήμα, δέ ζούσαν αποκλειστικά από προσόδους, του ενός ή του άλλου τύπου, προερχόμενες από τήν άγροτική οικονομία. Μέ τό δικίο του όμως ό Άποστολόπουλος επιμένει στην άγροτική «άπόχρωση» πού δίνει ή μαρτυρία του Μαυροκορδάτου σ' αυτή τή συρρικνωμένη άριστοκρατία.

Η καινούρια άριστοκρατία θά χρειαστεί και μιά καινούρια ιδεολογία; Ό συγγραφέας είναι καταφατικός, αλλά στό σημείο αυτό δέν ύπάρχουν προβλήματα: ή ιστορία τής παιδείας μας έχει δώσει τήν καταφατική απάντηση: εκείνο πού απομένει και πού περιμένουμε από τή συνέχεια του βιβλίου πού παρουσιάζουμε είναι ή συνάρτηση τής ανάγκης αυτής μέ τήν ιδιάζουσα λειτουργία του στρώματος πού τήν αισθάνεται. Οι πρώ-

τες νύξεις είναι έρεθιστικές: ποιά μπορεί νά είναι ή τύχη, ή προσαρμογή, ή μεταλλαγή του φυσικού δικαίωματος στον κλοιό του ανατολικού δεσποτισμού; Δέν είμαστε ακόμη εκεί.

Ό Άποστολόπουλος, ξεκαθαρίζοντας τό έδαφος, έδωσε απάντηση στό πρώτο από αίτήματα τής έρευνητικής του πρόσβασης: τό σχολίο του πάνω στην πληροφορία του Galland όδήγησε στην όροθεσία δύο άριστοκρατιών, μιάς παραδοσιακής και μιάς νεότευκτης και στή σκιαγραφία τής κοινωνικής και οικονομικής τους φυσιογνωμίας: ύποτύπωσε έτσι τό πλαίσιο τών δεκτικότητων τής δεύτερης έναντι μιάς ιδεολογίας πού αντίκειται στό σύστημα τό όποιο ύπηρετεί. Άνοίγει έτσι ό δρόμος γιά μιά κοινωνιολογία του Φαναριτισμού, δηλαδή γιά μιά ακόμη πρόσβαση πού θά καταγραφεί στό ενεργητικό τής ιστορίας.

Σπύρος Ι. Άσδραχάς

Παιδικός σταθμός
«ό Παιδότοπος»
Γιά παιδιά από
2 – 6 χρονών

Νότη Μπότσαρη 5
(πάροδος Βέικου)
Κουκάκι
τηλ. 9228119

Ἡ «γλωσσική Σχολή» Πολίτη

Στήν λογοτεχνική σελίδα τῆς Αὐγῆς (5.9.81) δημοσιεύτηκε τό ἀκόλουθο σχόλιο, πού τό παραθέτουμε ὀλόκληρο:

Περί βιασμῶν τῆς γλώσσας

«Βασικό αἶτημα τῶν κειμένων τοῦ ἀφιέρωματος εἶναι ἡ ἐλευθερία τοῦ συγγραφέα νά μήν ὑποτάσσεται σέ γραμματικούς καί συντακτικούς κανόνες. Ἡ γλώσσα δέν πρέπει νά βιάζεται καί βιασμός τῆς σημαίνει ὁ σεβασμός τῶν κανόνων τῆς δημοτικῆς...».

Αὐτό τό συμπέρασμα μαζί μέ ἄλλα πολλά, θγάζει ἡ φίλη Ἄννα Φραγκουδάκη, ξετινάζοντας κυριολεκτικά τό ἀφιέρωμα «Γλώσσα καί Ἔθνος» τοῦ περιοδικοῦ «Εὐθύνη», καί ἀξίζει νά διαβάσει κανεῖς αὐτήν τήν κριτική τῆς, γραμμένη ὅπως πάντα μέ σοφία καί γνώση (καί μέ... πολλή ὀργή αὐτή τή φορά).

Τό κείμενο αὐτό τῆς Α. Φρ. δημοσιεύεται στό τελευταῖο (ἀρ. 44) τεῦχος τοῦ «Πολίτη». Κι ἐδῶ ἕνα ἐρώτημα: ταχτική συνεργάτης τοῦ ἀξιόλογου αὐτοῦ περιοδικοῦ, ἡ Α. Φρ., ἀραγε διόλου δέν ἐνοχλεῖται ἀπό τό γλωσσικό ὕφος (καί ἦθος, θά λέγαμε) πού ἔχει υἱοθετήσει καί θεσμοθετήσει χρόνια τώρα, ὡς τό σημεῖο νά μπορούμε ἀνετα πιά νά μιλάμε γιά Σχολή (χωρίς ὑπερβολή).

Τήν παρακαλοῦμε νά μᾶς πεῖ σέ ποιᾶ γλωσσική παράδοση ἀνήκουν οἱ παρακάτω π.χ. φράσεις πού σταχυολογοῦμε ἐντελῶς πρόχειρα ἀπό τό τελευταῖο μόνο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ:

«Ἄλλά κατ' ἀρχήν ποιᾶ ἔργα καί ποιός Θανάσης; Μήπως τά ἐπιστημονικά τοιαῦτα; Μά τά ψιμουθιωμένα διατηρητέα ἢ τά εἰς τό διηνεκές οἰκοδομούμενα νέα κτίρια τῶν σχετικῶν ναῶν χρησιμεύουν γιά νά περιφράξουν τό τίποτα»

ἢ «Οἱ ἰδιοπαγεῖς μονάδες ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως καί οἱ πολυσχιδεῖς, ἐκάστοτε πρόσφοροι, μηχανισμοί καταστολῆς ἐπωμίζονται καταρχήν τήν χοντροδουλειά, ἐνάντια σ' ὅλους ἀν χρειαστεῖ», κλπ. κλπ.

Πρόκειται γιά στυλ; Ἄναμφισβήτητα, ἀλλά γιατί τότε τό στυλ τοῦ κ. Μαλεβίτση π.χ. εἶναι κατακρητύο – ἢ ὀφείλουμε νά ἀναθεματίζουμε τίς καθαρειουσιάνικες ἐκτροπές τοῦ κ. Ράμφου; Στυλ κάνουν καί οἱ ἄνθρωποι (καί ὀπωσδήποτε ξέρον γραμματική καί συντακτικό).

Μήπως ἐπειδή στή μιά περίπτωση ἐκφράζονται «ἀντιδραστικά» καί στήν ἄλλη «προοδευτικά» μηνύματα; Ἀποκλείεται νά ἀποδέχεται μιά τέτοια χυδαία ἐκδοχή ἢ φίλη Ἄννα Φραγκουδάκη. Καί ἀσφαλῶς θά ἔχει κι ἐδῶ τήν ἀποψή τῆς πού μέ μεγάλη εὐχαρίστηση θά διαβάζαμε».

Τό γλωσσικό γοῦστο τοῦ «Ω» εἶναι δικό του πρόβλημα· κανένα δέν μπορεῖ ν' ἀπασχολήσει ἀν τοῦ ἀρέσει ἢ δέν τοῦ ἀρέσει ὁ τρόπος πού γράφει ὁ Μπαλτᾶς ἢ ὁ ὀποιοσδήποτε. Καί δικαίωμα τῆς Α. Φραγκουδάκη νά ικανοποιήσει ἢ νά μήν ικανοποιήσει τόν ἀνάνυμο σχολιογράφο τῆς Αὐγῆς «πού μέ μεγάλη εὐχαρίστηση θά διάβαζε» τήν ἀποψή τῆς. Ἄλλά τό σημείωμα αὐτό τῆς Αὐγῆς ἐρχεται νά προστεθεῖ σέ ἄλλα πού κατά καιροῦς εἶδαν τό φῶς καί σέ διάχυτες ἐπικρίσεις γιά τή «γλώσσα τοῦ Πολίτη». Ὑποχρεώνει ἐπομένως σέ ὀρισμένες τοποθετήσεις καί ἀξίζει νά σχολιασθεῖ μιά κι ἔκανε αὐτή τήν καταπληκτική ἀνακάλυψη γιά τή «Σχολή Πολίτη».

Ἡ «γλωσσική Σχολή Πολίτη» λοιπόν, μέ τό ὕφος τῆς καί τό ἦθος τῆς.

Ἄλλά τί νά τοῦ πεῖς τώρα αὐτουνοῦ τοῦ χριστιανοῦ. Ὅτι στόν Πολίτη τά πέντε χρόνια πού κυκλοφορεῖ, στά 45 τεῦχη του καί τίς 4.000 τυπωμένες σελίδες του ἔχουν γράψει πάνω ἀπό 500 Νεοέλληνες, πανεπιστημιακοί, λογοτέχνες, μεταφραστές, ποιητές, πεζογράφοι, δοκιμιογράφοι, πολιτικά στελέχη (τῆς ἀριστερᾶς), ἱστορικοί, νομικοί, κοινωνιολόγοι, φοιτητές, τοπογράφοι, μηχανολόγοι, φυσικοί, εκπαιδευτικοί, φιλόλογοι, κ.λ.π., ὅτι οἱ ἄνθρωποι αὐτοί, εὐτυχῶς ἢ δυστυχῶς, δέν συνάχθηκαν ποτέ νά ἰδρῦσουν μιά

«γλωσσική σχολή», ότι κανείς απ' αυτούς στον *Πολίτη* δεν έχει διατυπώσει τούς δεοντολογικούς κανόνες τής γραπτής καλής συμπεριφοράς: ότι ο καθένας, έπομένως, γράφει όπως γράφει, ότι μόνο η άνεση του «Ω» μπορεί νά τούς κατατάξει σέ μία «γλωσσική Σχολή» κι ότι, τελικά, μόνο τό ήθος τής άνωυμογραφίας του έπιτρέπει νά μιλά γιά θεσμοθέτηση;

Φαίνεται ότι γιά τό γλωσσαμύνητόρα μας, πού τόν ενόχλησε ο Θανάσης του Μπαλτά αλλά δεν τόν έχει πνίξει ή γλωσσική βαρβαρότητα του τυπωμένου χαρτιού πού κυκλοφορεί, «θεσμοθέτηση» είναι ή λέξη πού νομίζει ότι μπορεί νά τή χρησιμοποιεί χωρίς νά παίρνει τόν κόπο νά σκεφτεί κιόλας τί θέλει νά πεί και ποιά σχέση έχει μέ τό αντικείμενό του. Γιατί άν σκεφτότανε τά γραφόμενά του τότε θά έπρεπε νά ορίσει τούς θεσμοθέτες, τήν έξουσία τους νά θεσμοθετούν, τά θεσμοθετούμενα, τούς θεσμοθετούμενους και κυρίως τίς διαδικασίες τής θεσμοθέτησης. Παρόμοιες βαριές ύποχρεώσεις θά αναλάμβανε άν ήθελε νά σκεφτεί τίς λέξεις «ύφος», «ήθος» και «Σχολή». Άλλά έπειδή ο Ω δεν σκέφτηκε τίποτε απ' όλα αυτά είναι περιττό νά συζητάμε σ' αυτό τό επίπεδο. Τά γραφόμενά του δεν ορίζουν κανένα συγκεκριμένο φαινόμενο «Σχολής Πολίτη» και στήν πραγματικότητα μέ τό μανδύα του «γλωσσικού» γιά άλλα πράγματα μιλάει.

Άλλά τί στήν πραγματικότητα θέλει νά πεί ο Ω μέ τό σχόλιό του; Δεν θά ήταν χωρίς σημασία ν' άσχοληθούμε λίγο μ' αυτή τή «λεπτομέρεια».

Χαρακτηρίζοντας τόν *Πολίτη* «γλωσσική Σχολή» (δικό του τό Σ κεφαλαίο) θέλει νά τόν κάνει μία γλωσσική αίρεση – μακριά και σ' αντιπαράθεση μέ τή γλωσσική όρθοδοξία. Θά συναντήσει έτσι παρόμοιες κριτικές πού γράφτηκαν κι άκούστηκαν κατά καιρούς όπως μορφή «άριστοτελο λογισμοτισμού» (Α. Παππάς στό περιοδικό *Αντιθέσεις*) και νά πεί κι αυτός μέ τόν τρόπο του ότι τό «άξιόλογο» αυτό περιοδικό γράφει «ελιτίστικά» και σέ «ύφος μερικές φορές δυσπρόσιτο, γιά πολύ λίγους» (*Σύγχρονα Θέματα*). Έτσι, άφου κατά τούς άρθρογράφους τής *Εύθύνης* πού κατακρίνει ή Α. Φραγκουδάκη ο «σεβασμός τών κανόνων τής δημοτικής είναι βιασμός τής γλώσσας» κι άφου ο Α. Μπαλτάς μ' εκείνες τές σέ – εως καταλήξεις και τά «καθαρευουσιάνικα επίθετά του» (πού ο Ω «πρόχειρα σταχυολογεί») αυθαίρετα γλωσσικά και κακομεταχειρίζεται τούς κανόνες τής δημοτικής, ίδου λοιπόν ή από τά δεξιά και ή από τά άριστερά σύμπτωση στό ίδιο σημείο: βιασμός τής γλώσσας, τό δυσνόητο, έλιτίστικο, διανοουμενίστικο ύφος. Και έπειδή τό ύφος είναι ήθος ίδου και τό ήθος του γλωσσικού ύφους Πολίτη: *Πολίτης* «κουλουριάρης» «διανοουμενάκις», «αίρετικός». Άπό κει και πέρα ο καθένας μπορεί νά κολλήσει τούς χαρακτηρισμούς πού θέλει ανάλογα μέ τό πόσο έχει υιοθετήσει τούς τρέχοντες όρους τής άκρισίας. Έτσι ύφος, ήθος, γλώσσα (και τελικά περιεχόμενο) μπορούν νά παραδοθούν στήν κοινή περιφρόνηση ίδιως όσων γράφουν άπλά, γιά τούς πολλούς, κόσμια, όρθόδοξα.

Λοιπόν, αγαπητέ φίλε, συναγωνιστή, σύντροφε, κύριε, δεν ξέρω και γώ πώς νά σέ πώ, διάλεξε έσύ τήν προσφώνηση πού νομίζεις ότι σου ταιριάζει, ο *Πολίτης* δεν είναι γλωσσική Σχολή. Βέβαια φροντίζει όσο μπορεί τήν όρθογραφία, τό συντακτικό, τήν όρολογία, τή μετάφραση, και θέλει τά κείμενά του νά είναι καλογραμμένα και τά έλληνικά του καλά. Σ' αυτή τήν προσπάθεια (πού σέ βεβαιώ ότι έπιμένει, όπως μπορώ νά σέ βεβαιώσω ότι έλάχιστα άπασχολεί πάρα πολλά άλλα μεγάλα ή μικρά έντυπα) υπάρχουν και άποτυχίες και λάθη και ξεστρατίσματα. Και μακάρι ή κριτική όλων όσοι ενδιαφέρονται γι' αυτά τά πράγματα νά τά θρίσκει και νά τά κατακρίνει. Ξέρουν όμως όσοι έχουν τήν εύθύνη του *Πολίτη* ότι κανένας δεν έχει θεσμοθετήσει ύφολογικούς κανόνες και έπομένως κανένας δεν έχει θεσμοθετήσει τί είναι καλογραμμένο και τί κακογραμμένο κείμενο, πράγματα πού ξέρουν και οι συνεργάτες του περιοδικού γι' αυτό, ενώ όλοι σέβονται τήν έλληνική γλώσσα και τίς ιδιαίτερες εύαισθησίες της, ώστόσο ο καθένας γράφει μέ τό προσωπικό του ύφος, δηλαδή μέ τή δική του προσωπικότητα, τίς ιδιαίτερες εύαισθησίες του και τίς άνάγκες του αντικειμένου του. Γι' αυτό και κανένας δεν θέλει νά είναι τό άκατάληπτο αντίγραφο από καρμπόν κάποιας θεσμοθέτησης του *Πολίτη* ή καταργημένος σέ κάποιο γλωσσικό στερεότυπο από τά διάφορα πού κυριαρχούν. Άν έπαιρνες τόν κόπο νά ξεφυλλίσεις λίγο τό περιοδικό θά τό διαπίστωνες άνετα και τότε δεν θά μιλούσες γιά γλωσσικό ύφος του *Πολίτη*, γιά Σχολή *Πολίτη*, και ήθος ή, τουλάχιστο, δεν θά μιλούσες έτσι. Έκτός κι άν «Σχολή» είναι ή συνήθεια του *Πολίτη* νά φροντίζει τά κείμενα πού δημοσιεύει και οι συνεργάτες του νά έχουν τό προσωπικό τους ύφος – όποτε ναι, τότε είμαστε «σχολή». Άλλά καμιά περηφάνια γι' αυτό δεν χρειάζεται από τή μεριά του περιοδικού – γιατί τάχα νά κομπάζει κανείς όταν προσπαθεί νά άνταποκριθεί σέ στοιχειώδεις ύποχρεώσεις;

καί γράμματα γνωρίζω

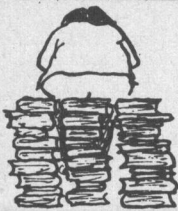
Αυτά για τή γλώσσα του Πολίτη κι από κεί καί πέρα τό «γλωσσικό» μᾶς αφήνει παγερά αδιάφορους.

Ἀπό κεί καί πέρα ὅμως υπάρχουν ἄλλα οὐσιαστικότερα ζητήματα. Ὁ Πολίτης, ὅπως κάθε ἔντυπο, ἐκφράζει ὀρισμένες ιδέες, ἀπόψεις καί θέσεις π.χ. γιά τήν πολιτική ζωή τοῦ τόπου, τήν ἀριστερά, τό μαρξισμό, τή φιλοσοφία, τή λογοτεχνία, τίς κοινωνικές ἐπιστήμες, τά κοινωνικά ζητήματα, τήν ἱστορία κ.λ.π. Στά θέματα αὐτά, – πού δέν εἶναι γλωσσικά – βεβαίως υπάρχουν ἐπιλογές, ὅρια, στάσεις, κοινά χαρακτηριστικά πού χαρακτηρίζουν τό περιοδικό καί τό κατατάσσουν πολιτικά, ἰδεολογικά καί μεθοδολογικά. Κι ἐδῶ βρίσκεται ὁ κόμπος. Τά παρατσούκλια «Σχολή Πολίτη» – ὁμολογουμένως πολύ εὐγενικό, – «ἀριστερός λογικισμός», «κουλτουριάρικος», «διανοουμενίστικος» κ.λ.π., γενικευτικά καί ἰσοπεδωτικά ὅπως εἶναι, καί κυρίως ὄντας χαρακτηρισμοί ἐνός «γλωσσικού» φαινομένου, στήν πραγματικότητα στοχεύουν ὄχι τό ὕφος καί τή γλώσσα ἀλλά αὐτά πού λέει ἡ γλώσσα. Ἄλλὰ ἡ μετατόπιση πού ἐπιχειροῦν οἱ ἐνλόγω χαρακτηρισμοί ἀπό τό περιεχόμενο στή γλώσσα καί τό ὕφος μᾶς ἐμποδίζει νά ξέρουμε γιά ποιό πράγμα συζητάμε· μᾶς ἐμποδίζει ν' ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτά πού λένε τά διάφορα γραψίματα – γι' αὐτό, ἂν καλά κατάλαβα, καί ἡ Α. Φραγκουδάκη δέν μιλοῦσε γιά τή γλωσσική αὐθαιρεσία τῶν ἀρθρογράφων τῆς *Εὐθύνης* ἀλλά γιά τήν ἰδεολογική ἀντιδραστικότητα τῶν λόγων τους, αὐτό ἦταν τό ἀντικείμενό της, ὄχι τό ὕφος τοῦ Ράμφου ἢ τοῦ Μαλεβίση. Καί σέ βεβαιῶνυ ἀνώνυμο σχολιογράφε τῆς *Αὐγῆς*, υπάρχουν γραψίματα (δηλαδή ιδέες, ἰδεολογίες; ἀπόψεις, θέσεις κ.λ.π.) προοδευτικά καί ἀντιδραστικά, οὐδέτερα (ἐπιφανειακά), σωστά, λάθος, ἀπαράδεκτα, ὑπέροχα, ἀστικά, σοσιαλιστικά, ὑλιστικά, ἰδιοκρατικά, εὐκολα (γιατί αὐτοί πού τά γράφουν ξεμπερδεύουν εὐκολα μέ τά προβλήματά τους) καί δύσκολα (γιατί τά ἀντικείμενα εἶναι δύσκολα: ναί, υπάρχουν ἀντικείμενα δύσκολα, δυσκολότερα πού θέλουν τεράστιο κόπο καί νά τά μάθει κανείς, νά τά σκεφτεῖ, νά τά πει, καί νά τά γράψει). Ὁλος ὁ κόσμος ξέρεῖ ὅτι οἱ σχολές φτιάχονται ἐπί τῆς οὐσίας: τίς φτιάχνουν οἱ ιδέες, οἱ ἀπόψεις, οἱ στάσεις, οἱ ἰδεολογίες, οἱ μεθοδολογίες, οἱ ἐπιστημονικές ἢ ἄλλες κατακτήσεις, οἱ διαφοροποιήσεις τους πρὸς ἄλλες σχολές, δηλαδή ἡ μεταξύ τους πάλη.

Ἄνώνυμο σχολιογράφε τῆς *Αὐγῆς* τί θές τάχα νά πεις καί κατά πού σπρώχνεις τήν ἐφημερίδα τῆς ἀνανεωτικῆς ἀριστεράς ἔτσι ὅπως κι αὐτή πέρασε μέ τόση εὐκολία ἀπό τή γόνιμη καί δημοκρατική στάση «ὄλες οἱ ἀπόψεις ν' ἀκουστοῦν» στή βαθύτατα ἀπολιτική «ὄλες οἱ ἀπόψεις εἶναι σωτές»; Νά ξεκόβουμε τό ποιός ἀπό τό τί, νά μᾶς νοιάζει μόνο ποιός μιλάει ἢ πράττει ὄχι ὅμως καί τί λέει ἢ πράττει, νά ξεχωρίζουμε τό ἀντικείμενο ἀπό τό ὑποκείμενο εἶναι μιά χεῖριστη μεταφυσική πού ἂν στή σχολιογραφία παρέχει ὀρισμένες ἀνέσεις σέ ἄλλα ἐπίπεδα εἶναι ἀπολύτως καταστροφική.

Ὅσο γιά τόν Πολίτη, μέ βάση τίς ιδέες πού ἐκφράζονται σ' αὐτόν, ὅπως κάθε ἔντυπο, ἀνήκει σέ μιά παράταξη πολιτική καί ἰδεολογική. Ἄν ἐπιπλέον εἶναι καί «σχολή» αὐτό δέν μπορεῖ νά ἐξετασθεῖ μέ βάση τή γραμματική, τό συντακτικό ἢ κάποιους κανόνες ὑφολογίας. Ἄν τό ἔργο πού πραγματοποιεῖται στόν Πολίτη εἶναι ἢ δέν εἶναι «Σχολή», ἐγώ τουλάχιστο δέν τό ξέρω οὔτε μ' ἐνδιαφέρει. Ὅποιον τόν ἐνδιαφέρει ἄς τό πει. Μόνο πού τότε θά πρέπει νά ὀρίσει τά οὐσιαστικά χαρακτηριστικά αὐτῆς τῆς Σχολῆς, τά πιστεύω της, τήν ἰδεολογία της, τή μέθοδό της, νά δείξει τίς συμπώσεις ἢ τίς διαφοροποιήσεις της, δηλαδή τήν στάση της. Δημιουργικά κι εὐφορα πράγματα ὅλα αὐτά πού θά πλούτιζαν τήν ἀγορά τῶν ιδεῶν. Τά ὑπόλοιπα ἀπλῶς σχόλια στό περιθώριο.

Ἄγγελος Ἐλεφάντης

1ο Φεστιβάλ Βιβλίου

Πεδίο του Ἄρεως 5-21 Σεπτεμβρίου
Οργάνωση: Σύνδεσμος Εκδοτῶν Βιβλίου

Εἴσοδος ελεύθερη

Σεβασμός τῶν θεσμῶν καί συμφέροντα τῶν ἔσμων μαγαζατόρων

«... Ἡ σύμπτωση τῶν ἐκλογῶν μέ τίς γιορτές θά πλήξει τήν ἐμπορική καί οἰκονομική κίνηση τοῦ τόπου, πού εἶναι ιδιαίτερα αὐξημένη αὐτή τήν ἐποχή...» (ἐπιστολή Ράλλη πρὸς Καραμανλή, *Καθημερινή*, 25-8-81). Αὐτός ἦταν ἕνας ἀπό τοὺς τρεῖς λόγους πού ἐπικαλέστηκε ὁ πρωθυπουργὸς γιὰ νά ζητήσει τήν ἐπίσπευση τῶν ἐκλογῶν. Ἡ ἐξύψωση τῶν συμφερόντων τῶν ἰμπόρτ-ἐξπόρτ, τῶν σουπερ-μάρκετ, τῶν μικρο-μεσαιο-μεγάλων ἐμπόρων παντός εἴδους καί ἄλλων ἀναλόγων συμπαθῶν τάξεων σέ λόγο ἰκανό καί ἀνάγκαιο πού ἐπιβάλλει τήν ἀναστολή συνταγματικῶν προθεσμιῶν ἀποτελεῖ σαφὴ νεοτερισμό τῆς δικαιοδοσίας –πιά– τῶν Ἑλλήνων συνταγματολόγων. Οἱ ὁποῖοι γνωρίζουν καλὰ ὅτι ἡ ἐπικληση τοῦ κ. πρωθυπουργοῦ μπορεῖ νά δημιουργήσει «συνταγματικό ἔθιμο». Ἡ ἐπόμενη ἐπίσπευση ἐκλογῶν ἢ ἄλλη ἀνάλογη συνταγματικὴ παρέκκλιση θά μπορεῖ ἄραγε νά βασιστεῖ στή μὴ-παρενόχληση τῆς συγκομιδῆς ροδάκινων, στήν ἀναμονή νά πῆξει τό τυρί, στήν ἐνδεχόμενη παρενόχληση τῶν ταξιτζήδων, στήν ψυχικὴ κατάσταση τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἢ ὁ Θεὸς ξέρει τί ἄλλο;

Καί μιά ἀπορία: γιατί στό καλὸ θά ἦταν πλῆγμα γιὰ τήν οἰκονομική καί ἐμπορική ζωὴ τοῦ τόπου οἱ ἐκλογές τὸ Δεκέμβριο καί ὄχι τὸν Ὀκτώβριο; Καί γιατί πλῆγμα; Δηλαδή στήν προεκλογικὴ περίοδο οἱ Ἕλληνες δέν τρῶνε, δέν πίνουν, δέν ντύνονται, δέν πάνε σέ θέατρα, κινηματογράφους, ταβέρνες ἢ σκυλάδικα; Στ' ἀλήθεια, ἡ ἀντίληψη τῆς κυβέρνησης γιὰ τοὺς θεσμούς καί τὴ συνταγματικὴ τάξη δέν κατάφερε νά ἀποκολληθεῖ ἀπὸ τὴ γενικευμένη μιζέρια τῆς μικρομεσαίας Ἑλλάδας καί τὰ καζάνια τῆς φασολάδας τοῦ Καραγκιόζη.

Ἀναζητεῖται Νόμος-πλαίσιο τῶν ΑΕΙ

«Θά προωθηθεῖ ἄμεσα Νόμος-πλαίσιο γιὰ τὰ ΑΕΙ καί γενικότερα γιὰ τὴν τριτοβάθμια ἐκπαίδευση πού θά ὑλοποιεῖ τίς ἀρχές πού ἀναλύθηκαν προηγουμένα καί θά πάρει ὑπόψη τίς ἀπόψεις τῶν πανεπιστημιακῶν καί κοινωνικῶν φορέων» (ἄρθρο 109 τῆς Διακήρυξης τῆς Κυβερνητικῆς Πολιτικῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ)

Καί καλὰ οἱ ἀρχές. Ἀλλὰ ἀπὸ λύσεις στὰ προβλήματα τῶν ΑΕΙ τί γίνεται; Θά ψηφιστεῖ Νόμος-πλαίσιο ἢ «θὰ προωθηθεῖ;» Γιατί καί ἡ Ν.Δ. ἐπὶ 7 χρόνια «προωθεῖ» σχέδια ἐπὶ σχεδίων ἀλλὰ Νόμο-πλαίσιο δέν ἐψήφισε. Καί τί εἶδος Νόμο-πλαίσιο θά προωθήσει τὸ ΠΑΣΟΚ; Δέν θά μπορούσαν νά υπάρξουν μερικές ἀράδες ἐπὶ τοῦ θέματος δεδομένου ὅτι οἱ πανεπιστημιακοὶ φορεῖς, φοιτητές, ΕΔΠ, καί καθηγητές ἔχουν κατ' ἐπανάληψη ἐκφράσει τίς θέσεις τους; Ἡ, μήπως, ἐπειδὴ ὅλοι ξέρουν ὅτι οἱ θέσεις τῶν πανεπιστημιακῶν φορέων εἶναι ἄκρως ἀντιφατικές καί ἀλληλοαποκλειόμενες, ἀναμένεται ἡ διαιτησία τῶν «κοινωνικῶν φορέων»; Ἡ μήπως τὰ ἐρωτήματα εἶναι ἀδικαιολόγητα;

Τὰ προβλήματα στὰ ΑΕΙ εἶναι τόσο πολλὰ καί δυσεπίλυτα ὥστε δέν θά ἦταν ἔντιμο ν' ἀντιμετωπιστοῦν μέ τὸ γνωστὸ δόγμα ψήφισε καί μὴ ἐρεῦνα. Ἐπιτέλους, κάπου κάπου πρέπει νά μιλάμε συγκεκριμένα.

Φεμινισμός καί παρατράγουδα

Συχνά-πυκνά τὰ ἀφιερώματα τῶν ἐφημερίδων στοὺς ὀρεσίβιους τοῦ Ταῦγετου, στοὺς ἀκρίτες τῆς Θράκης, στοὺς ἐπιγόνους γνωστῶν προγόνων Μακεδόνες καί στοὺς ἡρωικούς Κρήτες. Τούτη τὴ φορά ὅμως χρειάζοταν ἐπείγοντως ἀντιπερισπασμός στίς ἐκμαυλιστικές κυβερνητικὲς ἐπιταγές. Ἐξοῦ καί ὀργώθηκε ἡ ὑπαιθρος χώρα γιὰ ν' ἀποδειχθεῖ πῶς ἡ τιμὴ τιμὴ δέν ἔχει, πῶς ὁ λαὸς ὠρίμασε καί πῶς ἔτσι κι ἄλλιώς ἡ γῆ θά γίνει πράσινη.

Καί ἀποδείχθηκε πῶς ἡ «ἀλλαγὴ» εἶναι καί σεξουαλικὸ αἵτημα, γερά θεμελιωμένο στοὺς αἰώνιους φυσικούς νόμους τῆς ποικιλίας, τῆς ἀναζήτησης καί τοῦ... φεμινισμοῦ:

«Πρέπει νά γίνει ἡ ἀλλαγὴ. Γιατί νά μὴ δοκιμάσουμε τί μποροῦν νά κάνουν αὐτοὶ πού τὴν ὑπόσχονται; Ὁ ἄνθρωπος κάθε 4 χρόνια μιά γυναίκα τὴν ἀλλάζει. Ἐμεῖς μιά κυβέρνηση δέν μπορούμε νά ἀλλάξουμε;»

(Δήλωση Μακεδόνας στὴν Ἐλευθεροτυπία τῆς 31-8-81).

Δέν μένει παρά νά ἄσωμεν τῶ Κυρίω μαζί μέ τὸν Πελοποννησίο «λαϊκὸ ποιητὴ»:

«Τώρα ἀκούγεται ἡ κραυγὴ τῶν Ἑλλήνων ἡ ὀργὴ ἀπ' τό στόμα τοῦ Ἀνδρέα πούχει τὴ μεγάλη ἰδέα ὁ λαὸς θά τὸν τιμήσει τὴν Ἑλλάς νά κυβερνήσει» (Ἐλευθεροτυπία, 3-9-81).

Ἐστερόγραφο: Φοβόμαστε πῶς δύσκολα γίνεται πιστευτὴ ἡ πίκρα πού προξενοῦν τέτοια συμπτώματα καί τέτοιες προβολές τους. Πίκρα πού, εὐτυχῶς, κατανικᾶ τό μισθριασμοῦ μας καί πού, πάλι εὐτυχῶς, δέν δέχεται νά ξεγελαστεῖ μέ πέντε ἀσθηματικὲς ἀράδες «πικρὰς εἰρωνείας».

Υπήκοοι και πολίτες

"Ένας-έναν οι ηγέτες της κυβέρνησης, πρωθυπουργός, αντιπρόεδροι, κάποιοι υπουργοί, συνηθισμένοι και από τό συνηθισμένο έσμό συμβούλων και τοπικών «παραγόντων» γύρισαν τά χωριά και μοίρασαν υπό τούς φακούς της ΕΡΤ και της ΥΕΝΕΔ τίς έπιταγές πού ένισχύουν τίς όρεινές και προβληματικές περιοχές (μέ συμβολή της ΕΟΚ), και τό προεκλογικό, πλήν άθλιο, θέαμα πολλούς άγανάκτησε. Δέν άκούστηκε όμως ούτε μία περίπτωση δικαιούχου πού νά άρνήθηκε νά υποβληθεί στην ταπεινωτική διαδικασία, μία και τά ποσά τά δικαιούται πέρα από την καλή διάθεση του όποιοδήποτε κυρίου, τά δικαιούται δηλαδή άντικειμενικά και αυτόματα και πρέπει νά μπορεί νά τά εισπράξει από τό πλησιέστερο δημόσιο ταμείο. Κανείς δέν άρνήθηκε τό έξευτελιστικό παζάρι. Γιατί κανείς δέν κινητοποίησε τούς ένδιαφερόμενους μέ την όρθή ένημέρωση και τίς κατάλληλες διεκδικήσεις. Κόμματα, «φορείς», άγωνιστικές οργανώσεις και τά τοιαύτα άπλώς άρκέστηκαν σέ μία έκ των ύστέρων γενική κριτική, της κυβέρνησης και όχι της μεθόδου. Ίσως γιατί άν την χρησιμοποιήσει άλλη κυβέρνηση και μέ άλλους στόχους ούδέν τό μεμπτόν; Ή μήπως, πού είναι τό ίδιο πράγμα, οι παραπάνω φορείς κ.λπ. έχουν ακόμη δυσκολία νά ξεχωρίσουν τίς έννοιες υπήκοος και πολίτης;

Ο κ. Λάσκαρης, τά συμβούλια έπιχειρήσεων και οι τάξεις

Μία νέα διάσταση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και του νόμου-πλαίσιο για τά ΑΕΙ έδωσε έμμεσα, πρό ήμερών στην Βουλή, ό ύπουργός Έργασίας κ. Λάσκαρης γνωστός και από την παλαιότερη συμβολή του στην κατάρτιση της πάλης των τάξεων. Στην Βουλή είχε έλθει για συζήτηση τό σχέδιο νόμου πού είχε υποβάλει πριν... τρισήμισι χρόνια ό Λ. Κύρκος, για την δημιουργία συμβουλίων προσωπικού στις έπιχειρήσεις. Ο κ. Λάσκαρης, ενώ όπως είπε «βλέπει θετικά» την πρόταση, άναγκάστηκε νά την άπορρίψει. «Γιά νά γίνει αυτό -είπε- πρέπει νά διαθέτουμε μορφωμένα συνδικαλιστικά στελέχη... Χρειαζόμαστε 52.400 πρόσωπα για νά επανδρώσουν τά συμβούλια των έπιχειρήσεων. Διαθέτουμε τόσα μορφωμένα στελέχη;» Και βέβαια όχι, άναγνωρίζουν όλοι οι καλώς πληροφημένοι για τά θέματα αυτά κύκλοι. Είναι όμως ολοφάνερο, προσθέτουν, ότι θά πρέπει νά αναμένονται τομηρές πρωτοβουλίες στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα για νά γίνει σύντομα δυνατή ή κάλυψη του κενού αυτού. Πολλά μάλλον πού ό κ. ύπουργός «βλέπει θετικά» την υπόθεση.

Έτσι θεωρείται σχεδόν βέβαιο ότι από την προσεχή σχολική περίοδο θά άρχισι ό σχετικός έμπλουτισμός των διδακτικών προγραμμάτων σέ όλες τίς βαθμίδες: εργατική νομοθεσία στο γυμνάσιο, άσκήσεις άπεργίας στο λύκειο, μέθοδοι όργάνωσης και μάνατζμεντ κοινωνικών διενέξεων στο Πανεπιστήμιο κ.λπ. Ο κ. Λάσκαρης δηλαδή καταργεί μέ την πάλη των τάξεων, στέλνει όμως τούς εργαζόμενους στις τάξεις των σχολείων προτού τούς άναγνωρίσει τά αίτήματά τους.

Διά της άπλης μεθόδου των τριών

Τά έγκαίνια, οι θεμέλιοι λίθοι, τό μοίρασμα των έπιδοτήσεων, από κυβερνητικές δραστηριότητες μετατρέπονται σέ προεκλογικές συγκεντρώσεις της Νέας Δημοκρατίας. Ένα άθλιο παζάρι ψήφων και δημιουργίας έντυπώσεων.

Αν στα όσα ξοδέψει ή Νέα Δημοκρατία από ίδιους πόρους προσθέσουμε τά δισεκατομμύρια πού στοιχισαν και θά στοιχίσουν τά έργα πού υπόσχεται, τά δάνεια και οι έπιδοτήσεις, θά έχουμε στις 18 Οκτωβρίου τη σχέση ανάμεσα στα χρήματα πού ξόδεψε, δικά της και δικά μας, και τούς ψήφους πού πήρε. Θά είναι σίγουρα οι πιο ακριβοπληρωμένοι ψήφοι στην ιστορία των εκλογών.

Και άν βέβαια κερδίσει τίς εκλογές θά έχει όλο τό χρόνο νά πάρει πίσω όλα αυτά πού έδωσε. Αν πάλι τίς χάσει, τιμέντο νά γίνουν και έργα και δάνεια και έπιδοτήσεις. Και στις δυο περιπτώσεις αυτοί πού θά πληρώσουν θά είμαστε έμεις οι κάτοικοι των όρεινών και πεδινών κοινοτήτων, οι άθλούμενοι και άπεχθανόμενοι τά σπόρ.

Υπόγειες διαδρομές

Τό κόμμα του θά συμβάλει «στήν άνάδειξη μιās δημοκρατικής κυβέρνησης πού θά στηρίζεται σέ όλες τίς δυνάμεις τής αλλαγής», δήλωσε ό Χ. Φλωράκης στήν συνέντευξή του στήν *Έλευθεροτυπία*, 7. 9. 81. Παρακάτω μίλησε γιά τή «συνεργασία όλων τών δυνάμεων τής αλλαγής». Ό γραμματέας του ΚΚΕ δέχθηκε καταπρόσωπο, φαίνεται, τήν πτώση του ΠΚΚ, ζορίστηκε από τή συνεργασία σοσιαλιστών-κομμουνιστών και θέλει νά αποφύγει τά παθήματα του Μαρσέ. Δείχνει μιά δειλή διάθεση, έτσι, νά μπει κι αυτός κομμάτι στό χορό. Όχι τίποτα σπουδαία πράγματα, δέν εύρωκομμουνίζει ό άνθρωπος, αλλά νά, μοιάζει νά θέλει νά τό ανοίξει κάπως τό πράγμα.

Στή συνέντευξή του λοιπόν μιλάει κυρίως άπλώς γιά «αλλαγή». Καί γιά τό ότι οι του ΚΚΕ επιδιώκουν «τή συνεργασία μέ τίς άλλες δυνάμεις τής αλλαγής στή βάση ενός ελάχιστου προγράμματος». Πράγματι ελάχιστου: «έξασφάλιση τής εθνικής ανεξαρτησίας, ειρήνη, έκδημοκρατισμός, βελτίωση τής ζωής του λαού και προγραμματισμένη οικονομική ανάπτυξη, έξάλειψη» όχι τών μονοπωλίων αλλά άπλώς τής «άσυδοσίας» τους. «Θά συζητήσουμε, θά βρούμε τά κοινά σημεία...» Τήν ίδια μέρα στό Φεστιβάλ ΚΝΕ-Όδηγητή στή Θεσσαλονίκη, ό Γ. Φαράκος του 'κοβε τή φόρα: «ή δημοκρατική κυβέρνηση» πού πρόκειται νά βγει από τίς εκλογές «θά πρέπει άναγκαστικά νά έχει άντιιμπεριαλιστικό και άντιμονοπωλιακό χαρακτήρα».

Αυτό πού προσπαθεί δειλά-δειλά νά φτιάξει ό Χ. Φλωράκης, ό Γ. Φαράκος και ή ΚΝΕ του τό χαλάνε. Ούτε γιά μεγάλες συγκρούσεις πρόκειται, πρós τό παρόν τουλάχιστον, ούτε γιά άντιθέσεις άγεφύρωτες. Όσως και νά μή γίνουν ποτέ. Όμως αυτή ή άντιφασούλα δέν παύει νά άκολουθεί τόν δικό της βουθό δρόμο και νά γράφει τή μικρή ιστορία της, προϊόν κι αυτή τής πάλης τών τάξεων εδώ, στή Γαλλία, στήν Πολωνία, παντού.

Μιά διαφήμιση πού δυσφημίζει

Οί άντικειμενικοί όροι έκδοσης περιοδικών είναι γνωστοί: άκρίβεια υλικών, μεγάλη προσφορά, μικρή ζήτηση. Όλλωστε, άκόμα και τό *Ίδεοδρόμιο* άναγκάστηκε τελικά νά δεχθεί νά καταχωρήσει διαφημιστικά κλισέ. Είναι λοιπόν φυσικό, όσοι ένδιαφέρονται νά άντισταθούν στήν εύκολία και στήν έμπορευματοποίηση, νά προδιαμορφώνουν τούς ύποστηρικτικούς ύποκειμενικούς όρους έπιλογής και άπόρριψης. Τουλάχιστον, νά πέσουμε ένδόξως.

Παραξενευτήκαμε, τό λιγότερο, βλέποντας χωμένη στίς δεκαπέντε διαφημιστικές σελίδες του *Διαβάζω* (άριθμός 45, Αύγουστος '81), τήν ήμισέλιδη καταχώρηση τών εκδόσεων «ΝΕΑ ΘΕΣΙΣ», πού στολίζουν τό βιβλιοπωλείο τους μέ μελανοκυανές άφίσες του Γρίβα. Καί προτείνονται τά «βιβλία» του Πλεύρη, του Γεωργαλά και του... Γκαϊμπελς, μαζί μέ τούς τόμους του Ίωνος Δραγούμη και του Περικλή Γιαννόπουλου.

Γιά νά μήν καταδικάσουμε άκοπα τυχόν έπίδιωξη οικονομικού κέρδους, *αναγκαζόμαστε* νά μετατοπίσουμε τό πρόβλημα στά χωράφια τής πολιτικής άφέλειας και τής έκδοτικής βιασύνης και τσαπατσουλιάς.

Θά δεχότανε τάχα οι φίλοι του *Διαβάζω* νά τούς θεωρούν οι άναγνώστες τους άφελείς, βιαστικούς και τσαπατσούληδες;

Ό κατά κεφαλήν Άντρέας και οι Έρμκοκοπίδα

Γράφει ό χρωματιστός «Εύδρομος» του κεφαλαιοκρατικού Συγκροτήματος Τύπου και Σοσιαλισμών: «... ό τρόπος μέ τόν όποίο τό κίνημα σκέπτεται νά άξιοποιήσει προεκλογικά τόν χαρακτηριστικό του ήγέτη... Συγκεκριμένα, θά τυπωθούν από τό κίνημα 400.000 άφίσες μέ τή φωτογραφία του κ. Άνδρέα Παπανδρέου».

Έπομένως μία κεφαλή του Πρωτοκλήτου άνά δεκατρείς περίπου ψηφοφόρους: είναι λίγη, τόσο λίγη, πολύ λίγη... Κινηματίες, άκόμη μιá προσπάθεια γιά νά γίνετε τέλειοι κατά κεφαλήν εικονολάτρες, όμπρός νά σηκώσουμε τόν βασιλέα-Ήλιο πάνω από τήν Έλλάδα.

Γιατί μόνο μία κεφαλή άνά δεκατρείς κεφαλές; Φαίνεται ότι δολιχοκέφαλος έγκέφαλος μεταξύ τών κινηματιών, θυμήθηκε πώς τήν έπομένη του ψαλμού άρχίζουν τά παρατράγουδα. Καί πώς μιá Κεφαλή, άνά κεφαλήν εικονολάτρη, θά του έδινε τήν εύκαιρία, άφου θά ζούσαν μούρη μέ μούρη, νά τής πει κατάφατσα, όπως ταιριάζει σέ καψούρη:

Και πίκρες μέ κερνάς πρωί και βράδυ

μοιάζει μέ σκύλα μάγισσα π' αλλάζει πρόσωπα μέσ' τό σκοτάδι.

Κινηματίες, γρηγορείτε! Πέμπτοι Έρμκοκοπίδα κινούνται ήδη μέσα στό Κίνημα!...

Τί 'χες Γιάννη, Γιάννης πίνει

«Πάμε για τήν ἀλλαγὴ, γιατί ὁ Ἄνδρέας καί οἱ συνεργάτες του κατόρθωσαν νά ἐκφράσουν πειστικά τόν Μακρυγιάννη τοῦ 1843». (Λούης Δάνος, *Κυριακάτικη Ἐλευθεροτυπία*, 15-8-81).

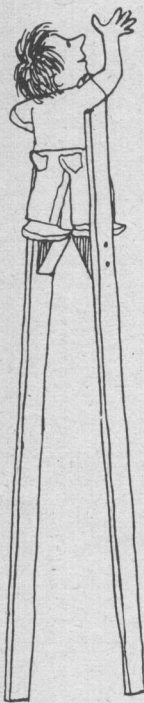
Τίποτε καινούριο. Χρόνια τώρα μουσικό σῆμα τοῦ ΠΑΣΟΚ καί τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεών του εἶναι τό τραγουδάκι τοῦ «βάρδου τῆς ἀλλαγῆς» Ἡλία Ἀνδριόπουλου πού βεβαιώνει αὐτάρεσκα τό στρατηγὸ Μακρυγιάννη πώς «θά τόν ξανάβρει στούς μπαξέδες 3 τοῦ Σεπτέμβρη νά περνᾷ καί τσικουδιά στούς καφενέδες τὰ παλικάρια νά κερνᾷ».

Ἡ ἐπικινδύνως ἀφελῆς χρονολογικὴ σύμφυση τῆς ὑπὲρ Συντάγματος ἐπανάστασης τοῦ 1843 καί τῆς ἡμέρας δημοσίευσης τῆς Ἰδρυτικῆς Διακήρυξης τοῦ ΠΑΣΟΚ, καί ἡ ὑπόγεια ταύτιση Μακρυγιάννη-Παπανδρέου χωνεύτηκαν πιά, μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἐγγράφονται στίς σελίδες τοῦ ὑποσυνειδήτου μας οἱ διαφημίσεις ἀπορρυπαντικῶν. Καί χωνεύτηκαν καταργώντας πιθανῶς καί τήν κοιναισθησία μας, πού θά παρήγαγε τουλάχιστον βρισιές (ἀντί ὕθρεως) καί κουρασμένα εἰρωνικά μειδιήματα.

Κι ἐπειδὴ, κατὰ Μακρυγιάννη, «τούς ἔφκεισα καί τραγουδάκια Ἑλληνικά... καί μείναν καί εἰς αὐτό φκαριστημένοι», καταθέτουμε ἀπαντητικά τήν πικραμένη ἀπόφαση τοῦ Ξυλούρη: «Μπάρμπα-Γιάννη Μακρυγιάννη δέν μᾶς τὰ μαθες καλά, δές ὁ Ἕλληνας τί κάνει γιά ν' ἀνέβει πρὸ ψηλά»...

Ἄπό τό Γιώργο γιά τή Μάγκυ, τήν Νταϊάνα, τόν Κάρολο καί τόν Κωνσταντίνο μέ ἀγάπη

– Ὁ Γιώργος Γεμενάκης εἶναι ἀνταποκριτὴς τοῦ Συγκροτήματος στό Λονδίνο. Ἄπ' αὐτόν λοιπόν διαβάσαμε (ἐφ. *Τά Νέα*, 11/7) σ' ἄρθρο του μέ τίτλο ἀσχολίαστη τήν ἐπίσημη ἀποψη τῆς ἀγγλικῆς ἀστυνομίας: «Μοτοσυκλετιστές συντονιστές τῶν ἐπεισοδίων στό Λίβερπουλ καί Μάντσεστερ», γιά ἓνα «εὐφυέστατο ἐλιγμό» καί «σημαντικὴ πολιτικὴ νίκη» τῆς κ. Θάτσερ ὅταν σέ συνομιλία τῆς μέ τήν ἡγεσία Ἀσιατῶν μεταναστῶν «Ἡ Μάγκυ, (sic) πού εἶχε πάει ἀποφασισμένη ἐκ τῶν προτέρων νά τοὺς κατακτῆσει τὰ κατάφερε, χάρη στήν ὑποχωρητικότητα καί τήν ἐπιμονή τῆς. Μετὰ τήν συνάντησή οἱ Ἀσιάτες ἔδειχναν κατενθουσιασμένοι... καί ὁ Γιώργος μας μαζί!

– Καί λίγες μέρες ἀργότερα (30/7) ὁ ἐνθουσιώδης Γιώργος ξανακυτᾷ. Αὐτὴ τὴ φορά μέ τήν «ἱστορία τοῦ Καρόλου καί τῆς Νταϊάνας, πού εἶναι πολὺ γλυκιά καί ἀγαπᾷ πολὺ τὰ παιδιά». Δέν εἶναι μόνο οἱ λυρικές ἐξάρσεις περὶ «έορτασμοῦ ἐθνικῆς σημασίας... ὅπου ὅλοι κατάφεραν λίγο-πολύ, νά παραμερίσουν γιά μιὰ μέρα τίς διαφορές τους» ἀλλὰ καί οἱ αὐστηρές ὑπομνήσεις πρὸς ὅσους «διερωτῶνται πού βρισκόταν ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργός καί πού ὁ τέως βασιλιάς Κωνσταντίνος», πώς, «ἴσως νά ἦταν γιά μᾶς ἓνα μάθημα ὅτι σήμερὰ ἡ πολιτικὴ δέν βρισκόταν στὴ πρώτη γραμμὴ. Ὁ Κωνσταντίνος βρισκόταν μέ τήν οἰκογένειά του στούς καλεσμένους τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας – ὑπῆρχαν καί ἄλλοι ἐκπτωτοὶ – ἐνῶ ὁ κ. Ράλλης ἀνάμεσα στοὺς μὴ ἐστεμμένους ἀρχηγούς κρατῶν»...

– Ἄν δέν ὑπῆρχε φόβος νά ξαναφέρουμε τήν πολιτικὴ στὴν πρώτη γραμμὴ ἀσυγκίνητοι ἀπὸ «τὴν τρυφερὴ ματιά τῆς Νταϊάνας στὸν Κάρολο» θά παρατηρούσαμε πώς οἱ ἀναγνώστες τῶν *Νέων* δέν θά ἔβλαπτε νά γνωρίζουν ὅτι στοὺς καλεσμένους τῆς βασιλικῆς οἰκογένειας εὐρίσκονταν ὁ «King of Hellenes» καί ὄχι ἀπλᾶ ὁ Κωνσταντίνος. Ὅχι δηλαδὴ ὅτι δέν δόθηκε τό μάθημα, ἀλλὰ ὁ Γιώργος μας δέν τό κατάλαβε. Ἡ μήπως κατάλαβε πολὺ καλά;

‘Ο Γκιλέσπι και οι φτωχομεσαίοι

ΟΙ ΤΑΞΕΙΣ, ΤΟ ΕΘΝΟΣ

ΚΑΙ Ο ΚΑΝΕΝΑΣ Ή Η ΝΕΑ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

‘Από τή συναυλία τζάζ του Γκιλέσπι, στο Λυκαβηττό, ξφυγα τόσο δυσανεκτή η όσο και ο Γ. Καρράς - ό οποίος και μοιράστηκε τή δυσανεκτικότητα του με τό αναγνωστικό κοινό του Πολίτη («Τό όνομά μου είναι κανέννας», Ιούλιος '81, σ. 4). Οί λόγοι τής κοινής μας δυσανεκτικότητας ύπήρξαν διαμετρικά αντίθετοι. ‘Η δική μου όφειλόταν στήν κραυγαλέα περιφρόνηση όργανωτών τε και καλλιτεχνών απέναντι στο κοινό: ‘Ο Γκιλέσπι έφερε σε πέρας τή συναυλία μ' ένα χαλασμένο μικρόφωνο ή χωρίς καθόλου μικρόφωνο - ήχοι στριγγισί στην πρώτη περίπρωση, άμυδροί στην δεύτερη. ‘Οφείλω νά όμολογήσω ότι στίς πρώτες κερκίδες δέν βρισκόμουν - ούτε και στα βραχάκια όμως. ‘Η δυσανεκτικότητα του Γ. Καρρά αντίθετα είχε τίς ρίζες της στο ότι «αντί για μουσική άκουσε φτωχομεσαίους ίθαγενείς - εκπροσώπους τών μικρομεσαίων άμερικάνων άγροτών - σε στιγμές φτωχοξάρσεως». Μέ τόν παραπάνω χαρακτηρισμό ύποδεικνύει «μιά μικρή σχετικά αλλά θαυματουργή μερίδα θεατών» ή όποια με τήν ένγενή συμπεριφορά της - διαμαρτυρίες και παραγγελίες για κάποιο μπλούζ - τού χάλασαν τήν αισθητική απόλαυση.

Κακές μικροφωνικές έγκαταστάσεις λοιπόν και κοινωνικές συμπεριφορές. Δέν ύπαινίσσομαι κάποια σχέση αίτιου/άποτελέσματος, μικροφώνων και κοινωνικών συμπεριφορών δηλαδή. ‘Οχι. ‘Υπαινίσσομαι όμως ότι τό μέλημα του Καρρά νά έρμηνεύσει τίς κοινωνικές συμπεριφορές τών «φτωχομεσαίων ίθαγενών» και νά θεωρήσει αυτόνοτες «τίς όντως κακές, ως συνήθως, μικροφωνικές έγκαταστάσεις» προϋποθέτει μιά συγκεκριμένη κοινωνική τοποθέτηση, πού ξεπερνά τά όρια του Λυκαβητού. ‘Υπαινίσσομαι επίσης ότι οι ήθικές κατηγορίες με τίς όποιες έρμηνεύει τό πρόβλημα πού επέλεξε και τό στυλ τής γραφής συνιστούν ανάγνωση τής έλληνικής κοινωνίας στο σύνολό της και συγκεκριμένη ιδεολογική τοποθέτηση απέναντι σ' αυτήν.

Σάν βασική αίτία του κοινωνικού προβλήματος, πού έντόπισε, ό Καρράς θεωρεί τήν άγνοια του κοινού: ‘Αγνοια του τί είναι μιά συναυλία τζάζ, άγνοια τής ιστορικής της πορείας, (φαντασθείτε ότι ό όπισθέν του καθήμενος νομίζει ότι ή τζάζ είναι εξέλιξη τής ρόκ), άγνοια και αυτής τής τεχνικής της άκόμα. ‘Ελλειψη εξειδικευμένης γνώσης τής τζάζ επικαλείται ό Καρράς. ‘Η ιδεολογία σαφής. Για νά έχει κανείς πρόσβαση στην αισθητική απόλαυση (καί... σε

άλλα) πρέπει νά είναι κάτοχος του αγαθού τής γνώσης. Οί άλλοι, οι άμύητοι και στερημένοι τής πολύτιμης αυτής ιδιοκτησίας όχι μόνο καταδικάζονται στην αισθητική - και άλλη - μιζέρια αλλά και στοιχεια άντικοινωνικά είναι και ταραξίες και θάρβαροι - διότι ως γνωστόν «ή άγνοια γεννά θαρβαρότητα».

‘Η νομιμοποίηση τής ύπεροχής ένός κοινωνικού στρώματος βάσει κάποιας ιδιοκτησίας είναι πρόβλημα τόσο παλιό όσο και ή κοινωνική διαφοροποίηση. Αλλά δά τά μάθαμε καλά διότι και μαρξισμό γνωρίζουμε... ‘Εκείνο όμως πού δέ μάθαμε καλά άκόμα φαίνεται είναι νά ξεχωρίζουμε τίς ιδεολογίες. Και ό επικαλούμενος τό μαρξισμό Καρράς έχει κάποια σύγχυση πάνω στο θέμα. Γιατί μέσα από τή νομιμοποίηση τής ύπεροχής του χλευάζει - και δέν αναλύει - τό σύνολο τών κοινωνικών στρωμάτων, τών όποιών θεωρητικά είναι «σύμμαχος» και τά εξοβελίζει - όχι από τό Λυκαβηττό, αλλά από τήν Πολιτεία.

Θύματα του έπιστημονικού του χλευασμού είναι οι πάντες με έπικεφαλής τούς «φτωχομεσαίους», πού «πάσχουν από μικροαστικό σύμπλεγμα απέναντι στους έπώνυμους ένγένει» και όντας άνίκανοι νά αναλύουν έπιστημονικά τό «τί φταίει», «άρπάζουν επί τή εύκαιρία άδικίας τήν πλησιέστερη καρμπίνα» λέει ό Καρράς - ή - σκέφτομαι εγώ - φροντίζουν νά διοχετεύουν τήν έξέγερσή τους σ' ένα πολιτικό φορέα πού τούς περιφρονεί λιγότερο απ' αυτόν πού προτίθεται νά φτιάξει ό άρθρογράφος.

- Τό δεύτερο θύμα είναι πäs τις λαϊκός συλλήβδην. Φοβάμαι ότι ή μπάλα παίρνει και τήν έργατική πρωτοπορία και για λόγους ιδεολογικής δεοντολογίας ή κατηγορία αυτή τών απόβλητων δέν κατονομάζεται, όπως ή προηγούμενη ύποδεικνύεται - και έμπαίζεται - μέσα από τή γλώσσα. Αυτόι λοιπόν δέν πληρώνουν, αλλά πληρώνουν («Γκιλέσπι πλέρωσα και θά ένα φάω») δέν τούς άρέσει κάτι, «γουσάρον», δέν λένε ό Γκιλέσπι παίζει, αλλά «ένας μαύρος φυσάει».

- Τό τρίτο θύμα είναι οι παντός είδους πολιτικοποιημένοι, διαφορετικών άποχρώσεων και κατά συνέπεια εκτός νυμφώνος. Αυτόι πάλι νόμισαν, άνάμεσα στ' άλλα - ή λίστα του έμπαιγμού είναι άτέλειωτη - «ότι δύο τρία κατοστάρικα είναι τό αντίτιμο του δικαιώματος νά κάνουν μαζική παρέμβαση». Οί μόνοι πού διέφυγαν απ' τό καθολικό πύρ είναι οι «καθα-

ρόιμοι άστοί». ‘Αλλά αυτοί, και τή γνώση έχουν και τήν κοσμιότητα και τήν έξουσία. Πόση συντήρηση στο όνομα του μαρξισμού και πόση ταξική άλαζονεία στο όνομα τής κοινωνικής άλλαγής.

Σύμφωνα με τόν Γ. Καρρά πάντα, οι άμερικανοί άγρότες είναι άπλώς «μικρομεσαίοι», ένω οι αντίστοιχοί τους στην ‘Ελλάδα είναι «φτωχομεσαίοι ίθαγενείς». Είναι γνωστό ότι οι όροι «ίθαγενής» και «θαρβαρότητα» έχουν μακρόχρονη θητεία στο λεξιλόγιο τής άποικιοκρατίας. Είναι γνωστές και οι αντίληψεις και ιδεολογίες πού ύποδεικνύονται μ' αυτούς, όπως είναι γνωστό ότι οι αντίληψεις αυτές βρήκαν πάντα συμμάχους και στο έξωτερικό τών κατακτημένων ή εκμεταλλεόμενων χωρών. Τό νά φτάσει όμως κάποιος νά ταυτιστεί δημόσια με τόν άποικιοκράτη και νά χαρακτηρίσει «ίθαγενείς» τούς όμογάλακτους του θέλει άρετή και τόλμη και πρό πάντων ταξική συνείδηση. ‘Ο Καρράς διαθέτει κι απ' τά τρία.

‘Ανεξάρτητα όμως απ' αυτό, ή αντίπαράθεση πολιτισμού και θαρβαρότητας γίνεται από τόν Καρρά μέσα από τήν αντίπαράθεση του Γκιλέσπι πρós τό σύνολο του κοινού. Πολλά από τήν συμπεριφορά του άμερικανού καλλιτέχνη άποσιωπήθηκαν - και είναι γνωστό ότι αυτό πού άποσιωπάται συνιστά λόγο. ‘Όσα δέν άποσιωπήθηκαν νομιμοποιήθηκαν.

Μιά απ' τίς άποσιωπήσεις είναι ό έμπαιγμός του κοινού μέσω τών χαλασμένων μικροφώνων. Είναι βέβαια άπαραράπτο δικαίωμα του κάθε ανθρώπου νά θεωρεί ότι ό χρόνος είναι χρήμα και αυτό φαίνεται νά νομιμοποιεί και τόν Γκιλέσπι και τούς όργωνωτές, πού δέν διανοήθηκαν ότι θά μπορούσαν νά σπαταλήσουν δέκα λεπτά για τή διόρθωση τών μικροφώνων. Οί «ίθαγενείς» όμως πού διαμαρτυρήθηκαν για τήν άθλια ποιότητα, πού πληρώσαν με τίμες μητροπολιτικές, δέν νομιμοποιούνται με τίποτα. ‘Εμπαίζονται ως θάρβαροι καθότι ίθαγενείς.

Τό ότι ένας καλλιτέχνης θά ‘πρεπε νά σεβεται τό κοινό του και τίς ιδιομορφίες του δέν πέρασε από τό μυαλό ούτε του Γκιλέσπι ούτε του Καρρά. ‘Αν βέβαια δεχτούμε ότι είναι τόσο έλληνική ιδιομορφία ή δημόσια έξωτερικευση μιάς έπιθυμίας για κάποιο γνωστό μπλούζ. ‘Ο Γκιλέσπι δέν άνταποκρίθηκε στίς δημόσιες έπιθυμίες. Και είναι θεμιτό. ‘Εκείνο πού είναι άθέμιτο και θλιβερό ήταν οι χριστοπανηγίες του - ό Καρράς τίς χαρακτηρίζει τρυφερά «άμερικάνικες» - και τό «θέλω (αντί νά σου παίξω μπλούζ) νά παίξω με τή μαμά σου». Θεμιτότατο κατά τόν Καρρά, του όποιου ή γλώσσα αλλάζει άρδην όταν πρόκειται για τόν «άθυρόστομο Γκιλέσπι». Θεμιτότατη επίσης - διά

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

της σιωπής – και ή προκλητική αποχώρηση του Γκιλέσπι στο τέλος της παράστασης. Αυτά ο Καρράς τά θεωρεί τόσο αυτόνομα, όσο και «τά ως συνήθως χαλασμένα μικρόφωνα». Διότι ξεκινάει από την προϋπόθεση ότι ο Γκιλέσπι εκτός από διανοούμενος είναι και αμερικάνος, άρα αδιάθλητος, ενώ οι Έλληνες εκτός από άδαις είναι και ιθαγενείς και όφειλουν, πριν μεταθούν σε συναυλίες τζάζ, να μάθουν να φέρονται όπως οι «πολιτισμένοι».

Σάν επιμύθιο των ανωτέρω έχω δυο προτάσεις να κάνω στην Ελλάδα. Πρώτον: Ν' απορρίψει ό,τι της έχει μείνει σαν ιδιαιτερότητα και να γίνει Αμερική – ή τό λιγότερο Ευρώπη. Νά σταματήσει πιά να παράγει μικρομεσαίους και όλα αυτά τά συναφή και φύσει αντιδραστικά και μικροκαπιταλιστικά στρώματα. (Τέτοια βέβαια έχει και ή μητρόπολη αλλά τά δικά της είναι καλύτερα). Νά παράγει καθαρόαιμους άστους και άφθονο προλεταρίο: τό καλό, όχι απ' αυτό που πάει στο Λυκαβηττό και στά περίε βραχάκια. Νά μάθει να σκέφτεται και – κυρίως αυτό – να φέρεται. Όχι παραγγελίες στον Γκιλέσπι και δημόσιες επιθυμίες: ούτε διαμαρτυρίες και εξάρσεις. Δεύτερον: Όταν γίνει αυτό να βάλει έπικεφαλής την εργατική τάξη – την καλή – τον σωστό κομματικό μηχανισμό, δηλαδή μέ τους σωστούς διανοούμενους, αυτούς που σέ κάποιο άλλο άρθρο του Γ. Καρρά όρίζονται σαν «ιδεολογικοί αντίπαλοι όλων των άλλων». Αυτοί θά πραγματοποιήσουν την τόσο προσφιλή στους πρωτοποριακούς κύκλους τομή. Έτσι θά πορευθούμε σίγουρα πρός τον καλό σοσιαλισμό: Τόν αληθινά όλοκληρωτικό και τρομοκρατικό: και πρός τό μαρασμό και την πλήξη.

Σοφία Μάππα

Και ή απάντηση του συνεργάτη μας Γιώργου Καρρά:

ΚΑΤΩ ΤΑ ΜΙΚΡΟΦΩΝΑ

Η Σοφία Μάππα έχει πάρει πολλή φόρα και δέν είναι δική μου δουλειά να τή συγκρατήσω. Ούτε και θά υπήρχε λόγος να σχολιάσω τό γράμμα της, πχ. για να πώ ότι τό «πλέρωσα», αντί του όρθου «πλήρωσα», δέν τό χρησιμοποίησα από κάποια διάθεση να διαβάλω την εργατική πρωτοπορία αλλά αναφερόμενος στή γνωστή ιστορία εκείνου που ανακαλύπτοντας ότι αντί για τυρί του 'χαν δώσει σαπούνι, αναφώνησε: «αφρίζεις-ξαφρίζεις, σέ

πλέρωσα και θά σέ φάω».

Τό γράμμα της όμως παρουσιάζει ένα πολύ ένδιαφέρον σημείο: τό πώς καταφέρνει (ή μάλλον τό γιατί είναι αναγκασμένη) να μέ κατηγορεί ταυτόχρονα και ως ταξικά συνειδητό μπουρζουά – σύμμαχο της άποικιοκρατίας και ως σταλινικό. Ό λόγος είναι, νομίζω, απλός: γιατί μιλάει ως εκπρόσωπος και του Λαού και μιας άριστερας που δέν έχει που την κεφαλήν κλίνει, μιας άριστερας που από τον πλουραλισμό του «να άκουστούν όλες οι απόψεις» πέρασε στην άνυπαρξία του «όλες οι απόψεις είναι σωστές».

Άλλά έχθροί του Λαού είναι βέβαια ή Ντόπια όλιγαρχία και οι Ξένοι (και οι Διανοούμενοι;). Έχθρός της άνυποψίαστης άριστερας είναι κάθε σκληρή άριστερή θέση (π.χ. ότι οι άριστεροί είναι – θά 'πρεπε να είναι, Σοφία Μάππα – ιδεολογικοί αντίπαλοι όλων των άλλων), δηλαδή ή ήθική κατηγορία «σταλινισμός». Από τό ίδιο γλυκόπιστο χαρμάνι θγαίνει έξάλλου και ή κριτική και άκριτη ύποστήριξη της Άλλαγής. Κουράγιο, Σοφία Μάππα. Εκτός από γεφύρια θά σās δώσουν και μικρόφωνα. Για να αλλάξουν έπιτέλους τά πράγματα σ' αυτόν τον τόπο, για να γίνει ο Λαός νοικοκύρης στο σπίτι του, για να μήν μπορεί ο πάσα ένας Γκιλέσπι να του άρπάξει τό μικρόφωνο από τά χέρια.

Και μιά και τό 'φερε ή κουβέντα: ή ιδέα του «έμπαιγμού» διαπερνά τό γράμμα της, ή δέ λέξη αναφέρεται τέσσερις φορές (θεωρεί μάλιστα ή Σοφία Μάππα ότι και εγώ... έμπαιζω τον λαό. Προφανώς θά έννοεί ότι τον περιπαίζω άλλ' ο έμπαιγμός της έχει γίνει φαίνεται συνήθειο). Φθάνει κιόλας στο σημείο να μιλάει για «έμπαιγμό του κοινού μέσω των χαλασμένων μικροφώνων». Και πράγματι, τά μικρόφωνα δέν ήταν παρά ένα από τά απλά μέσα για να βρει διέξοδο ο προϋπάρχων έμπαιγμός ένγένει.

Η μόνιμη ιδέα, ή άκατάσχετη αίσθηση ότι «έμπαιζονται» (και φυσικά πάντα θά βρίσκονται τά έξιλαστήρια μικρόφωνα) είναι μιά από τίς διαστάσεις του πώς βιώνουν οι φτωχομεσαίοι τίς σχέσεις τους μέ τον περίγυρό τους. Οι φτωχομεσαίοι όχι υποχρεωτικά στην τσέπη αλλά στις ιδέες. Έμπαιζονται από τους οργανωτές. Έμπαιζονται από τό κράτος. Έμπαιζονται από τους άρμοδίους. Έμπαιζονται από τους άλλους. Έμπαιζονται, σκέτο.

Πρόκειται για τό σκληρό κουκούτσι μιας ιδεολογίας ταξικής. «Και μαρξισμό γνawρίζουμε», διαβεβαιώνει ή Σοφία Μάππα. Άς βρει λοιπόν μόνη της τί σημαίνει που ή ίδια και πολλοί άλλοι τίς σχέσεις τους μέ τον κόσμο τίς ζούν σαν σχέσεις έμπαιγμού.

Γιώργος Καρράς

κυκλοφορεί

ΚΩΣΤΑ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ

Η άνανεωμένη παράδοση

από τή σειρά
« Έλληνική ποίηση »

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΟΚΟΛΗ
Γραβιάς 10-12 τηλ. 36.05.520

ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ
ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ Δ. ΓΛΗΝΟΥ

Άγαπητέ Πολίτη

Στό κείμενο του Νίκου Π. Τερζή «Από τον Εκπαιδευτικό Όμιλο στο Κ.Κ.Ε. - Η πορεία του Δημ. Γληνού μετά το 1925» (ΠΟΛΙΤΗΣ, τ. 42, σελ. 36-39) γίνεται λόγος για την κομματική ένταξη του Δ. Γληνού στο Κ.Κ.Ε. και τις θέσεις (ή τη θέση) που είχε στον κομματικό μηχανισμό. Ο αρθρογράφος χρησιμοποιώντας σαν πηγές τα «άπομνημονεύματα» προσωπικότητων της άριστερας κάνει κάποιες προσεγγίσεις. Η παρέμβασή μου είναι σ' αυτό να ξεκαθαριστούν τα δυο παραπάνω σημεία δηλ. η κομματική ένταξη και η θέση του Δ. Γληνού στον κομματικό μηχανισμό.

Τά *Έπίσημα κείμενα* του Κ.Κ.Ε. προσφέρονται για αυτό το «ξεκαθάρισμα» και άπορώ γιατί δεν έχουν χρησιμοποιηθεί μέχρι τώρα σήμερα αν και είναι προσιτά¹.

Η ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε.² για το θάνατο του Δημήτρη Γληνού μιλά καθαρά για την κομματική θέση του: «Τό πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. με βαθύτατη θλίψη αγγέλλει στον ελληνικό λαό ότι ύστερα από σοβαρή έγχειρηση πέθανε στις 26 Δεκέμβρη 1943 ο έκλεκτός εκπρόσωπος της ελληνικής διανοήσης Δημήτρης Γληνός μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του Κ.Κ.Ε. και της γραμματείας του Πολιτικού Γραφείου της»³.

Μερικά άλλα σημεία της ανακοίνωσης του Κ.Κ.Ε. ξεκαθαρίζουν και άλλα σημεία της πορείας του Δ. Γληνού που διερευνούνται στο κείμενο του Ν. Π. Τερζή.

«Ο Γληνός πείθεται πιά ότι στο σημερινό κράτος της πλουτοκρατίας δεν υπάρχει έδαφος ούτε για τις παραμικρότερες προοδευτικές μεταρρυθμίσεις, ότι χρειάζεται επαναστατικός αγώνας μαζί με τον ελληνικό λαό για την επιβολή των λαϊκών πόθων. Βαθαίνει στη μελέτη των αρχών του μαρξισμού-λενισμού και από το 1952 φανερώνεται ανοιχτά σαν μαχητής της νέας επαναστατικής διανοήσης του τόπου μας. Ο λαός μας εκτίμησε κι αγάπησε τον πρωτοπόρο μαχητή του. Τό 1936 οι εργαζόμενοι και διανοούμενοι της Αθήνας τον τίμησαν εκλέγοντάς τον βουλευτή στο ψηφοδέλτιο του Παλαιού Μετάπου. Από τότε ο Δημήτρης Γληνός γίνεται μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδας». (...) «Στην Πανελλαδική Συνδιάσκεψη τό Δεκέμβρη του 1942 ο Γληνός εξέλεγε μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του και του Πολιτικού Γραφείου της και αργότερα μέλος της γραμματείας του»⁴ (Οι ύπογραμμίσεις δικές μου).

Στά *Έπίσημα κείμενα* του Κ.Κ.Ε. βρίσκοντας ανάλογο κείμενο για την

Δεύτερη Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του Κ.Κ.Ε.⁵ τό Δεκέμβρη του 1942 διαπιστώνουμε ότι ο Δ. Γληνός πήρε μέρος. «Η Β' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του Κ.Κ.Ε. συνήλθε στην Αθήνα σέ ένα σπίτι στη συνοικία Κουκάκι τό Δεκέμβρη του 1942. Είναι τό ανώτερο σώμα του Κ.Κ.Ε. που συγκλήθηκε στην περίοδο της Έθνικής Αντίστασης (...) Πλειάδα ανωτέρων στελεχών δοκιμασμένων και στή νέα κατάσταση του 1940-1942, μπαίνουν στην Κεντρική Επιτροπή του Κόμματος. Στό Πολιτικό Γραφείο μπαίνει ο κορυφαίος διανοητής Δημήτρης Γληνός. Στή Β' Πανελλαδική Συνδιάσκεψη πήραν μέρος τά μέλη του Κεντρικής Επιτροπής (...). Επίσης οι Μ. Βαφειάδης, Δ. Βλαντάς, Κ. Γαμβέτας, Δ. Γληνός, Κ. Γυφτοδήμος-Καραγιώργης, Π. Δανηλίδης, Κ. Νισυρίου-Ζεύγου (...)».

«Η Νέα Κ.Ε. εξέλεξε Πολιτικό Γραφείο που αποτελέστηκε από τους παρακάτω: Γ. Σιάντο, Γραμματέα, Γ. Ιωαννίδη, οργανωτικό Γραμματέα, Στ. Αναστασιάδη, Δ. Γληνό, Παντ. Καραγκίτση-Σίμο, Ν. Γλουμπίδη, Πέτρο

Ρούσο, Λεων. Στρίγκο, Ανδρέα Τζήμα-Σαμαρινιώτη και Χρύσα Χατζηβασιλείου»⁶.

Άξιζει να σημειώσει κανείς τά ύστατα λόγια του ξεψυχώντας:

«Πιστεύω στον κομμουνισμό. Θά νικήσουμε, θά νικήσουμε...», σύμφωνα με την ανακοίνωση του Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. για τό θάνατό του. Θεσσαλονίκη 20/80/1981 Άποστόλης Ανδρέου

Σημειώσεις:

1. Πρόκειται για πέντε τόμους Τά *έπίσημα κείμενα* του Κ.Κ.Ε. Δυσέμετα είναι τά δυο πρώτα τεύχη (πρώτος τόμος, Α', Β' μέρος).
2. Ανακοίνωση του Π.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε. στις 27/12/1943, δημοσιεύτηκε στο Ριζοσπάστη στις 30/12/1943, περιέχεται και στή συλλογή Πέντε χρόνια αγώνες 1937-1936, Αθήνα 1946, σ. 443-444.
3. Στά *Έπίσημα κείμενα* του Κ.Κ.Ε., επίμεια Α. Παπαναγιώτου, τόμος πέμπτος. 1940-1945, έκδοση 1973 Κ.Κ.Ε. (ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ) λ. 684, σελ. 178.
4. Όπου παρ. σ. 179.
5. Όπου παρ. λ. 666/α, 672/ζ, σελ. 106-108.
6. Όπου παρ. 106-107.

ΠΕΡΙ ΥΠΟΔΟΜΩΝ, ΚΟΙΝΩΝΙΩΝ,
ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τελικά ή τυπογραφική κατανομή των τριών λέξεων που απαρτίζουν τον τίτλο του άρθρου του Μ. Godelier στο προηγούμενο τεύχος του *Πολίτη* δεν είχε, φοβούμαι, την μορφή, με την οποία παρουσιάστηκε στην πρωτοτυπή του δημοσίευση στο *Dialectique*. Έκει ο τίτλος ήταν:

Υποδομές, Κοινωνίες, Ιστορία
Έδώ: Υποδομές,
Ιστορία,
Κοινωνίες.

Δέν ξέρω αν έχει νόημα τώρα μία διόρθωση.

Πιστεύω όμως ότι πρέπει να δοθεί

μία άλλη δυνατότητα «ανάγνωσης» του πυκνωμένου στον τίτλο περιεχομένου. Έτσι, αντί να δεσπόζουν οι *Υποδομές*, θά πρέπει αντίθετα να διαβαστούν μαζί και άπνευστί με τις *Κοινωνίες*. Καί ή *Ιστορία* θά πρέπει να μείνει μόνη στην άράδα της, καταπιεσμένη από τις πάνω άράδες ή «τρίτη και καλύτερη», κυρίαρχη και καταλυτική.

Μπορεί βέβαια αυτή ή διάταξη των λέξεων-σημείων να είναι τυχαία. Γιατί στό κάτω κάτω της γραφής - κυριολεκτώ - ένδέχεται να μήν χωρούσαν όλα σέ μία άράδα.

Αυτά έχει ή Ιστορία.

Πολύ φιλικά

Ν. Σκουτέρη-Διδασκάλου

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΖΩΟΔΟΧΉ ΠΛΗΘΗΣ 17,
36-39 980

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΠΑΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΕΞΩΣΙΑΣΤΙ-
ΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
"Ελεύθερος Τύπος"

